

Філософська думка

З 1976

---

*В цьому номері беруть участь філософи
братньої Азербайджанської Радянської Соці-
алістичної Республіки*

З М І С Т

Кочарлі Ф. К. (Баку) — Основні етапи та напрями розвитку філософської думки в Азербайджані	3
Гасанбекова С. Л. (Баку) — Роль науково-технічної революції у розвитку соціалістичної інтернаціоналізації суспільного життя	15
Мамедов Н. М. (Баку) — Про оптимізацію взаємодії технічних систем і біосфери	21
Ефендієв Ф. М. (Баку) — Елементарні події в системах фізичних теорій	27
Ахмедов Е. М. (Баку) — Становлення та розвиток діалектико-матеріалістичних поглядів Н. Наріманова	33
Головаха І. П. — Основні риси класового аналізу суспільних явищ	41

Методологічні проблеми спеціальних наук

Голиков В. І., Сірий В. П. (Тернопіль) — Про єдність історичного матеріалізму і політичної економії	51
Якуба О. О. (Харків) — Роль виробничого колективу у вихованні соціальної активності	58
Добров Г. М., Кочеровець Р. Р. — Творчість учених у колективі	65

На допомогу соціологові-практику

Войцеховський В. Г., Сакада М. О., Сікорський Ю. П. — Конкретно-соціологічні дослідження соціальних проблем АСУ	71
---	----

Критика буржуазної ідеології

Поліщук О. О. — Буржуазно-націоналістичні фальсифікації марксистсько-ленінського вчення про класи і класові відносини	77
Гендін О. М. (Красноярськ) — Волонтаристський характер буржуазних концепцій майбутнього	87
Повод М. І. (Запоріжжя) — Критика філософських основ ідеології технократії	97
Даїєв Х. М. (Баку) — До критики концепції практики у філософії Ж.-П. Сартра	105
Саттаров М. М. (Баку), Джалілов М. Ф. (Баку) — Значення боротьби з релігією ісламу у подоланні пережитків минулого	112

Критика і бібліографія

Гончарова В. М. — Радянський народ і діалектика розвитку націй	118
Горський В. С. — Дослідження історії суспільної думки	120
Ленчовський Р. І., Чайка Т. О. — Єдність марксистського вчення: проблеми дослідження	123
Рибачук М. Ф. — Соціальні проблеми науково-технічної революції	127
Філософська література, що вийшла в республіці 1975 року	129

Наукове життя

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР	135
Наші автори	136

СОДЕРЖАНИЕ

Кочарли Ф. К. (Баку) — Основные этапы и направления развития философской мысли в Азербайджане. *Гасанбекова С. Л.* (Баку) — Роль научно-технической революции в развитии социалистической интернационализации общественной жизни. *Мамедов Н. М.* (Баку) — Об оптимизации взаимодействия технических систем и биосферы. *Эфендиев Ф. М.* (Баку) — Элементарные события в системах физических теорий. *Ахмедов Э. М.* (Баку) — Становление и развитие диалектико-материалистических взглядов Н. Нариманова. *Головаха И. П.* — Основные черты классового анализа общественных явлений. МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СПЕЦИАЛЬНЫХ НАУК. *Голиков В. И., Серый В. П.* (Тернополь) — О единстве исторического материализма и политической экономии. ♦ *Якуба Е. А.* (Харьков) — Роль производственного коллектива в воспитании социальной активности. *Добров Г. М., Кочеровец Р. Р.* — Творчество ученых в коллективе. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *Войцеховский В. Г., Сакада Н. А., Сикорский Ю. Ф.* — Конкретно-социологические исследования социальных проблем АСУ. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Полещук А. А.* — Буржуазно-националистические фальсификации марксистско-ленинского учения о классах и классовых отношениях. *Гендин А. М.* (Красноярск) — Волюнтаристский характер буржуазных концепций будущего. *Повод М. И.* (Запорожье) — Критика философских основ идеологии технократии. *Даев Х. М.* (Баку) — К критике концепции практики в философии Ж.-П. Сартра. *Саттаров М. М.* (Баку), *Джалилов М. Ф.* (Баку) — Значение борьбы с религией ислама в преодолении пережитков прошлого. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Гончарова В. Н.* — Советский народ и диалектика развития наций. *Горский В. С.* — Исследование истории общественной мысли. *Ленчовский Р. И., Чайка Т. А.* — Единство марксистского учения: проблемы исследования. *Рыбачук Н. Ф.* — Социальные проблемы научно-технической революции. Философская литература, вышедшая в республике в 1975 году. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Пленум правления Украинского отделения Философского общества СССР. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

Kocharli F. K. (Baku) — Main Stages and Trends of the Philosophical Thought Development in Azerbaijan. *Gasanbekova S. L.* (Baku) — Role of Scientific and Technological Revolution in Development of Socialist Internationalization of Public Life. *Mamedov N. M.* (Baku) — Optimization of Interaction Between Technical Systems and Biosphere. *Efendiev F. M.* (Baku) — Elementary Events in Systems of Physical Theories. *Akhmedov E. M.* (Baku) — Formation and Development of Dialectical and Materialist Views of N. Narimanov. *Golovakha I. P.* — Main Features of Class Analysis of Social Phenomena. METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SPECIAL SCIENCES. *Golikov V. I., Sery V. P.* (Ternopol) — On Unity of Historical Materialism and Political Economy. ♦ *Jakuba E. A.* (Kharkov) — Role of a Production Collective Body in Education of Social Activity of Its Members. *Dobrov G. M., Kocherovec R. R.* — Creative Work of Scientists in a Collective Body. AID TO THE SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *Vojcekhovskij V. G., Sakada N. A., Sikorskij Ju. F.* — Concrete-Sociological Studies of Automatic Management System Social Problems. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Polishchuk A. A.* — Bourgeois-Nationalist Falsification of Marxist-Leninist Teaching on Classes and Class Relations. *Gendin A. M.* (Krasnojarsk) — Voluntaristic Character of Bourgeois Conceptions of the Future. *Povod M. I.* (Zaporozhie) — Criticism of Philosophical Principles of the Technocracy Ideology. *Daiev Kh. M.* (Baku) — On Criticism of Practice Conception in J.-P. Sartre's Philosophy. *Sattarov M. B.* (Baku), *Djalilov M. F.* (Baku) — Significance of Struggle Against Islam Religion for Overcoming Survivals of the Past. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Goncharova V. N.* — Soviet People and Dialectics of Development of Nations. *Gorskij V. S.* — Studies in the History of Social Thought. *Lenchovskij R. I., Chajka T. A.* — Unity of Marxist Teaching: Problems of Studies. *Rybachuk N. F.* — Social Problems of Scientific and Technological Revolution. Philosophical Literature Published in the Republic for 1975. SCIENTIFIC LIFE. The Plenum of Board of the Ukrainian Branch of the Philosophical Society of the USSR. OUR AUTHORS.

Основні етапи та напрями розвитку філософської думки в Азербайджані

Подією величезного історичного значення називають у всьому світі XXV з'їзд КПРС, який узагальнив досвід комуністичного будівництва в СРСР, виробив програмні положення дальшого розвитку нашого суспільства по шляху до комунізму. В доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики» всебічно проаналізовано досвід здійснення радянським народом на чолі з КПРС програми комуністичного будівництва, висвітлені наші досягнення в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Завдяки послідовній ленінській політиці КПРС, відзначається в доповіді, в нашій країні «склалась нова історична спільність — радянський народ, в основі якої лежить непорушний союз робітничого класу, селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей країни»¹.

Це важливе досягнення стало можливим на основі побудови в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, яке поступово переростає в комуністичне, на основі становлення радянського соціалістичного способу життя. «Атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, які міцніють день у день, моральне здоров'я, яке робить нас сильними, стійкими,— такими є яскраві грані нашого способу життя, такими є великі завоювання соціалізму, що увійшли в плоть і кров нашої дійсності»².

Соціалістичний спосіб життя, який втілює інтернаціональні загально-радянські риси, створює найсприятливіші умови для успішного розвитку єдиної духовної культури радянського народу, для інтернаціонального виховання трудящих, що є невід'ємною частиною всього комуністичного виховання, становить об'єктивну основу всебічного, гармонійного розвитку всіх націй і народів СРСР. Разом з тим соціалістичний спосіб життя створює найбільш сприятливу атмосферу для розгортання науково-технічного і культурного співробітництва братніх республік нашої країни, актуалізує зміцнення творчих зв'язків і взаємобмін творчими досягненнями між науковцями союзних республік. З цими об'єктивними процесами тісно пов'язані інтернаціоналізація суспільного життя радянського народу, становлення єдиної духовної культури розвинутого соціалістичного суспільства.

У соціалістичній інтернаціональній культурі радянського народу — новій історичній спільності людей — органічно поєднані кращі надбання національних культур СРСР. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, єдина за своїм духом і принциповим

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року.— «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Там же.

змістом радянська соціалістична культура «включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Батьківщини». Вона становить «органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей»³. Значний внесок у соціалістичну духовну культуру радянського народу зроблено і народами Закавказзя, зокрема азербайджанським народом, стародавня культура і мистецтво якого за роки Радянської влади розцвіли і збагатилися.

Азербайджанський народ протягом своєї багатовікової історії створив багату духовну культуру, важливе місце в якій належить філософії. Філософська думка в Азербайджані розвивалась у нерозривному зв'язку з усім духовним життям народу.

Вивчення історії філософії азербайджанського народу, як і інших східних народів, тривалий час лишалося монополією західної буржуазної науки, яка й нині продовжує фальсифікувати їх філософську спадщину. Сучасні буржуазні ідеологи підносять на щит реакційні напрями в історії східної філософії, використовуючи їх в антикомуністичних цілях, зображують історію духовного життя народів Сходу здебільшого як історію релігійно-ідеалістичних, споглядально-містичних вчень.

Марксистсько-ленінська наука, розглядаючи філософську думку східних народів як невід'ємну частину всесвітньої історії філософії, дала справді наукову, історично об'єктивну, класову оцінку філософській спадщині народів СРСР, визначила її місце в історії філософії.

Філософи Радянського Азербайджану, керуючись марксистсько-ленінською методологією, здійснили велику роботу, вперше створивши наукову історію національної філософії. Завдяки цим історико-філософським дослідженням азербайджанський народ розкрив для себе і зробив здобутком світової культури багату ідейно-теоретичну, філософську спадщину азербайджанських мислителів, учених, поетів, суспільно-політичних діячів. Критичне осмислення їх філософської спадщини було важливою складовою частиною розвитку духовної культури азербайджанського народу.

Історію філософської думки в Азербайджані дожовтневого періоду можна поділити на чотири головних етапи. Перший, охоплюючи епоху рабовласницького ладу і раннього феодалізму (приблизно з IX ст. до н. е. до VII ст. н. е.), характеризується зародженням філософської традиції в Азербайджані. Філософська думка цього часу тісно переплітається з панівними релігійними уявленнями, складаючи разом з ними релігійно-філософські вчення. Найдавнішим із джерел філософської думки та ідеології, що дійшли до нас, є «Авеста» — пам'ятка культури Близького і Середнього Сходу. В «Авесті» (зібрання відомих книг зороастризму) в релігійній формі витлумачуються космологічні, онтологічні, етичні та естетичні проблеми. Тут наявні і наївно-матеріалістичні уявлення древніх про навколишній світ. Ідеологія та філософія зороастризму полишили значний слід в історії суспільної думки азербайджанського і багатьох інших народів⁴.

Характерним явищем цього періоду були різноманітні еретичні рухи, що одержали ідеологічне оформлення у вигляді маніхейства, маздакізму та ін. Особливого поширення в Азербайджані набуває вчення маздакізму, в основу якого покладена ідея боротьби світла і темряви. Маздакісти виступали з оптимістичним вченням про перебу-

³ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 21, 22.

⁴ Див.: История философии в СССР, т. I. М., 1968; Очерки по истории Азербайджанской философии, т. I. Баку, 1966; Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960.

дову земного життя, стверджуючи неминучість перемоги світлого, доброго начала, закликали до боротьби за торжество світла, правди і справедливості. Рух маздакістів вплинув на визвольну боротьбу азербайджанського народу проти феодальної експлуатації.

Другий етап в історії філософської думки Азербайджану обіймає епоху зрілого феодалізму (VII—XVIII ст.). В цей період філософія стає самостійною галуззю духовної культури. Розвиток філософської думки відбувається в складних історичних умовах, в обстановці гострих соціальних конфліктів. В середині VII ст. Азербайджан було завойовано арабами. Вогнем і мечем араби насаджували в завойованих країнах, в тому числі і в Азербайджані, релігію ісламу, свою мову, звичаї, традиції. Іслам визначив на тривалий історичний період напрям розвитку філософської думки поневолених народів. Водночас з арабською культурою в Азербайджан проникає і філософія Стародавньої Греції, зокрема — філософія Арістотеля, а також суфізм — різновид східного неоплатонізму. Антична філософія була важливим теоретичним джерелом формування світогляду багатьох азербайджанських мислителів. Підкреслимо, що, по-перше, на основі синтезу місцевих національних культур, а також внаслідок вивчення і коментування творів античних мислителів в епоху середньовіччя в країнах арабського халіфату виникає самостійна арабоязична філософія — східний парипатетизм. По-друге, антична філософія відіграла важливу роль у формуванні філософських поглядів, понять, законів логічного мислення, філософської термінології представників східного парипатетизму.

Видатним представником східного парипатетизму, поряд з Ал-Кінді, Фарабі, Ібн-Сіною, був у азербайджанській філософії Бахманьяр. Якраз до цього періоду належить виникнення і розвитку філософських та соціологічних течій, пов'язаних з іменами Нізамі, Хагані (XII ст.), Шабустарі (XIII ст.), Несімі (XIV—XV ст. ст.), Фізулі (XVI ст.), Гарабагі (XVII ст.).

Середньовічна азербайджанська філософія розвивалася в тісному зв'язку і взаємодії з традиціями культури народів Сходу. Необхідно підкреслити багатосторонній взаємний обмін духовними цінностями між азербайджанським та іншими народами середньовічного Сходу, який зробив значний вплив на хід розвитку духовної культури цих народів, сприяючи формуванню спільних рис у їхніх традиціях, побуті, світорозумінні.

Однією з відмітних рис і характерних тенденцій середньовічної азербайджанської філософії є те, що вона розвивалася не тільки в умоглядних формах спеціальних трактатів, але і в художніх, головним чином, поетичних творах. Видатні представники азербайджанської середньовічної культури — Хагані, Нізамі, Несімі, Фізулі — були водночас і талановитими поетами і глибокими мислителями, філософами, які осмислювали явища буття і пізнання, корінні питання моралі, естетики, логіки та ін.

Розвиток азербайджанської (як і взагалі східної середньовічної) філософії відбувався переважно в трьох основних напрямках: арістотелізм, пантеїзм, гуманістичний соціальний утопізм. Ці напрями явно суперечили ортодоксальному ісламу та ідеології феодальної реакції. Звідси — жорстоке переслідування прихильників цих напрямів реакційним мусульманським духовенством і феодальними властями.

Енциклопедично освічений філософ, автор таких трактатів, як «Метафізика», «Ієрархія істот», «Про благо і красоту», Бахманьяр започатковує поширення ідей античної філософії в Азербайджані.

У своїй оригінальній філософській системі Бахманьяр висуває положення про те, що предметом вивчення метафізики є «суще, як таке», тобто все, що може бути дане нашому мисленню як об'єкт, що не можна ототожнювати поняття «сущє» і «рiч», оскільки перше поняття — всезагальне, а друге — особливе. Кожна окрема рiч чи предмет, за Бахманьяром, володіє своєю сутністю, в міру якої вона є те, що вона є. Сутність кожної речі незмінна. Ця незмінна сутність є її якість. Річ може бути реальною або тільки мислимю. Бахманьяр вважав, що всі науки, крім метафізики, мають своїм предметом вивчення обмеженого кола речей. Метафізика має універсальний предмет, вона вивчає всезагальне суще. Бога Бахманьяр розглядав не як творця світу, а лише як його першопричину.

Ціла історична епоха в духовному розвитку азербайджанського народу пов'язана з Нізамі. Синтез прогресивних традицій античності і східного середньовіччя дозволив йому значною мірою передбачити ідеї гуманізму, характерні для епохи Відродження. Зокрема, його ідеї всезагальної рівності і братерства між людьми, створена ним соціальна утопія про суспільство вільних братів, його естетичний ідеал, який стверджує народність художньої творчості, становлять своєрідну ланку в загальному процесі розвитку світової гуманістичної думки. Нізамі справедливо вважають попередником світового Ренесансу.

Видатним філософом-пантеїстом азербайджанського середньовіччя був Мухамед Шабустарі. Його пантеїзм знаходить своє вираження у філософському трактаті-поемі «Квітник таємниць», перекладеній багатьма східними і європейськими мовами. Пантеїзм Шабустарі багатий діалектичними здогадками про нерозривну єдність частини і цілого, одиничного і загального, про суперечливу природу сущого і включає в себе елементи матеріалістичного світорозуміння.

Одним із найсуттєвіших ідеологічних чинників розвитку середньовічної азербайджанської філософії було еретичне вчення хуруфізму, яке становить дальшу розробку східного пантеїзму. Основоположниками хуруфітської ересі є Фазлуллах Наїмі, який зводив бога до літер (хуруф — літера), і його учень Імадеддин Несімі — великий азербайджанський поет і філософ. Через творчість останнього проходить прогресивна ідея про те, що саме людина є богом. Обидва філософи віддали життя за свої гуманістичні, антиісламські і антифеодальні переконання. Єретичні вчення породжували численні релігійно-філософські дискусії і приводили до боротьби з панівними теологічними доктринами.

Пантеїстичні погляди розвивав у своїх творах великий азербайджанський мислитель і поет Мухаммед Фізулі. В його світогляді пантеїзм поєднується з аристотелізмом. У сфері політичної ідеології Фізулі закликав до гуманізму і справедливого управління державою. Його естетичні погляди стверджують необхідність поєднання художньої творчості з науковим знанням.

Розвиток прогресивних тенденцій філософської думки азербайджанського народу в період середньовіччя відбувався в тісному зв'язку з генезисом натурфілософських поглядів. Античні концепції про чотири першоелементи — вогонь, повітря, воду і землю — клялись в основу панівних уявлень про природу. Вчений-астроном і філософ Н. Тусі (XIII ст.) не обмежувався визнанням чотирьох першоелементів і дійшов висновку про універсальність, вічність, незнищеність матерії.

Характерною рисою середньовічної азербайджанської філософії є мотиви гуманізму, свободолобства, людського щастя, що пронизують творчість усіх мислителів. Це зумовлює те, що в центрі уваги біль-

шості мислителів стоять гострі соціальні проблеми, а також проблеми етики, естетики, моралі. Значна увага приділяється розробці соціальних утопій, пошуку шляхів удосконалення людини, проблемам перебудови суспільного життя на основі рівності і справедливості.

Входження Азербайджану до складу Росії започатковує новий, третій етап в історії азербайджанської філософії. Він тісно пов'язаний з суперечливими ідеологічними явищами, що були відображенням складних соціально-економічних і політичних процесів ломки феодальних устоїв суспільства, формування капіталістичних суспільних відносин.

Під благотворним впливом російської революційно-демократичної думки азербайджанська філософія набуває нової ідейної спрямованості, відображаючи корінні потреби суспільного розвитку Азербайджану. Цей етап відзначається передусім тим, що філософія починає звільнятися від тиску богослів'я, посилюється її зв'язок з природознавством, з соціальними рухами. Виникає просвітницька, демократична ідеологія як система ідей, покликана обпунтувати необхідність знищення феодально-кріпосницьких відносин і встановлення народо-владдя. Найбільш важливим здобутком філософської думки цього періоду є оформлення філософського матеріалізму в самостійний напрям, посилення боротьби проти релігії, розвитку атеїзму.

Центральною проблемою суспільно-політичної думки Азербайджану ХІХ ст. була боротьба проти східного деспотизму, пошуки шляхів і засобів соціального і національного прогресу. Просвітники-демократи провадили послідовну боротьбу проти феодально-клерикальної ідеології, яка обстоювала збереження патріархально-феодальних устоїв суспільства.

Видатним представником суспільно-політичної думки першої половини ХІХ ст. є А. Бакиханов. Хоч він і не зміг повністю звільнитися від релігійно-ідеалістичних уявлень і своїм філософським поглядом надавав дійствитної форми, його вчення об'єктивно сприяло відомобленню філософії від богослів'я, науки від релігії. Вихований на ідеях російського і європейського просвітництва, А. Бакиханов призначенням філософії вважав освіту людей, виховання моральності і доброчесності. Він перший серед азербайджанських мислителів розмежував предмет науки і предмет богослів'я, показавши, що наука вивчає природу, богослів'я ж — божественні сутності. Всю його діяльність пронизує пропаганда науки і освіти. На противагу релігійно-містичним концепціям, які розглядали історію як втілення божественної волі, А. Бакиханов подає історію як літопис людських дій, в якій немає нічого надприродного, бо все здійснюється самими людьми.

Передову суспільну думку згадуваного періоду непокіло духовне рабство і релігійний фанатизм. Вона спрямовувалася до вільного від релігії пізнання світу, торуючи дорогу майбутньому матеріалістично-атеїстичному світогляду. Ідеї просвітницького вільнодумства і антиклерикалізм знайшли своє відображення і в художній літературі.

Розвиток суспільно-політичної та філософської думки в Азербайджані в другій половині ХІХ ст. тісно пов'язаний з ім'ям філософа-матеріаліста і войовничого атеїста М. Ф. Ахундова.

М. Ф. Ахундов здійснив переворот в поглядах азербайджанських мислителів на філософію. На відміну від своїх попередників, які характеризували філософію як науку про надсуттєві принципи буття і пізнання, він розглядає філософію як науку, яка «визначає причину доцільного порядку всіх речей щодо законів природи», тобто як знання «законів» і «причин» матеріального світу. Центральне місце в

Його вченні посідає обґрунтування і захист матеріалістичного погляду на світ. Завдяки Ахундову матеріалізм стає головною тенденцією розвитку азербайджанської філософії.

Великою заслугою Ахундова є те, що він першим з азербайджанських учених і мислителів рішуче пориває з релігією і стає на захист філософського матеріалізму, вказавши на докорінну протилежність науки і релігії. Наука і релігія, писав він, повністю виключають одна одну. Будучи видатним філософом-матеріалістом, він піддає глибокому аналізу походження і сутність ісламу, його догматику, культ, обрядність і право (шаріат). Іслам, підкреслює Ахундов, завдав великої шкоди соціальному і духовному прогресу на мусульманському Сході.

Ахундов обстоював революційно-демократичні ідеї перетворення суспільства. Народ, говорив він, повинен сам організовано побороти владу деспота, встановити своє правління. З іменем Ахундова пов'язане створення в філософській думці Азербайджану матеріалістичної естетичної теорії, яка обґрунтувала критичний реалізм і зробила значний вплив на розвиток літератури та мистецтва Азербайджану.

Продовжувачами матеріалістичної просвітницької традиції Ахундова були Г. Зардабі, Д. Мамедкулізаде, Н. Везиров та ін. Їх творчість сприяла підготовці умов для проникнення і поширення марксистсько-ленінізму в Азербайджані.

Наприкінці XIX ст. започатковується четвертий, якісно новий етап у розвитку філософії і всієї культури азербайджанського народу. Він відзначається пробудженням класової свідомості трудящих, залученням їх до революційної боротьби російського пролетаріату. Саме в цей час формуються інтернаціональні традиції бакінського пролетаріату, трудящих Азербайджану.

Революція 1905—1907 рр. дає новий поштовх поширенню марксистсько-ленінізму в Азербайджані. Поява марксистської літератури азербайджанською мовою була важливим явищем у духовному житті народу. Це сприяло утвердженню марксистсько-ленінізму, дальшому розвитку революційного та національно-визвольного руху азербайджанського народу.

Вирішальну роль у цей період відіграють більшовицькі газети, які систематично пропагували марксистсько-ленінську теорію, зокрема ідею наукового соціалізму, вчення про класи і класову боротьбу, про соціалістичну революцію, про умови розв'язання національного питання і т. д. Більшовицька преса Азербайджану висвітлювала з позицій марксистсько-ленінізму соціально-економічне і політичне становище робітників і селян, розкривала їх завдання в революційній боротьбі проти соціального і духовного гноблення. У пропаганді суспільно-політичних і філософських ідей марксистсько-ленінізму в Азербайджані активну участь брали М. Азізбеков, П. Джапарідзе, Б. Кнунянц, Й. Сталін, С. Шаумян, С. Ефендієв, Н. Наріманов та інші діячі.

Особливістю розвитку суспільної думки Азербайджану в зазначений період, поряд з поширенням ідей марксистсько-ленінізму, було посилення позицій революційно-демократичної ідеології, яка перебувала під всезростаючим впливом ідей наукового соціалізму. Особливо помітно це виявлялося в тлумаченні ідей соціальної рівності і свободи.

Революційний демократизм як ідейна течія повністю формується в Азербайджані лише на початку XX ст. Визначними його представниками були Н. Наріманов, Д. Мамедкулізаде, М. Сабір та ін. Револю-

ційні демократи виражали інтереси трудового селянства і трудящих мас міста. Вони виступали союзниками більшовиків, утворюючи з ними єдиний фронт боротьби проти царизму і буржуазно-поміщицького ладу.

Поширення ідей марксизму-ленінізму в Азербайджані з самого початку відбувалося в обстановці гострої ідеологічної боротьби. Азербайджанські марксисті і революційні демократи активно виступали проти буржуазного націоналізму, панісламізму, пантюркізму. Буржуазні ідеологи А. Гусейн-заде, А. Агаєв пропагували лицемірні лозунги «національної єдності», «класового миру», стверджуючи, нібито класова боротьба заважає справі національного визволення азербайджанського народу. В роки реакції, після поразки революції 1905—1907 рр., значно посилилась пропаганда ідеалізму і містики. Значного поширення набули модні ідеалістичні філософські течії — позитивізм, неокантіанство, махізм. Більшовики Азербайджану в рішучій боротьбі проти буржуазної і феодально-клерикальної ідеології здійснювали ідейно-теоретичну підготовку трудящих до соціалістичної революції.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції починається нова ера і в історії соціального й духовного відродження азербайджанського народу. Широкі перспективи дальшого розвитку відкрилися і перед філософською наукою Радянського Азербайджану. Філософи республіки в тісній співдружності з філософами всієї країни доклали чималих зусиль щодо творчого розвитку марксистсько-ленінської філософії, розробки актуальних філософських проблем.

Нині в республіці діють науково-дослідний Інститут філософії і права АН Азербайджанської РСР, двадцять три філософських кафедри (філософії, наукового комунізму, етики, естетики, наукового атеїзму), де працюють двадцять п'ять докторів і понад сто п'ятдесят кандидатів філософських наук. Підготовлено висококваліфіковані кадри викладачів і наукових працівників з усіх найважливіших галузей філософської науки — діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії філософії, етики, естетики, наукового атеїзму та ін. Понад шістьдесят докторів і кандидатів наук, учених із Азербайджану підготовлено в інститутах АН СРСР, у центральних вузах країни. Нині Азербайджан подає допомогу іншим республікам у справі підготовки кваліфікованих науково-педагогічних філософських кадрів.

У галузі діалектичного матеріалізму чільне місце в діяльності азербайджанських філософів посідає розробка категорій і законів матеріалістичної діалектики, проблем діалектичної логіки і теорії пізнання. Значний науковий інтерес мають праці Д. Ахмедлі, З. Багірова, З. Оруджева, Г. Юсіфзаде⁵. За останні роки здійснено значні дослідження в галузі філософських питань природознавства.

Великого значення азербайджанські філософи надають з'ясуванню проблем наукового комунізму та історичного матеріалізму. Ще в 50-х роках філософи республіки опублікували наукові праці, присвячені марксистсько-ленінському аналізу ролі народних мас і особи в історії, проблемам базису і надбудови. Особлива увага надавалася теоретичним питанням розвитку соціалістичного суспільства, законо-

⁵ Див.: Ахмедлі Д. Свобода и необходимость. Баку, 1960; Оруджев З. К. Маркс и диалектическая логика. Баку, 1964; його ж: Единство диалектики, логики и теории познания в «Капитале» К. Маркса. Баку, 1967; Багиров З. Закон отрицания отрицания. Баку, 1960; його ж: В. И. Ленин и диалектическое понятие отрицания. Баку, 1970.

мірностям переростання соціалізму в комунізм, морально-політичній єдності радянського суспільства, союзу робітничого класу і селянства в соціалістичному суспільстві та ін.

В опублікованих працях азербайджанських учених (А. Наджафов, А. Шакірзаде, М. Рустамов, Г. Іманов, Г. Шіралієв, А. Ісмаїлов, І. Алієв і ін.) містяться теоретичні узагальнення досвіду соціалістичного будівництва в Азербайджані, висвітлюються шляхи формування і розвитку азербайджанської соціалістичної нації, особливості і закономірності становлення і утвердження соціалістичної духовної культури, побуту, традицій азербайджанського народу, зміни його духовних рис, досліджуються проблеми і наслідки науково-технічного прогресу.

За останні роки, керуючись Постановою ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», рішеннями XXIV з'їзду КПРС, завданнями, висунутими в доповіді Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», філософи республіки зосередили головну увагу на дослідженні проблем «Науково-технічна революція і духовне життя суспільства» та «Розвиток національних відносин в розвинутому соціалістичному суспільстві». Здійснюється всебічне вивчення і узагальнення глибинних процесів духовного розвитку соціалістичного суспільства, розкриття внутрішньої діалектики тих змін у психології, культурі, духовних рисах робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, які зумовлені будівництвом комунізму, науково-технічним прогресом. Досліджуються закономірності функціонування соціалістичної суспільної свідомості, роль робітничого класу в житті розвинутого соціалістичного суспільства, шляхи найбільш ефективного використання вільного часу для всебічного розвитку особи, здійснюється планування соціального розвитку виробничих колективів та ін.

Традиційною для філософів Радянського Азербайджану є розробка проблем теорії націй і національних відносин, інтернаціонального та патріотичного виховання трудящих.

Філософи республіки (серед них — А. Наджафов, А. Дашдаміров, А. Абдуллаєв, Ф. Аллахяров, Г. Байрамов та ін.) досліджують процеси культурних контактів народів СРСР, тенденції розвитку єдиної і багатонаціональної радянської культури, національні особливості особистості, структуру і динаміку розвитку національних відносин в нашій країні, а також питання про співвідношення національного та інтернаціонального в житті, культурі, традиціях, проводять конкретні соціологічні дослідження досвіду інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих.

Важливою подією в житті вчених республіки було видання колективної праці «Радянський народ і діалектика національного розвитку»⁶, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. У цій монографії на основі марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин узагальнено історичний досвід політичного, соціально-економічного і духовного розвитку азербайджанського народу в складі нової історичної спільності — радянського народу, досліджені питання діалектики національного розвитку, єдності національного та інтернаціонального, національного і загальнорадянського в суспільному житті народу.

Всебічне дослідження духовного світу радянської людини — одне із актуальних завдань марксистсько-ленінської філософської науки.

⁶ Советский народ и диалектика национального развития. Баку, 1972.

«Морально-політичні якості радянських людей,— відзначає Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев,— формуються всім соціалістичним укладом нашого життя, всім ходом справ у суспільстві, але насамперед цілеспрямованою, наполегливою ідейно-виховною роботою партії»⁷. Ця робота полягає передусім у формуванні у широких мас трудящих комуністичного світогляду.

За останні роки в республіці помітно зросла увага до теоретичних питань атеїстичного виховання трудящих, проводяться соціологічні дослідження по виявленню причин релігійності в нашому суспільстві, розробляються конкретні заходи її подолання. Оpubліковано праці (М. Саттарова, А. Гасанова, М. Мамедова, П. Махмудова, М. Джалилова) з питань атеїстичного виховання трудящих, критики ісламу, показується шкідливість його традицій.

Увага спеціалістів з марксистсько-ленінської етики спрямована на розробку етичних категорій, на висвітлення принципів і норм комуністичної моралі, критику різноманітних ідеалістичних етичних доктрин.

Значне місце в наукових дослідженнях філософів республіки (А. Асланов, Ш. Мірзоева, Д. Гулієв, А. Ефендієв, Б. Курбанов, Р. Бадалов) посідає філософсько-естетичне узагальнення здобутків художньої культури азербайджанського народу.

Одним із провідних напрямів філософських розробок є вивчення історії суспільно-політичної та філософської думки Азербайджану, філософії та соціології країн Близького і Середнього Сходу.

Джерела філософських традицій азербайджанського народу досліджено, зокрема, у книзі А. Маковельського «Авеста». Здійснено велику роботу щодо висвітлення середньовічної азербайджанської філософської думки⁸. Важливим результатом багатогранної діяльності істориків філософії республіки було видання першого тому колективної монографії «Нариси історії азербайджанської філософії»⁹, де вперше дається систематичне висвітлення історії азербайджанської філософії з найдавніших часів до XVIII ст. включно.

Серед досліджень азербайджанської філософської думки XIX ст. зазначимо праці Г. Н. Гусейнова. В його фундаментальній монографії «З історії суспільної і філософської думки в Азербайджані XIX століття»¹⁰ вперше розкрито світогляд таких представників азербайджанської філософії, як А. Бакиханов, М. Вазех, М. Кязимбек, М. Ахундов, Г. Зардабі. Заслужовують на увагу також праці М. Касумова, Ш. Мамедова, А. Сеїдзаде, З. Геюшева, І. Рустамова, Е. Ахмедова, А. Рзаєва та ін.¹¹

Історію поширення і перемоги ідей марксизму-ленінізму в Азербайджані вивчають В. Самедов, Е. Ахмедов, М. Агаміров, Н. Мікаїлов,

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 3, К., 1973, стор. 275.

⁸ Маковельский А. О. Авеста. Баку, 1960; Рзакулизаде С. Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку, 1962; Мустафаев Дж. Философские и этические воззрения Низами. Баку, 1962; Кулизаде З. А. Хуруфизм и его представители в Азербайджане. Баку, 1970; (Тут наведені лише деякі праці з історії азербайджанської філософії, що видані російською мовою).

⁹ Очерки истории азербайджанской философии. Баку, 1966.

¹⁰ Гусейнов Г. Н. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века. Баку, 1949; друге видання — Баку, 1962.

¹¹ Касумов М. М. Очерки по истории передовой философской и общественно-политической мысли азербайджанского народа в XIX в. Баку, 1959; Мамедов М. Ф. Мироззрение М. Ф. Ахундова. М., 1962; Сеїдзаде А. А. Мирза Шафи или Бодонштендт. Баку, 1958; Геюшев З. Б. Мироззрение Г. Б. Зардаби. Баку, 1962; його ж: Этическая мысль в Азербайджане. Баку, 1968; Мірзоева Ш. Эстетические взгляды М. Ф. Ахундова. Баку, 1962; Рзаев А. Мирза Кязем-бек. Баку, 1965.

Г. Гасанов та інші історики філософії республіки. Значний інтерес викликає фундаментальна праця в двох частинах В. Ю. Самедова «Поширення марксизму-ленінізму в Азербайджані»¹², в якій на широкому фактичному матеріалі показано боротьбу більшовиків за поширення марксизму-ленінізму в Азербайджані в роки першої російської революції.

Історії філософської думки Азербайджану початку ХХ ст. присвячені публікації Ф. Кочарлі, Г. Мустафаєва, М. Агамірова, Ф. Рамазанова, А. Гасанова та інших учених.

Важливий напрям історико-філософських досліджень в республіці становить вивчення та розробка проблем філософії і соціології народів Близького та Середнього Сходу. Цим питанням присвячені праці А. Закуєва, Г. Керімова та ін.¹³

Азербайджанські філософи значну увагу приділяють висвітленню ідеології національно-визвольних рухів на мусульманському Сході, критиці поширених там буржуазних філософських та соціологічних доктрин. У монографії А. Агахі «Поширення ідей марксизму-ленінізму в Ірані»¹⁴ вперше знаходить висвітлення більш ніж піввікове поширення марксизму-ленінізму в Ірані, вплив цього вчення на ідеологію національно-визвольного руху. Різноманітні аспекти розвитку суспільної думки в країнах Близького Сходу досліджено в працях А. Амін-заде, Е. Гасанової, Ю. Рустамова, Г. Гусейнова¹⁵. Найбільш повно вони розкриті в колективній монографії «Ленінізм і розвиток демократичної думки народів Сходу»¹⁶.

Перед філософами Радянського Азербайджану, як і перед усіма радянськими філософами, нині поставлені важливі теоретико-методологічні завдання, визначені сучасним етапом розвитку соціалістичного суспільства, грандіозними масштабами науково-технічного прогресу. Розв'язання складних, комплексних за своїм характером завдань філософсько-соціологічних досліджень потребує більш тісної, продуманої координації зусиль філософів радянських республік.

Азербайджанськими філософами планується здійснення співробітництва філософів різних республік, що розробляють опоріднені проблеми. Так, філософами закавказьких республік накреслюється спільна підготовка колективних праць з трьох напрямків: «Науково-технічна революція та її соціальні наслідки в розвинутому соціалістичному суспільстві»; «Методологічні питання суспільних і природничих наук»; «Історія поширення і перемоги марксизму-ленінізму в Закавказзі». Гадаємо, що таким же способом можна було б здійснити координацію досліджень азербайджанських та українських філософів з конкретних проблем, що становлять взаємний теоретичний інтерес.

В десятій п'ятирічці філософи Радянського Азербайджану, керуючись рішеннями XXV з'їзду КПРС, редакційною статтею газети «Правда» «Високий обов'язок радянських філософів» особливу увагу приділятимуть розробці актуальних теоретичних проблем розвинутого соціалістичного суспільства. Суспільствознавцями республіки здійснюва-

¹² Самедов В. Ю. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. I. Баку, 1962; ч. II. Баку, 1966.

¹³ Закуев А. К. Философия Ихван-аса Сафа. Баку, 1968; Психология Ибн-Сины. Баку, 1958; Философия Ан-Наззума. Баку, 1960; Из истории арабоязычной логики средних веков. Баку, 1971; Керимов, Г. Аль-Газали и суфизм. Баку, 1969.

¹⁴ Агахи А. Распространение идей марксизма-ленинизма в Иране. Баку, 1961.

¹⁵ Гасанова Э. Идеология буржуазного национализма в Турции. Баку, 1966; Рустамов Ю. Современная турецкая буржуазная социология. Критический очерк. Баку, 1970; Гусейнов Г. Критика современной буржуазной социологии Ирана. Баку, 1972.

¹⁶ Ленинизм и развитие демократической мысли народов Востока. Баку, 1973.

тимуться комплексні дослідження соціалістичного способу життя, динаміки його становлення і дальшого розвитку, його соціального змісту. Значна увага приділятиметься вивченню процесів зближення класів і соціальних груп розвинутого соціалістичного суспільства.

Формування нової людини є одним із найважливіших завдань комуністичного будівництва. В зв'язку з цим філософами Радянського Азербайджану планується здійснити дослідження з таких питань, як формування комуністичної ідейної переконаності молоді, особливості моральної мотивації трудової діяльності, завдання естетичного виховання всебічно розвиненої людини.

Радянським суспільством накопичений цінний досвід інтернаціональної співдружності десятиків національностей, досвід, результатом якого нині є нерозривна єдність націй і народностей в складі нової історичної спільності — радянського народу. Соціалістична інтернаціоналізація всіх сторін життя нашого суспільства під впливом тих грандіозних соціальних перетворень, що відбуваються в ході комуністичного будівництва, потребує глибокого теоретичного осмислення дальшого розвитку націй і національних відносин в СРСР.

В умовах гострої ідеологічної боротьби двох непримиренних соціально-економічних систем особливої актуальності набуває критика буржуазної ідеології, насамперед — критика сучасного антикомунізму, різноманітних буржуазних і дрібнобуржуазних філософських течій. В десятій п'ятирічці філософами республіки плануються дослідження, присвячені викриттю реакційної сутності буржуазних фальсифікацій соціалістичної дійсності, антикомуністичних перекичень ленінської національної політики КПРС. Значна увага приділятиметься критиці антикомунізму на Сході.

Останніми роками в республіці успішно здійснюються дослідження філософських питань природознавства. Нині діалектико-матеріалістична філософія стала активним учасником наукових досліджень, даючи концептуальну основу для узагальнення природничонаукових відкриттів. Філософами Азербайджану плануються дослідження методологічних проблем розвитку наукового знання в умовах сучасної науково-технічної революції. Готуються до друку праці: «Моделювання і синтез знання», «Діалектика і методологічні проблеми розвитку науки», «Нарис історії алгебри логіки XIX ст.», «Критичний аналіз натурфілософії Е. Харріса» та ін.

* * *

Историко философской мысли в Азербайджане можно разделить на четыре главных этапа. Первый охватывает эпоху рабовладельческого строя и раннего феодализма. Философская мысль этого времени переплетается с религиозным мировоззрением. Второй охватывает эпоху феодализма. Развитие азербайджанской средневековой философии этого периода шло преимущественно в трех основных направлениях: аристотелизм, пантеизм, гуманистический социальный утопизм.

Со времени вхождения Азербайджана в состав России начинается третий этап истории азербайджанской философии. Он ознаменован прежде всего освобождением философии от богословия, укреплением ее связей с естествознанием, с социальными движениями эпохи, возникновением просветительно-демократической идеологии. Важнейшим достижением философской мысли этого времени является оформление философского материализма в самостоятельное направление, усиление борьбы против исламской религии, развитие атеизма. Наиболее видными деятелями третьего этапа являются А. Бакиханов, М. Ф. Ахундов, Г. Б. Зардаби и др.

Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане с конца XIX в. кладет начало четвертому, качественно новому этапу в развитии философии и всей культу-

ры азербайджанского народа. Особенностью развития общественной мысли этого времени, наряду с распространением идей марксизма-ленинизма, было также упрочение позиций революционно-демократической идеологии, которая испытывала сильное влияние идей научного социализма. Наиболее видными представителями революционного демократизма были Н. Нариманов, Дж. Мамедкулизаде, М. А. Сабир и др.

Великий Октябрь положил начало новой эпохе в истории социального и духовного возрождения азербайджанского, как и других народов нашей страны. Философская наука Советского Азербайджана с самого начала развивалась и развивается как составная часть единой советской философской науки. В настоящее время в республике имеются научно-исследовательский институт философии и права, 23 философских кафедры. Подготовлены кадры по всем важнейшим направлениям философской науки, которые в тесном содружестве с философами страны проделали немалую работу по творческому развитию марксистско-ленинской философии.

В десятой пятилетке философы Советского Азербайджана, руководствуясь решениями XXV съезда КПСС, редакционной статьей газеты «Правда» «Высокий долг советских философов» главное внимание будут уделять разработке актуальных теоретических проблем развитого социализма, теоретическим вопросам всестороннего развития личности. Планируются исследования теоретических проблем национальных отношений, в которых будет обобщен опыт интернационального содружества советских людей в составе новой исторической общности — советского народа. Значительное внимание будет уделяться разработке философских вопросов естествознания, проблемам научно-технической революции, методологическим вопросам развития науки

Роль науково-технічної революції у розвитку соціалістичної інтернаціоналізації суспільного життя

Однією з основних закономірностей розвинутого соціалістичного суспільства є дедалі більша інтернаціоналізація економічної, політичної, культурної, побутової та усіх інших сфер суспільного життя, в процесі якої відбувається всебічний розвиток і розквіт радянських націй та національностей. У Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев зазначив, що за останні роки «ще міцнішими стали морально-політична єдність радянського суспільства, братерська дружба всіх народів нашої країни»¹. Величним результатом економічних і соціально-політичних перетворень, які відбулися за роки Радянської влади у нашій країні, є виникнення в СРСР нової історичної спільності людей — радянського народу. Збулося геніальне ленінське передбачення, що соціалізм «творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас всякої національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»².

У процесі побудови соціалістичного суспільства національне питання, у тому вигляді, в якому воно залишилося від капіталізму, було повністю розв'язане. У відносинах між народами СРСР панують братерська дружба, співробітництво і взаємодопомога, ліквідовано вікову відсталість раніше пригноблених націй. Інтернаціоналізація на сучасному етапі розвинутого соціалізму висуває нові складні і комплексні проблеми, які потребують уваги з боку представників різних галузей науки. Л. І. Брежнев у доповіді, присвяченій 50-річчю утворення СРСР, зазначив, що «національні відносини і в суспільстві зрілого соціалізму — це реальність, яка постійно розвивається, висуває нові проблеми і завдання. Партія постійно тримає ці питання в полі зору, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремої республіки, в інтересах комуністичного будівництва»³. Велике значення має вивчення тих факторів, які впливають на процеси інтернаціоналізації, з метою свідомого і планомирного керівництва цими процесами.

Серед основних факторів, які стимулюють розвиток інтернаціоналізації і сприяють ще більшому розвитку і зближенню соціалістичних націй, важлива роль належить науково-технічній революції. Як відомо, процес інтернаціоналізації розпочався ще за часів становлення капіталізму і утворення капіталістичного товарного виробництва та все-

---

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 34.

³ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 25.

світнього ринку. Капіталістична інтернаціоналізація як у минулому, так і тепер пов'язана з такими явищами, як війни, колоніалізм та неокolonіалізм, експлуатація і гноблення інших народів, насильствене гальмування економічного розвитку відсталих країн, перетворення відсталих країн у джерело сировини. Науково-технічна революція, прискорюючи усі соціальні процеси, ще більше загострює антагоністичні суперечності капіталізму, у тому числі й національні, посилює соціально-економічні, територіальні, етнічні конфлікти між капіталістичними країнами і представниками різних національностей всередині країн. Капіталістична інтернаціоналізація пов'язана з придушенням і навіть насильницьким поглинанням одних націй і національних культур іншими.

За умов соціалізму вплив науково-технічної революції на процес інтернаціоналізації має зовсім протилежні соціальні наслідки. Внаслідок перемоги соціалістичної революції і утвердження суспільної власності на засоби виробництва, усупільнення матеріального виробництва набуває грандіозних масштабів і відбувається в неантагоністичних формах. Загальнонародна державна власність, співвласники якої є всі союзні республіки, усі трудящі Радянського Союзу, становить матеріальну основу, що забезпечує єдність інтересів усіх націй і народностей, широкі можливості для щонайшвидшого їх розвитку. У доповіді на XXV з'їзді КПРС товариш О. М. Косигін відзначив, що «тепер усі наші союзні республіки мають високорозвинуту промисловість і велике механізоване сільське господарство. Об'єднані непорушними узами дружби і братерства, вони мають все необхідне для дальшого прогресу в усіх галузях матеріального виробництва, науки і культури»⁴.

Великих успіхів за роки Радянської влади у дружній сім'ї радянських республік досягла Азербайджанська РСР. У 1974 році темпи зростання загального обсягу продукції промисловості порівняно з 1913 роком були вищі у 45 разів, а сільського господарства — більш як у 5,5 раза⁵. Дев'ята п'ятирічка ознаменувалася значними зрушеннями в економіці Азербайджану. У промові на XXV з'їзді КПРС перший секретар ЦК Компартії Азербайджану товариш Г. А. Алієв підкреслив, що нині республіка досягла таких високих темпів зростання народного господарства, яких ніколи раніше не було. Загальний обсяг промислового виробництва збільшився на 50 процентів проти 43—46 процентів, передбачених Директивами XXIV з'їзду партії. Продуктивність праці підвищилася на 34 проценти замість 31 проценту за планом. При цьому, зазначив товариш Г. А. Алієв, інтенсивно розвивалися галузі, які визначають науково-технічний прогрес⁶.

Сучасна науково-технічна революція, прискорюючи розвиток продуктивних сил і соціальних відносин розвинутого соціалізму, здійснює дедалі більший вплив на розквіт і співробітництво радянських націй, поглиблення і удосконалення розподілу праці між союзними республіками, розвиток багатонаціонального господарського комплексу СРСР. Партія тримає курс на дальшу інтеграцію, кооперацію та спеціалізацію господарства союзних республік з метою збільшення економічного потенціалу республік і всієї країни загалом. Розглядаючи завдан-

⁴ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР товариша О. М. Косигіна 1 березня 1976 року. — «Радянська Україна», 2 березня 1976 р.

⁵ Народное хозяйство СССР в 1974 г. М., 1975, стор. 176; 308.

⁶ Див.: «Правда», 27 лютого 1976 р.

ня розміщення продуктивних сил у наступній, десятій п'ятирічці, товариш О. М. Косигін відзначив: «У рамках єдиного господарства СРСР у десятій п'ятирічці значно зміцніють економічні зв'язки між союзними республіками і районами нашої країни, зросте ефективність територіального поділу праці, підвищиться вклад кожної республіки в розв'язання загальнодержавних завдань. Відповідно до ленінської національної політики партії буде забезпечено значне піднесення економіки всіх союзних і автономних республік, економічних районів, автономних областей і національних округів»⁷. Завдяки наполегливій праці трудящих усіх союзних республік, науково обгрунтованій політиці Комуністичної партії, плановій соціалістичній економіці, науково-технічній революції, що розгортається у сприятливих умовах соціалізму, народи СРСР мають можливість оптимально, прискореними темпами розвивати свою економіку.

Партія на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, починаючи з перших років Радянської влади, надавала науці великого значення, розглядаючи її як ефективний засіб перебудови суспільства, якнайшвидшого подолання соціально-економічної відсталості. Проблеми розвитку науки і техніки посіли особливе місце у політиці партії в період розгортання науково-технічної революції, коли наука стає безпосередньою продуктивною силою. Прискорення науково-технічного прогресу XXV з'їзд КПРС розглядав як першочергове завдання, вузлову проблему розвитку економіки на сучасному етапі. Партія вбачає у науково-технічній революції один з найважливіших факторів будівництва матеріально-технічної бази комунізму, прискорення соціального прогресу, розширення сфери дії інтернаціональних процесів. У Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев зазначив, що «тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»⁸.

Науково-технічна революція інтернаціональна за своєю суттю, змістом, формою здійснення. Виконання таких завдань, як створення єдиної енергетичної системи, використання великих автоматизованих систем управління, розвиток сучасних засобів транспорту і зв'язку тощо неможливі без інтернаціоналізації багатьох галузей суспільного життя. Вони конче потребують всебічної інтеграції матеріально-технічних ресурсів усіх братніх республік, об'єднання зусиль учених країни, всесоюзної кооперації наукових досліджень. Крім того, курс на якомога швидше здійснення науково-технічного прогресу передбачає інтенсивний розвиток науки у кожній із союзних республік. Так, Азербайджанська Академія наук, заснована у важкий для країни 1945 рік, на кінець 1974 року налічувала 32 наукові установи, у яких працювали 4 185 наукових співробітників, у тому числі 95 академіків, дійсних членів і членів-кореспондентів, 245 докторів і 1601 кандидат наук. Загалом кількість науковців Азербайджану наприкінці 1974 року перевищувала 20 тис. чоловік⁹.

⁷ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР товариша О. М. Косигіна 1 березня 1976 року. — «Радянська Україна», 2 березня 1976 р.

⁸ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

⁹ Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 145—146.

Науково-технічна революція робить великий вплив на удосконалення соціальної структури кожної радянської нації, прискорює процес становлення соціальної однорідності розвинутого соціалістичного суспільства.

Якщо у минулому більшість народів СРСР складалася здебільшого із селянства, то в сучасному розвинутому соціалістичному суспільстві усі нації і народності мають численні висококваліфіковані кадри робітників і трудової інтелігенції. В Радянському Азербайджані більшу половину населення становлять нині міські жителі, загальна кількість робітників і службовців, зайнятих в усіх галузях народного господарства, дорівнювала в 1974 році 1457 тис. чоловік, а на кожну тисячу працівників народного господарства республіки у цьому ж році припадало 765 чоловік з вищою і середньою (повною і неповною) освітою¹⁰. Соціальний і науково-технічний прогрес сприяв формуванню якісно нового класу — соціалістичного колгоспного селянства.

Провідною силою соціалістичного суспільства і найважливішим елементом соціальної структури кожної радянської нації є робітничий клас, який є рушієм процесу розвитку і зближення націй і народностей, що відбувається у нашій країні. Саме він є вирішальною силою у зміцненні соціальної та інтернаціональної єдності багатонаціонального радянського народу.

Науково-технічний прогрес прискорює зростання чисельності висококваліфікованих кадрів робітничого класу й інженерно-технічної і наукової інтелігенції, зміни співвідношення різних соціальних категорій трудящих. А усе це справляє позитивний вплив на удосконалення соціальної структури і класового складу розвинутого соціалістичного суспільства загалом і кожної нації і народності зокрема, на процес становлення соціальної однорідності.

Саме на шляху чимдалі інтенсивнішого розгортання науково-технічної революції досягається повне вирівнювання рівнів економічного і культурного розвитку різних народів. Надзвичайно великого значення у цьому процесі набуває індустріалізація сільського господарства, збільшення чисельності кваліфікованих кадрів, зайнятих у сільсько-господарському виробництві. Такими ж значними є процеси подолання істотних відмінностей між фізичною і розумовою працею, підвищення освітнього і кваліфікаційного рівня трудящих, зростання професійної культури людей, які зайняті розумовою працею. Ці процеси зумовлюють збільшення інтелектуального і культурного потенціалу націй, розширення сфери дії інтернаціональних чинників, посилення соціально-інтернаціональної єдності народів. Всенародною справою, предметом особливої уваги партії є у нашій країні розвиток освіти в кожній союзній республіці. Уже в 1974/75 навчальному році в Азербайджанській РСР налічувалося 4,7 тис. загальноосвітніх шкіл усіх видів, де навчалося 1,6 млн. чоловік, 16 вищих учбових закладів з 97,7 тис. студентів, 77 середніх спеціальних закладів із 71,5 тис. учнів¹¹.

Інтернаціоналізація розвитку соціальної структури соціалістичних націй позитивно позначається також на швидкому зростанні міст, урбанізації способу життя населення. На сьогодні значний, хоч поки ще не однаковий, ступінь урбанізації характеризує соціальне життя усіх націй і республік СРСР. Усі великі міста республік мають багатонаціональний склад, у середньому близько половини населення в них становлять представники некорінних національностей. Науково-технічна

¹⁰ Там же, стор. 11, 555, 43.

¹¹ Там же, стор. 683, 691, 692.

революція є одним із факторів, що спричиняє збільшення інтенсивності міжнародного спілкування, посилення міграційних процесів у всесоюзному масштабі. І з цими процесами тісно пов'язане влиття представників дедалі більшої кількості національностей у населення республіки, зростання кількості мішаних шлюбів, розвиток спільних, інтернаціональних рис у свідомості, побуті і культурі народів.

Науково-технічна революція, посилюючи інтернаціоналізацію усіх сфер життя, поглиблює взаємодію соціальних і етнічних процесів у розвинутому соціалістичному суспільстві. Відбуваються швидкі зміни в етнічних структурах націй — етнічне «перемішування» населення, подолання етнічної відокремленості, злиття споріднених етнічних та етнографічних груп з основним населенням республік. Під впливом науково-технічного прогресу інтенсивно інтернаціоналізуються побут, культура націй і народностей нашої країни, особливо їх матеріальна основа. Швидко розвиваються інтернаціональні засоби передачі, поширення культури (кіно, телебачення тощо). Засоби масової інформації, комунікації, всесоюзні установи науки та культури, виховання, освіта стали загальнонародним надбанням, охопили усі групи населення кожної радянської республіки, сприяючи інтернаціоналізації духовного і соціального життя. Наслідки науково-технічного прогресу відчутні як у галузі етноматеріальної культури (у формі жител, їх оздобленні, одязі, кулінарії тощо), так і у сфері етнічних особливостей духовної культури (у музиці, танцях, фольклорі та ін.). Соціальні наслідки науково-технічної революції своєрідно накладаються на національну специфіку культури, відповідно до конкретних соціально-історичних і природних умов життя даного народу, рівня його соціально-економічного розвитку. У сфері свідомості, психології етнічні моменти зовсім не лишаються незмінними, а зазнають впливу інтернаціональних процесів. Науково-технічна революція спричиняє значні перетворення у формах вираження етнічних особливостей нації, зачіпаючи всі сфери праці і побуту людей; вона дедалі більше інтернаціоналізує їхні естетичні уявлення та ідеали.

Формування однотипної, соціалістичної за змістом культури зовсім не означає нівелювання культур різних націй. Навпаки, інтернаціональні здобутки культури, проникаючи у культуру кожної нації, збагачують її, стають її надбанням, джерелом дальшого розвитку. І тут велика роль належить науково-технічній революції, яка створює могутні засоби поширення культури, нові можливості інтенсивного міжнародного спілкування, обміну духовними багатствами.

Виховання соціалістичного інтернаціоналізму є неодмінною складовою формування комуністичного світогляду. Завдяки впливу науково-технічної революції на економічне, культурне, суспільно-політичне життя країни відбуваються великі зрушення і у свідомості та психології людей з погляду їх дальшої інтернаціоналізації. Це має особливе значення, адже психологічні установки — найбільш «інертна» частина суспільної свідомості, яка найважче піддається перебудові. Науково-технічна революція в умовах соціалізму рішуче ламає негативні стереотипи, формує більш динамічний психічний склад, здатний до сприйняття всього нового, прогресивного, інтернаціонального.

Отже, науково-технічна революція відіграє велику роль у розв'язанні всіх завдань комуністичного будівництва — створення матеріально-технічної бази, становлення соціальної однорідності суспільства, виховання нової людини, інтернаціоналізації всіх галузей суспільного життя. Водночас її здійснення висуває нові проблеми, розв'язання яких потребує об'єднати зусилля усіх націй. Це, зокрема, екологічна

проблема, яка особливо гостро постала саме у зв'язку з науково-технічною революцією. Цінності природи у нашій країні є всенародним, інтернаціональним надбанням, тому охорона, захист, відтворення природного середовища набули інтернаціонального значення і характеру. Розв'язання складних екологічних проблем передбачає координацію заходів у всесоюзному масштабі, об'єднаних дій усіх соціалістичних республік. Інтернаціоналізм, загалом усі переваги соціалістичного способу господарювання і життя виступають необхідною передумовою швидкого й успішного розгортання науково-технічної революції, а вона і собі інтенсифікує соціальні процеси, в тому числі й інтернаціоналізацію всіх галузей суспільного життя.

Отож, зрозуміло, чому розвиток науково-технічної революції перебуває під постійною і неослабною увагою нашої партії. Комуністична партія згуртовує всі радянські нації й народності в єдину інтернаціональну сім'ю, надихає їх на нові звершення в економічній, соціальній і культурній сферах життя.

* * *

Одной из основных закономерностей развитого социалистического общества является все большая интернационализация экономической, политической, культурной и всех других сфер общественной жизни, в процессе которой происходит всестороннее развитие и расцвет советских наций и народностей.

Среди факторов, стимулирующих развитие интернационализации, важная роль принадлежит научно-технической революции. Она ускоряет развитие производительных сил и социальных отношений развитого социализма, оптимизирует разделение труда между союзными республиками, способствует дальнейшему подъему народного хозяйства СССР.

Научно-технический прогресс влияет на совершенствование социально-классовой структуры развитого социалистического общества и каждой отдельной нации, положительно воздействуя на процесс становления социальной однородности. Влияние научно-технической революции проявляется также в интенсивной интернационализации быта, культуры наций и народностей нашей страны.

Про оптимізацію взаємодії технічних систем і біосфери

У розв'язанні екологічних проблем неабияке значення має здійснення завдань розвитку комплексного наукового підходу, здатного врахувати глобальний взаємозв'язок результатів природоперетворюючої діяльності людини. Такий комплексний, всебічний підхід до проблеми охорони природного середовища може забезпечити тільки соціалізм. Згідно з історичними перспективами розвитку соціалістичного планового господарства у нашій країні Комуністична партія орієнтує радянську науку на розв'язання, серед багатьох інших важливих завдань, екологічних проблем. У звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії поставлено завдання «облагодороджувати природу, допомагати природі повніше розкривати її життєві сили»¹. Це тим більше підвищує вимогливість до розробки методологічних проблем екології, взаємодії технічних систем з біосферним середовищем.

У цій статті ми зробимо спробу з'ясувати лише ті методологічні питання, які неминуче виникають при прагненні оптимізувати взаємодію технічних систем і біосфери. При цьому під технічною системою ми будемо розуміти будь-яку конструкцію, що об'єктивує людську мету і впливає на біосферу в процесі свого функціонування. Очевидно, таке визначення охоплює найрізноманітніші технічні агрегати, заводи, промислові комплекси тощо.

Будь-яка технічна система, будучи пов'язана з біосферою, обов'язково взаємодіє з нею. Як відомо, технічні системи, базуючись на перетворенні того чи іншого виду енергії, використовують у кінцевому підсумку енергію Сонця, яка виявляється на Землі як безпосередньо у вигляді різних динамічних процесів (течія рік, сила вітру тощо), так і опосереднено — через геохімічні процеси — у вигляді нафти, вугілля, газу та ін. Глибока єдність живої речовини біосфери і технічних систем полягає, отже, у єдності їхнього кінцевого джерела енергії.

Однак технічні системи вносять у біосферу і речовини, які протистоять живим організмам, як щось несумісне з умовами їхнього існування. У загальному випадку технічні природоперетворюючі системи роблять вплив на біосферу через такі канали: 1) атмосферу (внаслідок використання і виділення різних газів порушується природний газообмін); 2) гідросферу (забруднення хімікатами і нафтою рік, морів і океанів); 3) просторовим заповненням біосфери різними неруйнівними відходами; 4) через фізичні параметри біосфери (підвищення рівня радіації, температури; насичення біосфери електромагнітними хвилями неоднакової частоти та ін.).

Якщо врахувати, що екологічні умови життя визначаються в кінцевому підсумку температурою, тиском, променистою енергією, фа-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі зовнішньої і внутрішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товарища Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

зою і хімізмом середовища, то стає зрозуміло, що вплив технічних систем охоплює усі ті параметри біосфери, які забезпечують можливість життя на нашій планеті. Ось чому і постає завдання оптимізації взаємодії технічних систем і біосфери. Адже негативні наслідки технічної діяльності не дають жодних підстав відмовитися від науково-технічного прогресу взагалі. Марксистсько-ленінське розуміння соціального прогресу людства несумісне з ідеологічними позиціями тих буржуазних «пророків», які закликають в ім'я порятунку від екологічної кризи «спинити зростання науки, технології, населення»². Як справедливо відзначив І. Б. Новик, «бездіяльність, пасивність перед природою такі ж згубні для цивілізації»³. І завдання зводиться саме до коригування науково-технічної діяльності, а не до її усунення і повернення до дикої природи.

Оптимізація взаємодії технічних систем з біосферою у принципі має привести до повної гармонізації технічної діяльності з порядком, що панує в природі. Порядок у біосфері забезпечується її ієрархічною багаторівневою структурою, що є результатом довготривалої еволюції. Діяльність у природному середовищі потребує адаптації до цих умов. Існуюча структура біосфери має накладати обмеження на ступінь свободи штучних систем, роблячи їх функціонування таким, що не суперечить тому порядку, який існує в біосфері.

Гармонізація відношення техніки і навколишнього середовища потребує системного підходу і неможлива на основі автономного розгляду окремих взаємодіючих об'єктів. Дослідження взаємодії технічних систем і біосфери, будучи новим завданням науки, рельєфно виявляє необхідність системної інтеграції знання.

При системному підході до даної проблеми технічні системи мають бути представлені не як конфронтуючі з біосферою автономні системи, а як підсистеми біосфери. В такому разі уже під час розробки і проектування технічних систем доводиться враховувати ті обмеження на ступінь їх свободи, які мають виконуватися, щоб не порушилися умови системності біосфери. Для цього, мабуть, слід змінити вихідний принцип проектування технічних систем — екологічні вимоги треба закладати в програми створення природоперетворюючих систем.

Тепер технологія оцінюється головним чином за техніко-економічними критеріями. Однак, якщо в основі діяльності лежить взаємозв'язок людини і природного середовища, то й ідея оптимізації біосфери має пронизувати будь-яку діяльність, в тому числі і технічну. При цьому, оскільки людське життя може зберігатися лише за певних фізико-хімічних параметрів біосфери, то ця фундаментальна обставина диктує потребу вироблення біосферних критеріїв для оцінки технічних систем. Врахування екологічного контексту в технічній діяльності неминуче приводить до певної раціональної антропоцентризаци науково-технічного прогресу. Орієнтація технічного прогресу в цьому напрямі потребує насамперед глибокого знання самих біосферних процесів.

Середовище, що оточує людину, становить просторово-часову багатоманітність взаємопов'язаних процесів. Загалом усе це середовище є компонентом біосфери — багаторівневої ієрархічної системи, в якій

² Hamilton David. Technology, man and the environment. N. Y., 1973, p. 335.

³ Новик И. Б. К методологии оптимизации биосферы. «Логика методологии науки». Тезисы докладов на XV Всемирном конгрессе философов.. М., 1973, стор. 232.

динамічна сталість кожного рівня переплітається з певними умовами рівноваги між ними.

При локальному розгляді біосферних процесів виникає уявлення про їх хаотичність, про найскладніший зв'язок випадкових причин. Однак ці випадковості, накладаючись одна на одну, виражають певну тенденцію у функціонуванні тих чи тих підрозділів біосфери, яка в кінцевому підсумку характеризує системність біосфери. Стихийне функціонування окремих складових біосфери переходить загалом у її системність.

Заперечуючи проти уявлення біосфери як хаотичного конгломерату окремих подій, В. І. Вернадський писав: «Біосфера... не є випадковим явищем, а має цілком визначену структуру...»⁴.

Окремі процеси руйнування біосфери внаслідок впливу технічних систем показують недостатню гнучкість її структури. Її статистична сталість зберігається лише до певної межі. Якщо б біосфера складалась із нескінченної кількості несталих елементів, то вона завжди була б сталою. Адже згідно з теорією складних динамічних систем збурення на складноорганізовані системи, трансформуючись за різними каналами, згасають, не порушивши якісної специфіки усєї системи.

Відносна сталість структури біосфери робить можливим її руйнування через функціонування технічних систем. Це дуже важлива обставина. Вона доводить ілюзійність положень, згідно з якими природу можна розглядати як очисне спорудження нескінченної потужності, з безмежними асимілюючими можливостями.

Ось чому, спостерігаючи руйнування природного середовища, людина не може довго пасивно споглядати цей процес. Усвідомивши серйозність ситуації, спираючись на нескінченні можливості свого розуму, людина шукатиме вихід із становища, що склалося, і зберігатиме динамічну рівновагу між необхідним їй середовищем і всією природою.

Сталість біосфери дедалі більше визначається творчою діяльністю людства. Цей новий стан біосфери вперше усвідомив В. І. Вернадський, який назвав його «ноосферою»⁵.

Водночас складність однозначного і остаточного розв'язання проблеми взаємодії технічних систем і біосфери поглиблюється специфікою людської діяльності, яка за деякими параметрами розгортається в невизначених умовах. Люди можуть орієнтувати свою діяльність, наприклад, на реалізацію розумної — з позицій сьогодення — мети, і лише віддалені, наперед непередбачувані наслідки об'єктивної цієї мети будуть доводити її помилковість.

Суперечність між задумом діяльності і її віддаленими наслідками загалом не є результатом лише суб'єктивних чинників. Вона є також продуктом об'єктивної нетотожності цілей людської діяльності стихійному розвитку об'єктивного світу. «...Цілі людини, — писав В. І. Ленін у «Філософських зошитах», — породжені об'єктивним світом і передбачають його, — знаходять його як дане, наявне. Але здається людині, що її цілі поза світом взяті, від світу незалежні...». І далі: «Об'єктивний світ» «іде своїм власним шляхом», і практика людини, маючи перед собою цей об'єктивний світ, натрапляє на труднощі в здійсненні «мети, навіть на «неможливість...»⁶.

⁴ Вернадский В. И. Биосфера и стратосфера. Избр. сочинения, т. 5. М., 1960, стор. 289.

⁵ Див.: Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере. У кн.: Биосфера. М., 1967, стор. 356.

⁶ Ленин В. И. Полное собр. тв., т. 29, стор. 159, 181.

Технічні системи були створені на основі обмежених можливостей стихійного людського передбачення. Але таке передбачення спирається на переконання, що безпосередні обставини життя важливіші, ніж події майбутнього. А тим часом у нинішніх умовах такі окремі події починають набувати дедалі більшого значення для оцінки функціонування технічних систем.

Однак здебільшого передбачення сумарного результату діяльності утруднюється через величезну місткість біосфери і дуже заплутані зв'язки її складових елементів. Від кожного впливу технічних систем на біосферу в ній виникають численні процеси; більшість з них не проходить безслідно, а виявляється через відповідний час як причина порушення того чи іншого елемента в структурі біосфери, і внаслідок цього можливе вибухоподібне порушення структури досить великих біоценозів, яке уже тепер стає серйозною загрозою.

Невизначеність контурів майбутніх подій була усвідомлена ще в глибоку давнину. В античному світі вважалося незаперечним, що людський розум не здатний передбачити усі результати прийнятих рішень. І тому не випадково ідея невідверненості долі та неможливості управляти сліпим випадком, що руйнує іноді людські задуми, — одна із головних у героїчній трагедії. Переконаність античних мислителів у неможливості передбачення майбутніх подій впливала, мабуть, зі спостереження відповідної об'єктивної асиметрії між минулим і майбутнім, що утруднює однозначну екстраполяцію «минулого досвіду» на майбутнє.

Лише марксизм-ленінізм вперше дав наукову основу для передбачення майбутнього, відкривши об'єктивні закони суспільного розвитку. Пізнання об'єктивних закономірностей історії відкриває можливість наукового прогнозу і передбачення наслідків людської діяльності, в тому числі й екологічних. Однак діалектико-матеріалістична філософія відкидає фаталізм і не виключає того оплетення випадковостей, яке вносить елемент невизначеності у наші знання про майбутнє. Це і викликає потребу в постійному коригуванні прогностичного знання з боку революційно-перетворюючої діяльності людей, врахування нових обставин, що виникають в історичному процесі. Майбутнє не є чимось одинично цілим, а характеризується тими актами вибору, які визначаються тою чи тою діяльністю людей. Відповідно і в сфері екології люди мають знати можливі варіанти наслідків свого впливу на навколишнє середовище, щоб вибрати оптимальний напрям діяльності.

Важливим інструментом такого прогнозування напряму діяльності може виступати метод моделювання, який дозволяє аналізувати наслідки різних способів перетворення природи до прийняття стратегічних рішень. Застосування моделювання, хоча й не усуває взагалі помилок у виборі правильного рішення, певною мірою допомагає уникнути найшкідливіших із них. Як відзначає Жозуе де Кастро, розв'язуючи екологічні проблеми, «не можна передбачити єдино можливе майбутнє, визначене різними умовами, що існують на даному етапі. Єдине, що можна зробити, — це створити кілька можливих моделей майбутнього згідно з теорією імовірності...»⁷.

Отже, виявляючи вихідні мотиви тої чи тої природоперетворюючої діяльності, ми змушені здійснювати вибір серед різних науково-обґрунтованих варіантів. Неминучість такого вибору зумовлена об'єктивною наявністю елементів невизначеності в картині майбутніх подій.

⁷ Кастро Жозуе де. Загрязнение окружающей среды и экономическая отсталость.— «Мир науки», т. 17, 1973, № 2, стор. 23.

Невизначеність деяких наслідків природоперетворюючої діяльності зумовлюється тим, що вона розгортається в ситуації, коли не повною мірою зрозумілий глибокий взаємозв'язок біосферних явищ і обрання способу дії здійснюється вибором однієї можливості серед великої кількості варіантів. Ця невизначеність має як суб'єктивні, так і об'єктивні складові.

Через нескінченність світу, що нас оточує, на будь-якому рівні нашого пізнання навколишнього середовища в його природничонауковій картині неминуче буде присутня суб'єктивна невизначеність. На основі цього твердження можна дійти висновку, що прогнозування наслідків природоперетворюючої діяльності за допомогою наукового освоєння світу, хоча і матиме все більший радіус дії, але ніколи не зможе досягнути якоїсь кінцевої межі.

Взаємодія технічних систем і природи (як і будь-яка взаємодія) зумовлює і об'єктивну невизначеність. Відповідно і способи усунення цієї невизначеності мають детермінуватися такими діями людини, які відповідають об'єктивному розвитку речей і процесів. Такому об'єктивному стану справ відповідає комплексне вивчення навколишнього середовища, виявлення істинних процесів при взаємодії технічних систем і біосфери. Одержання нової інформації, знімаючи суб'єктивну невизначеність, підготовляє і дальшу діяльність людини, що іманентно виростає із потреб епохи.

Під час створення будь-якої технічної системи виникає попереднє завдання вибору її фізико-хімічної основи. Вибір цієї основи технологічного процесу є першим етапом під час розробки технічних систем. Ця основа відіграє важливу роль у гармонізації технологічного процесу з природним середовищем.

Ту саму технологію можна розробляти на основі різних фізико-хімічних процесів. Однак слід вибирати такий принцип технології, який забезпечував би не лише техніко-економічний вигравш, але і лімітно можливий мінімум впливу на біосферу.

Необхідність вибору фізико-хімічної основи технічних систем серед більшості модельно обгрунтованих варіантів — за наявності відповідних суб'єктивних і об'єктивних невизначеностей — зводить завдання створення екологічно виправданої технології на теоретико-ігровий рівень.

Через невідале словесне позначення цієї сфери як «теорії ігор» може видатися, що застосування теоретико-ігрових методів обов'язково призводить до програшу однієї зі сторін: природи чи людини. Однак це не так. За допомогою теорії ігор можна прийняти оптимальне рішення в умовах недостатньої пізнаності явищ, згідно з якими приймається рішення. А оптимальне рішення в даному разі — це такий компроміс між інтересами «гравців»: природою і формою експлуатації природних ресурсів, — коли збитки, які можуть бути викликані невідомими обставинами природи, не перевершують відомих меж, а господарський ефект є розумним.

Після вибору фізико-хімічного принципу технології далі принципово неважко спроектувати окремі елементи природоперетворюючих систем. Цей етап розробки технічних систем дозволяє скористатися найбільш розвинутим апаратом теорії оптимального управління: неklasичними методами варіаційного числення.

Дуже важливою — з погляду зменшення впливу на біосферу — є можливість оптимізації взаємодії спроектованих елементів природоперетворюючих систем на основі екологічної оцінки вихідних фізико-хімічних параметрів. При цьому, якщо функціонування всієї системи

не задовольняє екологічним обмеженням, треба спроектувати додаткові компенсуючі елементи, що нейтралізують побічні фізико-хімічні ефекти, і здійснити новий синтез систем.

Нарешті, дальшим ступенем розробки технічних систем можна вважати кібернетичний підхід до сукупності різних штучних перетворювачів природи. Такий підхід дозволяє оптимально пов'язати функціонування різних технічних систем. При цьому, наприклад, стане можливим таке управління функціонуванням цих систем, що відходи однієї будуть правити за сировину для іншої чи фізико-хімічні збурення на біосферу однієї з них будуть компенсуватися діями іншої. Така поетапна оптимізація природоперетворюючих технічних систем і буде відповідати вимогам комплексного розв'язання екологічних проблем.

* * *

Функционирование технических систем основывается на определенной связи с биосферой. Однако современный научно-технический прогресс оказывает и отрицательное воздействие на биосферу. Поскольку он является объективной необходимостью, независимой от субъективных намерений, то возникает задача оптимизации взаимодействия технических систем и биосферы. Такая оптимизация должна привести к полной гармонизации технической деятельности с порядком, царящим в природе.

Абстрактное рассмотрение взаимодействия технических систем и биосферы не правомерно. Ведь структура технических систем не является неизменной и постоянно меняется в зависимости от потребностей общества. Для разработки технических систем, оказывающих минимальное воздействие на биосферу, эффективными средствами, снимающими в известной мере неопределенность некоторых последствий человеческого преобразования природы, могут служить методы моделирования и теории игр.

Елементарні події в системах фізичних теорій

До найважливіших проблем фізичного пізнання, що мають істотне філософське значення, належить і проблема елементарності. Її аналіз пов'язаний насамперед з дослідженням природи матерії і її закономірностей на «найглибшому» рівні, що завжди визначало вихідні, принципові положення природничонаукової картини світу. Можна сказати, що вироблення відповідних уявлень про елементарність відображує рівень розвитку фізики, найхарактерніші особливості самого стилю фізичного мислення.

З розвитком фізики змінюються її уявлення про елементарність. Ці зміни виражаються передусім через різні концепції фізичного атомізму. Водночас для аналізу розвитку уявлень про елементарність у фізиці істотне теоретико-пізнавальне значення має такий факт. У класичній фізиці уявлення про елементарність переважно пов'язувалися з образом матеріального об'єкта (частинки, атома) як деякого вихідного, найпростішого елемента усіх фізичних тіл у Всесвіті. В сучасній фізиці, точніше — в теорії відносності і квантовій теорії — елементарність виступає насамперед як якась найпростіша «неподільна» подія. Цей перехід від «мови речей» до «мови подій» має важливе значення для розуміння сучасної постановки питання про елементарність у фізиці.

Нові теоретичні системи в наш час виникають не на пустому місці: їхня розробка стає можливою завдяки уже досягнутому рівневі знань. «Краща доля фізичної теорії полягає в тому, — відзначав А. Ейнштейн, — щоб указати шлях створення нової, більш загальної теорії, у рамках якої вона сама лишається крайнім випадком»¹. Процеси узагальнення є тою формою пізнання, яка дозволяє схопити і подати новий зміст на основі діалектичного заперечення попереднього ступеня у розвитку знання.

Узагальнення — одна із найхарактерніших рис пізнання. Навіть «найпростіше узагальнення», — писав В. І. Ленін, — перше і найпростіше утворення *понять*... означає пізнання людини все більш і більш глибокого *об'єктивного зв'язку світу*»².

Поza процесом узагальнення неможливо зрозуміти історію розвитку природничонаукового знання і насамперед розвитку фундаментальних уявлень, понять і теорій природознавства. Про це вже свідчить аналіз становлення і розвитку першої логічно відносно замкненої природничонаукової теорії — класичної механіки. Її досить тривалий розвиток, починаючи від праць Галілея і Ньютона і до праць Якобі, Лапласа і Гамільтона, характеризувався розробкою все більш узагальнених форм вираження законів механічного руху, на основі глибокого проникнення в його сутність. Перехід від класичної фізики до сучасної полягав у розробці більш загальних теоретичних систем — теорії відносності і квантової теорії. Сучасні дослідження внутрішніх властивостей елементарних частинок ґрунтуються на дальших узагальненнях

¹ Ейнштейн А. О специальной и общей теории относительности. Собр. соч., т. 1, 1965, стор. 568.

² Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 150.

квантових ідей в ученні про структуру матеріальних частинок, зокрема на теоретико-групових³.

Аналіз розвитку природничонаукових уявлень засвідчує, що сучасні процеси узагальнення характеризуються дедалі більшим врахуванням аспектів руху відповідних матеріальних об'єктів дослідження. Пізнання будь-якої галузі дійсності практично завжди починається з виявлення її статичного аспекту, на основі чого здійснюється потім проникнення в її динаміку. Саме таким чином відбувалося пізнання механічних, електричних, атомних та інших фізичних явищ. Відповідно вивчення проблеми елементарності також невіддільне від дедалі глибшого розкриття природи фізичного руху.

Історично проблема елементарності розв'язувалася на основі вироблення уявлень про деякі вихідні матеріальні об'єкти формулювання законів, що характеризують рух і взаємодію цих об'єктів. Тим самим створювався ґрунт для упорядкування нескінченної різноманітності явищ матеріального світу. Таку функцію виконувала, наприклад, атомістика в історії фізики.

Щодо характеристики фізичного знання роль уявлень про елементарні об'єкти полягає насамперед в тому, що вони дозволяють встановити найпростішу, вихідну структуру зв'язку у відповідних теоретичних системах. Елементарний об'єкт у теорії задається через характеристики його властивостей. Специфічні, основні поняття наукової теорії завжди виражають властивості відповідних матеріальних систем і об'єктів. Звідси випливає, що в теоретичних системах уявлення про елементарність важливе не тільки на рівні об'єктів, але і на рівні властивостей і відношень.

Матеріальні об'єкти, властивості і відношення нероздільні в самій дійсності. Будь-який об'єкт існує у зв'язках і відношеннях, і вирізнення того чи того аспекту визначається певними умовами. «Реально» існує не властивість взагалі, а властивість у її єдності з відповідним кількісним значенням, яке може з часом змінюватися. Ці зміни кількісних значень враховуються в структурі теоретичних систем. Ось чому важливого значення у побудові сучасних теоретичних систем у фізиці набули уявлення про абстрактний матеріальний простір, елементи якого співвідносяться з можливими кількісними значеннями досліджуваних параметрів.

Початкові уявлення фізики про елементарність безпосередньо пов'язувалися з матеріальними об'єктами, точніше — з певним класом їх. Ці об'єкти розглядалися як безструктурні, що і дало підставу аналізувати їх як елементарні. З цього погляду все, що характеризується структурою, не може бути елементарним. Об'єкт може бути або елементарним, або складним. Елементарність створює складність, складність розпадається на елементарність. Інших переходів між складним і елементарним не визнається. Світ у такому разі уявляється як побудований з якихось найпростіших безструктурних сутностей.

Згадані уявлення про елементарність найповніше виявили себе у ході становлення класичної механіки. Уявлення про елементарність тут безпосередньо асоціювалися із найпростішим матеріальним об'єктом і виражалися образом матеріальної точки. Ці уявлення спиралися на атомістику, яка зародилася ще в античності. Водночас внаслідок розвитку уже самої класичної фізики все чіткіше виявлялася недостатність цих уявлень про елементарність.

³ Див.: Румер Ю. Б. и Фет А. И. Теория унитарной симметрии. М., 1970.

Класична фізика розпочалася з вивчення властивостей і законів поведінки дискретних матеріальних утворень, з розгляду дискретного аспекту будови матерії. Внаслідок дослідження дедалі складніших механічних систем був вироблений теоретичний апарат, на основі якого стало можливим відобразити неперервний аспект будови матерії. Найповніше цей апарат в XIX ст. був розроблений в електродинаміці Максвелла як теорії відповідних польових станів матерії. Як відзначає А. Ейнштейн, «послідовна польова теорія потребує неперервності усіх елементів теорії, і не лише в часі, але й у просторі, причому у всіх його точках. Отже, матеріальній точці як фундаментальному поняттю немає місця у польовій теорії»⁴.

Найпростішим елементом у системі електродинаміки є стан електронного поля в точці, що характеризується заданням у цій точці векторів електричної і магнітної напруги у якийсь момент часу. Згідно з цим для вираження елементарності дедалі частіше почали вживати поняття події як вираження миттєвого стану поля в точці, а перехід від точки до точки стали трактувати як зміну події чи перехід від однієї події до іншої. Для характеристики елементарності стали широко послуговуватися просторово-часовим уявленням.

Образ безструктурного матеріального елемента виявився недостатнім і в статичній механіці. Вона доповнила характеристику елементарних об'єктів уявленнями про наявність у них внутрішніх сил (класична механіка знає тільки зовнішні сили); виявила ізотропний симетричний характер дії цих сил (відсутність у об'єкта виділених напрямків взаємодії, зумовлених його внутрішньою будовою) і дала уявлення про ефективні перерізи. Ці зміни пов'язані з проникненням у внутрішню будову окремих, вихідних об'єктів. Першорядного значення набули акти взаємодії частинок з речовиною, типи взаємодії частинок з екраном у дослідах по розсіянню. Саме такі окремі взаємодії реєструються на досліді. Виходячи з них, відтворюють теоретичну картину досліджуваного явища. Ці найпростіші акти взаємодії, що можуть бути реєстровані, і дістали назву подій. Отже, і в цьому разі мова подій стала використовуватися для того, щоб виразити елементарність.

Уявлення про елементарну подію як про будь-який реєстрований акт взаємодії і зміни більш абстрактні, ніж уявлення класичної механіки про найпростіші безструктурні елементи природи. Ось чому в напрямі використання подій і почався розвиток фізики, пов'язаний з виникненням квантової механіки і теорії відносності.

У теорії відносності відображені закони і властивості загальної структури матеріальних зв'язків об'єктів і систем. Як вихідний, найпростіший елемент такої структури і виступає подія. Відповідно через мову подій і описуються у релятивістській фізиці просторово-часові відношення. «Простір-час, — пише академік О. Д. Александров, — є множина усіх подій у світі, абстрагована від усіх його властивостей, крім тих, які визначаються відношенням впливу одних подій на інші»⁵. При цьому істотно, що ці відношення впливу становлять змістову абстракцію причинно-наслідкових зв'язків у фізичних явищах.

Теорія відносності показала, що найпростіші, вихідні матеріальні утворення за своєю внутрішньою суттю не можуть мати лише незмінні просторово-часові характеристики, як це передбачала атомістика, що ґрунтувалася на механіці Ньютона. Більше того, навіть така найважли-

⁴ Ейнштейн А. Собр. соч., т. 2, стор. 722.

⁵ Александров А. Д. Пространство и время в современной физике в свете философских идей Ленина. У кн.: Ленин и современное естествознание. М., 109, стор. 227.

віша характеристика об'єктів, як маса, виявилася відносною властивістю матерії. Те, що в класичному атомізмі виступало як елементарне і незмінне, з погляду теорії відносності виступає як складне і таке, що змінюється. Це стало наслідком відповідної асиміляції в структурі фізичної теорії ідей неперервності.

Теорія відносності для адекватного формулювання свого змісту використовує уявлення про чотиримірний простір — світ Мінковського. Всяке явище, всякий процес тут уявляється як пов'язана сукупність подій. Згідно з цим поглядом світ поданий як множина подій.

Але самої мови подій не досить для опису фізичної реальності, оскільки в ній не охоплюється повністю внутрішня сутність реальних фізичних процесів. Тому використання мови подій необхідно доповнюється у фізичних теоріях аналізом взаємодії об'єктів. З цього боку істотними є результати не лише теорії відносності, але й квантової механіки, яка зробила важливий внесок в узагальнення класичних уявлень про елементарність.

Особливості квантовомеханічного підходу до відображення дійсності часто-густо пов'язують з принципом доповняльності як принципом, який протистоїть класичному способу розуміння дійсності. Значення цього принципу полягає насамперед у тому, що характеристики мікрооб'єктів залежать від макроумов, а останні можуть бути принципово різними. З цим пов'язані зміни в нашому розумінні категорії події.

Властивістю квантовомеханічного опису дійсності є те, що відповідні поняття поділяються на класи, рівні, що мають неоднакове відношення до характеристики внутрішньої сутності квантових об'єктів⁶. Категорія події пов'язана з характеристиками першого вихідного рівня наших знань про мікрооб'єкти.

Такий підхід характеризується виділенням відповідної упорядкованості в системах квантових подій. Цю упорядкованість, структуру у множині подій виражають імовірнісні розподіли (через хвильові функції). Характеристики вищого рівня кодування інформації визначають собою структуру в системах подій, є параметрами імовірнісних розподілів. Імовірності поведінки мікрооб'єкта розглядаються уже як внутрішньо притаманні йому можливості. Реалізація тієї чи іншої можливості зумовлена внутрішнім станом квантового об'єкта і умовами його зовнішнього буття. Квантовий рівень пізнання пов'язаний з більш глибоким трактуванням природи імовірності, з точнішим уявленням про потенціально можливе і дійсне.

Сказане можна викласти дещо інакше. В основі опису квантових явищ, як підкреслює академік В. О. Фок⁷, лежить акт взаємодії мікрооб'єкта з приладом, в загальному випадку — з об'єктом макрооточення. Інтерпретація квантовомеханічного формалізму, його співвідношення з досвідом будується на основі аналізу властивостей такої взаємодії. Для квантової теорії має принципове значення те, що за даних зовнішніх умов результат взаємодії взагалі не зумовлений однозначно, а характеризується лише деяким значенням імовірності. Серія таких взаємодій приводить до статистики, яка характеризується відповідним розподілом імовірностей. Ці окремі результати взаємодій і становлять вихідну емпіричну базу теорії.

Отже, квантова механіка ґрунтується на аналізі взаємодій мікрооб'єкта, в якому виявляється деяка його властивість і який може бу-

⁶ Див.: Сачков Ю. В. Введение в вероятностный мир. М., 1971, стор. 128, 136, 164—167.

⁷ Див.: Фок В. А. Квантовая физика и строение материи. Зб.: Структура и формы материи. М., 1967, стор. 167—192.

ти зареєстрований. Такі найпростіші акти взаємодії і називаються елементарними квантовими подіями. Ці події мають характер точок, у них відсутні складові, але їм можна зіставити деяку імовірність. Однак принципове значення має те, що квантова теорія будує свої висновки на існуванні певних регулярностей, закономірностей у світі квантових подій. Самі закономірності в системах подій зумовлені більш глибокими закономірностями мікрооб'єктів. Наявність цієї упорядкованості, регулярності, закономірності у світі квантових подій означає, що для сучасної фізики істотно не тільки вивчення властивостей мікрочастинки, які реєструються через елементарні акти взаємодії, але й пізнання речовинних носіїв цих властивостей. У межах фізики елементарних частинок це завдання розв'язується завдяки розвитку атомізму.

Основним для розуміння природи елементарних частинок є факт взаємоперетворюваності частинок і їх взаємозумовленості, широке використання методів теорії груп і ідей симетрії для пізнання їх фундаментальних властивостей і структур. Природа елементарних частинок невіддільна від їх взаємодій і взаємоперетворень. Згідно з цим тут також своєрідно використовується поняття події, під яким розуміють акти взаємоперетворень елементарних частинок, реєстрованих з допомогою різних експериментальних засобів. Саме ці реакції є тим вихідним матеріалом, на основі аналізу якого теоретично відтворюються уявлення про властивості і, головне, внутрішню структуру елементарних частинок. Цій же меті підпорядковане уявлення про віртуальність, широко використовуване в аналізі взаємодії елементарних частинок.

Елементарна частинка водночас має властивості елементарного і складного. «Елементарність» і «складність» у суб'ядерній галузі втрачають свій абсолютний характер. У цій галузі поняття «елементарне» і «складне», «перебуває», «структура» втрачають так званий лінійний характер. «В елементарних частинках поєднуються в єдине протилежні властивості елементарного і складного, тобто елементарна частина водночас і елементарна сутність і система»⁸.

Сучасна фізика уже не пов'язує уявлення про елементарність з наявністю деяких найпростіших, безструктурних фізичних об'єктів чи частинок. Традиційні уявлення про елементарність як про щось найпростіше, неподільне, безструктурне і водночас цілісне були перенесені на поняття «подія». «Атомарна» подія виступає як найпростіший і вихідний елемент теоретичних систем сучасної фізики. Уявлення про елементарність тут пов'язується не просто з самим матеріальним об'єктом (річчю), а з властивостями і відношеннями цих об'єктів.

Змістовий аналіз фізичних теорій каже про те, що основні фізичні твердження ґрунтуються на аналізі відповідних систем подій, а окрема подія становить інтерес лише з погляду структурних зв'язків і умов його входження в системи. Елементарність тут виступає не у формі якогось первинного об'єкта, а як деякий аспект системи.

Дослідження подій за всієї значущості цього феномена не становить, отже, самостійного, автономного аспекту фізичного пізнання. Нехтуючи цією істотною обставиною, неопозитивізм, навпаки, намагався абсолютизувати «мову подій», перетворити її в універсальний засіб природничонаукового пояснення світу і тим самим протиставити субстратному підходу в сучасній фізиці.

Неопозитивізм, як відомо, гіпертрофує значущість і роль зовнішніх виявів, форми, актів спостережень в науковому пізнанні, розгля-

⁸ Див.: Омеляновский М. Э. Проблема элементарного и сложного в квантовой теории. У кн.: Структура формы материи. М., 1967, стор. 297.

даючи їх як єдино реальну основу буття. Згідно з цим сутність речей у позитивістській філософії розглядається як щось цілком і повністю визначуване безпосередніми даними, зокрема спостереженнями. За сутністю не визнається самостійної об'єктивної цінності. Явища (спостереження), на думку позитивістів, визначають сутність, але сутність не може зумовлювати ці безпосередні дані, оскільки вона, мовляв, має суто логічний характер, їй не притаманне фізичне буття. Така позиція і привела позитивістів до висновку, що використання «мови подій» виключає необхідність звернення до об'єктивної реальності, що фізика, як стверджує Б. Рассел, нібито «розлучилася з матерією, замінивши її послідовністю подій...»⁹.

Насправді події мають об'єктивний статус, характеризують матеріальні об'єкти не меншою мірою, ніж речовинні елементи фізичної реальності. Більше того, зовсім невиправданим є протиставлення «мови подій» «мові речей» — це два взаємопов'язані аспекти описових можливостей сучасної науки. «Мова подій» не є самодостатньою. Її застосування приводить до виявлення усталених структур явищ, які мають речовинний субстрат. І навпаки, застосування «речовинної мови» потребує врахування взаємодій тіл і тих їх властивостей, які рееструються в елементарних подіях взаємодії.

Справжня суть використання «мови подій» в сучасній фізиці полягає у використанні абстрактних і узагальнених форм вираження фізичної інформації про конкретні види руху. У цій здатності «мови подій» охопити структуру процесів руху і полягає її основна роль у фізичній теорії. Так, у теорії відносності за допомогою поняття події характеризується поняття процесу, а рух визначається як вплив, що пов'язує одну подію з іншою. «Кожна подія, — пише О. Д. Александров, — так чи інакше впливає на деякі інші події і сама зазнає впливу інших подій. Взагалі вплив і є рух, що пов'язує одну подію з іншою через ряд проміжних подій»¹⁰.

Основні особливості уявлень про рух у квантовій галузі полягають у визнанні «безтраєкторності» руху мікрооб'єктів, у ймовірнісному характері результатів взаємодії мікрооб'єкта і у віднесеності цих результатів до типу макрооточення. І в цьому разі для аналізу руху, його структури і результатів ефективною виявилася мова подій як неподільних далі елементів аналізу руху.

Отже, проблема елементарності у фізиці пов'язана не тільки з розглядом будови фізичних об'єктів дослідження, але й із розкриттям природи і структури фізичного руху. І в «органічному» поєднанні на елементарному рівні питання про будову і рух матерії важливе значення має поняття події.

* * *

С розвитком фізики змінюються її представлення об елементарності. В класической физике представлення об елементарності преимущественно связывались с образом материального тела (частицы, атома) как некоторого исходного, простейшего составного элемента всех физических тел во Вселенной. В современной физике, точнее в теории относительности и в квантовой теории, элементарность выступает прежде всего как некоторое простейшее «неразложимое» событие. Этот переход от «языка вещей» к «языку событий» имеет важнейшее значение для понимания современной постановки вопроса об элементарности в физике.

⁹ Див.: Рассел Б. Человеческое познание. М., 1957, стор. 497.

¹⁰ Александров А. Д. Пространство и время в современной физике в свете философских идей Ленина. У кн.: Ленин и современное естествознание, стор. 226.

Становлення та розвиток діалектико-матеріалістичних поглядів Н. Наріманова

Одним з перших представників азербайджанської демократичної інтелігенції, який побачив у філософії марксизму правильну наукову теорію, спроможну відповісти на поставлені життям питання, був Наріман Наріманов — видатний партійний і державний діяч, вірний учень і соратник В. І. Леніна, один з чотирьох керівників ЦВК СРСР в перші роки Радянської влади.

Виступивши на початку 90-х років XIX століття як письменник, публіцист, громадський діяч, Наріманов пройшов довгий і складний шлях ідейного і політичного розвитку від просвітництва до революційного демократизму і від революційного демократизму до наукового комунізму.

Знайомство Наріманова з марксистською літературою розпочалось в роки навчання (1902—1905 рр.) в Новоросійському університеті в Одесі, про що свідчить збережений конспект лекції, з якою він виступив перед робітниками Одеського порту. Як видно з конспекту, лекція була присвячена доказові переваг республіканського правління над монархією і в зв'язку з цим — критиці царського самодержавства. Однак тоді Наріманов ще не зміг побачити в історії суспільства (згодом він це визнавав сам) «різко окреслену класову боротьбу»¹.

В період революції 1905—1907 рр. відбувається дальший розвиток і зміцнення революційно-демократичних поглядів Наріманова. Він наполегливо і посилено вивчає марксистську літературу. Його стаття «Кілька слів відносно свободи», що з'явилася в 1906 р. в газеті «Хаят» («Життя»), свідчить про те, що Наріманов уже ознайомлений з матеріалістичним розумінням історії і теорією додаткової вартості. В статті зазначається, що К. Маркс відкрив визначальну роль суспільного буття («економічних потреб») щодо суспільної свідомості («духовного життя») і що це відкриття лежить в основі «матеріалістичних переконань». «Без робочих рук, — писав Наріманов, — капітал мертвий» і не приносить своєму власнику ніяких прибутків. Наріманов переконаний у тому, що для засвоєння марксистської філософії потрібно знати її соціально-економічні та ідейно-теоретичні передумови, а також досягнення політичної економії, соціології, соціальної психології та теорії Дарвіна. Він рекомендує вивчати питання про роль свідомості в розвитку суспільства, «питання про вплив зростання народонаселення на його існування та побут»².

Виступаючи за глибоке і систематичне вивчення марксизму, Наріманов обстоює його творчий розвиток, попереджаючи про небезпеку вульгаризаторського тлумачення марксизму. Він поділяє марксистів на тих, хто має відповідну теоретичну підготовку і «виявляє здатність

¹ Див.: «Новый Восток», № 1 (7), 1925 рік, стор. 362—363.

² Див.: Наріманов Н. Статті і промови. Баку, 1971, стор. 66—67. (Азерб. мовою).

проголошувати власні переконання», і тих, хто, читаючи Маркса і Енгельса, правильно не зрозумів їх³.

Наріманов був не тільки поборником глибокого і творчого вивчення марксистської філософії, але і сам вмів застосовувати окремі її положення до аналізу конкретної дійсності, зокрема — класових і національних відносин. У згаданій статті «Кілька слів відносно свободи» він, враховуючи місцеві умови, роз'яснював основні вимоги більшовицької програми-мінімум, прийнятої II з'їздом РСДРП в 1903 році. В своїх численних оглядах політичних подій, що відбувалися в той час на мусульманському Сході, Наріманов показує вплив першої російської революції на національно-визвольні рухи азійських народів, доводячи, що рушійною силою історичного розвитку є класова боротьба. Постійно підкреслюючи, що людське суспільство поділяється не тільки на різні нації, але і на класи, Наріманов надавав особливого значення виявленню зв'язків національних проблем з проблемами класової боротьби. Народи і нації, зазначав він, «повинні вчитися одне в одного» досвіду соціального і національного визволення. Цього вимагають загальні закономірності суспільного прогресу»⁴.

Погляди Наріманова з національного питання сформувався на основі вивчення марксистсько-ленінської теорії націй і національних відносин. Вони склалися в умовах пробудження національно-визвольних рухів в Азії під впливом першої російської революції. Наріманов рішуче відмежовувався від панісламської, буржуазно-націоналістичної інтелігенції, закликаючи до інтернаціональної солідарності трудящих. Ще в повісті «Бохадур і Сопа», яка була закінчена в 1902 році, він протиставляє буржуазному націоналізму, релігійній відособленості, застарілим звичаям і традиціям велику ідею дружби народів. «Велика заслуга Наріманова, — писав С. Орджонікідзе, — полягає в тому, що він не тільки відмежовувався від цієї шовіністичної клерикальної інтелігенції, але й сам став під прапор інтернаціонального марксизму, під прапор більшовизму і чесно, протягом трьох десятків років вів боротьбу під цим прапором»⁵.

Свою суспільно-політичну діяльність до першої світової війни Наріманов характеризує як період пошуків правильної наукової теорії. Крах просвітницьких, революційно-демократичних ілюзій зрештою приводить його до революційного марксизму. Матеріалістичне розуміння історії остаточно стає теоретичною основою усієї публіцистичної діяльності Наріманова. У його статтях, написаних в 1917—1919 рр. на суспільно-політичні теми, висвітлюється з позицій історичного матеріалізму роль класів, партій та мас в історії. За рухом і політичною поведінкою мас, класів і партій у війні та революції Наріманов шукає основне, визначальне — матеріальні причини, економічні інтереси. Він невтомно нагадує партійним і державним діячам мусульманських околиць Росії про необхідність діяти так, щоб трудящі на ділі відчували «користь матеріалістичної теорії», щоб суспільні питання розв'язувались на основі їх «матеріалістичного осмислення». Наріманов захищає ідею «братерства всіх націй» і народностей Росії, закликає трудящих об'єднатися під червоним прапором, на якому накреслені знаменні слова К. Маркса «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Він показує, що всілякі «національні комітети» і організації буржуазії є уособленням шо-

³ Див.: Наріманов Н. Статті і промови. Баку, 1971, стор. 65—66. (Азерб. мовою).

⁴ Там же, стор. 78.

⁵ «Известия», 1925, 22 березня.

вінізму. Звертаючись до поневолених народів царської Росії, Наріманов відзначав, що «шлях нашого порятунку — в ленінській програмі»⁶.

Багато сил та енергії віддає Наріманов боротьбі з панісламістами і пантюркістами, які закликали мусульманські народи шукати в Корані і шаріаті вихід з кризової ситуації, що склалась на Сході. Особливо нещадно він викриває заклики мусаватистів до захисту «нації», «релігії», «батьківщини». У відомому листі до голови реакційного мусаватистського уряду Н. Усуббекова Наріманов рішуче і недвозначно проголошував: тільки знищення капіталу і торжество праці спроможне принести щастя людству⁷.

В промовах і лекціях, з якими Наріманов виступає в цей історичний період перед трудящими, він рішуче викриває реакційні позиції мусульманського духовенства, його ворожість переможному наступу Жовтневої революції на східних окраїнах Росії, показує, як реакційне духовенство в союзі з буржуазією та поміщиками, виступаючи проти трудящих, захищає старі порядки, провадить підступну політику, спрямовану проти Радянської влади. Наріманов роз'яснює сутність ленінського декрету про відокремлення релігії від держави, школи від церкви. Водночас, зважаючи на те, що авторитет духовенства не був повністю підірваний серед трудящих, Наріманов застерігає відповідальних партійних та державних діячів від необдуманих, поспішних дій. Зокрема, нагадує їм слова К. Маркса про те, що релігійні вірування народу не скасовуються декретами, а долаються поступово, мірою поліпшення матеріально-економічних умов життя⁸.

В. І. Ленін високо оцінює діяльність Наріманова, його конкретні міркування про шляхи і методи боротьби з мусульманським духовенством і рекомендує включити положення з виступів та статей цього діяча в інструкційний лист ЦК партійним організаціям мусульманських областей Росії⁹.

В наступні роки, перебуваючи на керівній партійній і державній роботі¹⁰, Наріманов надавав винятково важливого значення вихованню кадрів в дусі марксистсько-ленінської теорії. В цей період він сам глибоко і систематично вивчає діалектичний та історичний матеріалізм. Результатом тривалого вивчення ним марксистсько-ленінської філософії були великі рукописи (досі не видані і недостатньо вивчені) «Шляхи розуміння наукового комунізму» та «Національне питання», які зберігаються в Азербайджанському філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 609, оп. 1, од. зб. 12 б, 40 г).

Аналіз ідейно-теоретичного змісту згаданих рукописів показує, що Наріманов утбач в науковому комунізмі знаряддя пізнання і революційного перетворення світу, засіб розв'язання практичних завдань будівництва соціалістичного суспільства. Він усвідомлював необхідність його вивчення і популяризації. Увагу його привертали передусім теорія і метод діалектичного та історичного матеріалізму.

⁶ Див.: Наріманов Н. Статті і промови, стор. 140—141 (азерб. мовою).

⁷ Див.: Наріманов Н. Статті и письма. М., 1925, стор. 20.

⁸ Див.: Наріманов Н. Наша политика в Туркестане. Газета «Жизнь национальностей», 1920, 21 березня.

⁹ Див.: Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 52, стор. 120.

¹⁰ З липня 1919 року по березень 1920 року — завідуючий відділом країн Близького і Середнього Сходу Народного Комісаріату закордонних справ РРФСР, заступник народного комісара в справах національностей РРФСР; з кінця квітня 1920 року по грудень 1922 року — голова Ради Народних Комісарів АзРСР; з січня 1922 року до своєї смерті (19 березня 1925 року) — один з чотирьох голів ЦВК СРСР.

Виклад структури і змісту марксистської філософії Наріманов розпочинає з аналізу її теоретичних джерел. Він зазначає, що ні філософи-просвітники XVIII ст. Вольтер, Руссо, Дідро, Гольбах, Гельвецій, ні соціалісти-утопісти Мор, Сен-Сімон, Фур'є, Оуен не знали справжніх шляхів і засобів революційного перетворення суспільства. В кінцевому підсумку і ті й інші «сподівалися на совість буржуазії», проповідували лише мирні засоби боротьби, хотіли перетворити суспільство за допомогою переконань і власного прикладу. Їх ідеї і думки залишались «гарними фразами», оскільки в них не було розуміння того, що основою суспільного розвитку є матеріальне виробництво і побудувати нове суспільство спроможний тільки клас, який виробляє матеріальні цінності, сміливо і рішуче йде на боротьбу з експлуататорами. Саме таким класом, підсумовує Наріманов, є пролетаріат. «Людиною,— говорив він,— яка дала цю ідею робітничому класу, навчила його боротьбі, розкрила суперечливий характер класових відносин, був Маркс»¹¹.

Наріманов приділяє значну увагу висвітленню життєвого шляху К. Маркса і Ф. Енгельса, аналізу критичного переосмислення ними діалектики Гегеля і метафізичного матеріалізму Фейєрбаха в таких працях, як «Свята родина», «Німецька ідеологія», «Становище робітничого класу в Англії», «Злиденність філософії», «Маніфест Комуністичної партії». Показуючи значення цих праць для становлення філософії марксизму, Наріманов доводить, що К. Маркс і Ф. Енгельс «обгрунтували в них діалектично-матеріалістичне вчення, представили його всебічно розвиненим», тобто поширили на розуміння суспільства, створивши тим самим принципово нову філософію — діалектичний та історичний матеріалізм. Водночас вони неспростовно довели необхідність революційної заміни капіталізму комунізмом. «...Для того, щоб зрозуміти це, — пише Наріманов, — потрібно знати марксистську теорію — науковий комунізм»¹².

Наріманов обстоює вихідні принципи матеріалістичного вчення, популярно роз'яснює сутність діалектико-матеріалістичної філософії, критикує ідеалізм Фіхте, Шеллінга, Гегеля. «Гегель,— зазначає він,— розглядає історію як розумне здійснення світового духу»¹³. Згідно з Гегелем рівень розвитку тих чи інших народів зумовлений їх розумом, а розум нібито дається богом. Якщо це так, саркастично підкреслює Наріманов, то є великою несправедливістю всевишнього, що одні народи він обдарував розумом більше, ніж інші. З цього, за Нарімановим, випливає реакційність ідеалістичної філософії, її ворожість суспільному прогресу. Ідеалістична філософія по суті роззброює людину в пізнанні природи, в боротьбі з соціальною несправедливістю.

Наріманов вказує на наявність двох методів у філософії: формальнологічного та діалектичного. Розцінюючи формальну логіку як метафізичний метод мислення, він зауважує, що формальна логіка фіксує лише усталені сторони, властивості та визначеності предметів, будучи нездатною розглядати ці предмети в їх взаємодії, зміні, розвитку. Для неї істина вічна і раз назавжди встановлена. Закони формальної логіки (закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього) заперечують суперечності в предметах. З їх допомогою не вдається розкрити «протилежність класових інтересів».

Загалом, визначаючи обмеженість, недостатність формальної логіки для того, «щоб пізнати предмет всебічно», Наріманов не заперече-

¹¹ Див.: Партархів Азербайджанського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 609, оп. 1, од. зб. 12 6, л. 26.

¹² Там же, л. 29.

¹³ Там же, л. 7.

чує її пізнавального значення. «Закони формальної логіки, — лише він, — справедливі лише частково..., до того часу, поки розум не пізнавав даний предмет всебічно, але не можна твердити, що ці закони істинні завжди, у всіх відношеннях»¹⁴. Методом наукового комунізму, підкреслює Наріманов, є матеріалістична діалектика — «душа марксизму». Діалектичний метод потребує пізнавати предмети і явища в їх взаємній зумовленості, в русі, в розвитку. Він дозволяє відкрити такі закономірності, які неможливо осягнути за допомогою лише формальної логіки. Діалектика заперече примиренство і становить пряму протилежність еклектиці. Далі Наріманов твердить: абстрактної істини немає, істина завжди конкретна. Наведені міркування свідчать про те, що Наріманов вивчав працю В. І. Леніна «Ще раз про профспілки...», яка в 1921 році була видана окремою брошурою.

У рукописі «Шляхи розуміння наукового комунізму» Наріманов дає загальну характеристику законів матеріалістичної діалектики: переходу кількісних змін в якісні, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, він використовує приклади і факти, наведені Ф. Енгельсом в праці «Анти-Дюрінг», а також наводить власні приклади, запозичені з біології та медицини. Першорядного значення Наріманов надає політичним висновкам із законів матеріалістичної діалектики. Він зазначає, що буржуазні філософи бояться визнати боротьбу протилежностей закономірним явищем життя, оскільки це стверджує закономірний характер класової боротьби за капіталізму; вони заперечують наявність стрибкоподібних якісних змін, бо вона означає необхідність соціальних революцій¹⁵.

Протиставляючи матеріалістичне та ідеалістичне розуміння історії, Наріманов відзначає, що основою суспільного розвитку є не духовні, а матеріальні потреби, які примусили людей відкрити вогонь, займатися землеробством і скотарством, будувати заводи і фабрики. «Матеріальні чинники — головна причина розвитку історії людства»¹⁶. Аналізуючи положення про те, що «не розум відкриває шлях буттю, а буття відкриває шлях розуму», Наріманов спиняється на фактах сучасної йому дійсності, показує визначальну роль матеріальних чинників в житті суспільства.

Розкриваючи виробничо-трудова активність людини, Наріманов підкреслює, що тварини пристосовуються до навколишнього середовища, а людина, навпаки, здійснюючи свої цілі, змінює середовище відповідно до своїх інтересів і потреб. Але, змінюючи природу, людина водночас змінює, удосконалює і саму себе, овою свідомість. З марксистських позицій розглядає Наріманов роль праці у виникненні та розвитку людського суспільства, намагається пояснити місце людини в системі виробництва. Щоправда, Наріманов не завжди чітко усвідомлює діалектику продуктивних сил і виробничих відносин.

Відзначаючи докорінну протилежність матеріалістичного та ідеалістичного розуміння історії та суспільних явищ, Наріманов водночас чітко вирізняє протилежність двох шляхів перетворення суспільства. Згідно з діалектико-матеріалістичною теорією перетворення капіталістичних суспільних відносин у комуністичні відбувається революційним шляхом: необхідно експропріювати поміщиків та капіталістів, організувати суспільне виробництво на комуністичних засадах і на цій основі підвищувати життєвий рівень народу, залучати його до науки і куль-

¹⁴ Там же, л. 32.

¹⁵ Див.: там же, л. 40; 35.

¹⁶ Там же, л. 6.

тури. Ідеалісти, наголошуючи на визначальній ролі просвітництва, яке нібито здатне змінити свідомість людей, рекомендують шукати коріння соціальних антагонізмів у неосвіченості людей, в їх заблудженнях і пороках.

Визнання історичним матеріалізмом вирішального значення матеріальних мотивів людської діяльності в процесі історичного розвитку, за словами Наріманова, зовсім не принижує значення духовного світу людини. Посилаючись на «Німецьку ідеологію» К. Маркса і Ф. Енгельса, Наріманов відзначає, що видимість повної самостійності і всемогутності свідомості, ідеології була однією з причин ідеалістичного розуміння історії. В зв'язку з цим у його рукописах спеціальна увага приділяється розглядові окремих форм суспільної свідомості, зокрема релігії, моралі, права, філософії.

Вказуючи на реальне, земне походження релігії, Наріманов розкриває її соціальне коріння. Він обстоює думку про те, що людина, відчуваючи страх перед стихійними силами природи, сама створила собі бога. «Релігія і бог, закони, дані від їх імені, є копією життя людства на землі... Мірою зміни земних життєвих умов змінюється і сам бог на небі». Оволодіваючи силами природи, зазначає Наріманов, людина відходить від бога¹⁷. Аналізуючи соціальне призначення релігійних настанов і норм, він вказує на їх класову спрямованість, на те, що панівні класи вкладають у «божественні» закони свої власні інтереси, духовно пригнічуючи трудящих. Розкриваючи класовий характер релігійних норм, Наріманов приводить відомі слова К. Маркса: «Релігія є *опіум* народу».

Наріманов відзначає також класовий, конкретно-історичний характер моралі, спростовуючи положення про божественне походження моральних нормативів. Він заперечує вічність, абсолютність принципів моралі. Відносність і соціально-класовий характер моральних настанов полягають, на думку Наріманова, зокрема, в тому, що в різні історичні епохи поняття добра, зла, благодестя, моральності мали різний зміст. Якщо при капіталізмі збагачення за рахунок чужої праці розцінюється як благочестя і доблесть, то «ми говоримо: збагачення за рахунок торгівлі чужою працею аморальне».

Вказуючи на вирішальну роль соціального середовища, системи навчання і виховання у формуванні моральних нормативів, Наріманов підкреслює, що зміна соціальних умов спричинює і зміну моральних нормативів. При цьому він посиляється на висловлювання Ф. Енгельса про те, що «люди, свідомо чи несвідомо, черпають свої моральні погляди кінець кінцем з практичних відносин, на яких ґрунтується їх класове становище, тобто з економічних відносин, в яких відбувається виробництво і обмін»¹⁸.

Значний вплив на розвиток моралі, згідно з Нарімановим, має і панівна громадська думка, в тому числі і громадська думка, яка ґрунтується на релігійних передсудах. Ця обставина є однією з причин збереження в нових суспільно-історичних умовах тих норм моралі, які історично вичерпали себе. Наріманов піддає різкій критиці релігійну мораль ісламу, переконливо доводить, що соціальне зло неможливо викоринити лише абстрактними моральними настановами. «Релігія не може врятувати людство, не може підвищити моральність, оскільки не має реального впливу на матеріальне та духовне життя людини. Сло-

¹⁷ Див.: Рукопис «Религия и коммунизм». Республиканський рукописний фонд АН АзРФСР, архів 23, г-10 (243).

¹⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 90.

вами «люби ближнього, як самого себе» не можна примусити робітника чи селянина любити того, хто нещадно експлуатує їх заради власного збагачення. Погрози релігії про покарання грішників «на тому світі» ні розуму ні серцю нічого не говорять; навпаки, «псують і розбещують моральність»¹⁹.

З матеріалістичних позицій Наріманов розкриває також класовий характер і конкретно-історичний зміст права. За його словами, в умовах первісно-общинного суспільства, коли не було ні приватної власності, ні держави, не було і ніякого права, оскільки люди були рівні і не було потреби в правових законах. Правові норми формуються залежно від умов матеріального життя суспільства. В класовому суспільстві право пануючого класу є пануючим правом.

Розглядаючи філософію як форму суспільної свідомості, Наріманов підкреслює важливе значення філософії марксизму, матеріалістичної діалектики для побудови комуністичного суспільства. Він зазначає, що теорію наукового комунізму неможливо зрозуміти без усвідомлення законів матеріалістичної діалектики.

У рукописі «Національне питання» Наріманов приділяє головну увагу захисту і пропаганді ленінської національної програми більшовицької партії. Він показує історію виникнення націй, утворення національних держав у тісному зв'язку з соціально-економічними умовами, з рівнем розвитку матеріального виробництва. «Економічні питання, спільна мова, спільна територія та споріднені риси характеру людей є основою для утворення націй». Наріманов послідовно обстоює ленінські принципи утворення багатонаціональної соціалістичної держави, аргументовано критикує погляди прибічників культурно-національної автономії. Через весь рукопис Наріманова проходить думка про те, що тільки за Радянської влади, в умовах соціалістичного будівництва можливі усебічний розвиток і самовизначення націй. Наш ідеал, зазначає він, не тільки в тому, щоб звільнити нації від гноблення, але і в тому, щоб викоринити націоналізм взагалі, зблизити всі нації і народності, «відкрити сторінку інтернаціональної історії людства»²⁰.

Високої оцінки заслуговує пропагандистський талент Наріманова. Варті уваги його статті і спогади про В. І. Леніна — «Ленін і мусульманський Схід», «Ленін і Схід», «Рік роботи без Леніна» та ін., пройняті гарячою любов'ю до вождя Жовтневої революції. Незадовго до своєї смерті Наріманов відзначав, що протягом тридцяти років своєї літературної, громадсько-політичної та революційної діяльності він усвідомив одну правду: цією правдою є ленінізм. Підкреслюючи величезне значення ленінської політики Радянської держави для соціального і національного розвитку народів Сходу, Наріманов відзначав: «Шлях більшовизму, шлях ленінізму для нас є тим єдиним шляхом, який привів нас до сьогоднішніх перемог і веде до комунізму»²¹.

Рукописи Наріманова «Шляхи розуміння наукового комунізму», «Національне питання», «Релігія і комунізм» становлять одну з перших спроб творчого вивчення і практичного осмислення розвитку марксистської філософії в Азербайджані. Вони показують напрями розробки філософії марксизму в Азербайджані в перші роки Радянської влади.

¹⁹ Рукопис «Религия и коммунизм». Республіканський рукописний фонд АН АзРСР, архів 23, г-10 (243).

²⁰ Рукопис «Национальный вопрос». Партархів Азербайджанського філіалу ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 609, оп. 1, од. зб. 402.

²¹ Газ. «Заря Востока», 1925, 9 березня.

* * *

Одним из первых представителей азербайджанской демократической интеллигенции, увидевших в марксизме единственно правильную революционно-научную теорию, способную ответить на поставленные жизнью вопросы, был Н. Нариманов, впоследствии — выдающийся партийный и государственный деятель, верный ученик и соратник В. И. Ленина.

Выступив в конце XIX в как писатель, публицист и общественный деятель, Н. Нариманов прошел сложный путь идейно-политического развития от просветительства к научному коммунизму. Знакомство Нариманова с марксизмом началось в годы учебы (1902—1905 гг.) в Новороссийском университете в Одессе. Начиная с 1917 г. он полностью переходит на позиции материализма. Во всех статьях, написанных в 1917—1919 годах на общественно-политические темы, мы видим стремление Нариманова осветить роль классов, партий и масс в общественных движениях с позиций теории исторического материализма. За борьбой и политическим поведением масс, классов и партий в войне и революции он находит материальные побудительные причины, экономические интересы.

В годы Советской власти, находясь на руководящей государственно-партийной работе, Нариманов придавал особое значение воспитанию кадров в духе марксистско-ленинской теории. Сам он в это время изучает произведения классиков марксизма-ленинизма, книги, пособия по марксистской философии, изданные в первые годы Советской власти. Итогом его занятий философией марксизма явились еще не изданные рукописи «Пути понимания научного коммунизма», «Национальный вопрос», которые хранятся в Азербайджанском филиале ИМЛ при ЦК КПСС (ф. 609, оп. 1, ед. хр. 12 б, 40 г), а также рукопись «Религия и коммунизм», хранящаяся в рукописном фонде АН АзССР (архив 23, г-10 (243)). Рукописи эти представляют собой первую самостоятельную попытку творческого изучения и практического осмысления марксизма в Азербайджане. Они показывают направления разработки марксистской философии в первые годы установления Советской власти в Азербайджане. Теоретическая и практическая деятельность Нариманова сыграла важную роль в деле утверждения марксистской философии в молодой республике.

Основні риси

класового аналізу суспільних явищ

У доповіді Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», у виступах делегатів з'їзду, представників братніх комуністичних і робітничих партій дано глибокий науковий аналіз класової структури сучасного суспільства, показані закономірності класової боротьби в капіталістичних країнах, розкриті основні тенденції розвитку соціально-класової структури соціалістичного суспільства. У рішеннях з'їзду сформульовані конкретні завдання, що стоять перед вченими-суспільствознавцями нашої країни. Почесне завдання працівників ідеологічного фронту, радянських філософів — бути на рівні вимог, поставлених перед ними партією. Це стосується передусім широкого і всебічного застосування принципу класового аналізу у вивченні суспільних явищ, у критиці буржуазної ідеології, націоналістичних, реформістських, ревізіоністських доктрин.

Соціальна дійсність нині характеризується особливою динамічністю, глибокими історичними змінами. Щоб правильно визначити сутність сучасних соціальних явищ, тенденції їх подальшого розвитку, впевнено спрямовувати ходу історії в інтересах трудящих, світового революційного руху, потрібно керуватися розробленою марксизмом-ленінізмом методологією соціального пізнання, найважливішим елементом якої є принцип класового аналізу.

Класовий підхід до вивчення соціальних процесів є однією з найважливіших методологічних вимог історичного матеріалізму, марксистсько-ленінської суспільної науки взагалі. Справжня сутність тих чи тих суспільних явищ, їх походження, тенденції розвитку, їх місце у певній системі суспільних подій можуть бути глибоко осягнуті лише за умови точного врахування класової структури даного суспільства, інтересів суспільних класів, співвідношення сил, що борються й обстоюють свої класові інтереси, права і свободи. Відхід від класового аналізу суспільних процесів, нехтування марксистської методології соціального дослідження призводять до спотворення об'єктивної істини, до викривлення справжньої суті явищ соціальної дійсності.

Велике методологічне значення принципу класового підходу до аналізу сучасних явищ полягає, зокрема, в тому, що він допомагає озброювати робітничий клас, усі революційні сили знанням законів класової боротьби. Керуючись цим принципом, основоположники марксизму-ленінізму науково обґрунтували історичну необхідність переходу до соціалізму і комунізму. Класовий підхід є методологічною основою марксистсько-ленінського вчення про партійність суспільствознавчих наук. Уміле застосування принципу класового аналізу дає ключ до розуміння сутності й особливостей сучасного міжнародного життя, форм і методів боротьби проти буржуазної, націоналістичної ідеології, проти реформізму та ревізіонізму в усіх їх виявах. «Важливо, — зазначав товариш Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді КПРС, — щоб послідовно додержувались принципи партійності в науці, щоб давалася рішуча від-

січ правоопортуністичним і лівацьким поглядам зарубіжних ідейних противників»¹.

Класова оцінка суспільних процесів органічно пов'язана також з марксистсько-ленінським принципом конкретно-історичного підходу, головною вимогою якого є розгляд того чи іншого соціального явища у всій сукупності його зв'язків, відношень і особливостей розвитку. Конкретно-історичний аналіз вимагає всебічного врахування умов, за яких те чи те явище виникає і розвивається, вивчення прямих й опосередкованих зв'язків з іншими явищами. «Абстрактної істини нема, істина завжди конкретна»² — це положення, яке В. І. Ленін вважав основним в діалектиці, найточніше виражає суть даного принципу.

Застосовний до аналізу будь-яких явищ дійсності, принцип конкретно-історичного підходу набуває особливо важливого значення у вивченні суспільного життя — зокрема в аналізі подій, що відбуваються в сучасному світі, поділеному на дві протилежні, соціальні системи.

Безпосередньо пов'язаний з принципом класового аналізу принцип партійності. Він є одним з фундаментальних в марксистсько-ленінській філософії, відбиває сутність історико-матеріалістичного розуміння природи суспільної свідомості. Принцип партійності, застосований до пізнання закономірностей історичної дійсності, вимагає розглядати будь-яку суспільно значущу соціальну ідею, теорію, доктрину з погляду її належності до того чи того (матеріалістичного або ідеалістичного) філософського напрямку, з точки зору відображення в ній певної соціально-політичної позиції, що врешті-решт відбиває або інтереси революційного пролетаріату, трудящих мас, або реакційної буржуазії. Будь-яке відхилення, відхід від послідовно-революційної позиції в кінцевому підсумку дістають певне відображення в характері тієї чи тієї соціологічної, суспільно-політичної теорії, доктрини тощо.

Принцип комуністичної партійності несумісний з буржуазним об'єктивізмом, який є по суті формою реалізації буржуазної партійності і тому принципово ворожий ідеології революційного робітничого класу. Відкрито проголошуючи свою партійність, марксистсько-ленінська філософія свідомо ставить себе на службу робітничому класові, усьому трудовому народові. Її партійність цілком збігається з об'єктивністю й науковістю, оскільки життєві інтереси революційного пролетаріату об'єктивно відповідають основному напрямкові суспільного прогресу. Його головною рушійною силою в сучасних умовах є міжнародний робітничий клас і його дітище — світова соціалістична система. Принцип класового аналізу орієнтує на пошук головного, визначального в системі явищ, на розкриття тих внутрішніх «пружин» соціального розвитку, які зумовлюють виникнення і певну спрямованість розвитку цих явищ. Без перебільшення можна сказати, що послідовне дотримання принципу класового — власне, політичного — підходу до пізнання тих чи тих соціальних процесів є однією з найважливіших передумов їх правильного, діалектико-матеріалістичного розуміння.

Практикою суспільного розвитку і наукового пізнання соціальних процесів незаперечно доведено, що революційно-перетворююча роль марксистсько-ленінської філософії визначається конкретним втіленням

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 8, стор. 383.

методологічних принципів, які формуються цією філософією. Запорукою їх успішного застосування є класовий підхід до вивчення історії антагоністичних формацій, до виявлення закономірностей і особливостей їхнього розвитку. Послідовно реалізований, такий підхід дає можливість правильно зрозуміти суперечливу сутність, основні особливості, головні напрями і тенденції суспільного прогресу взагалі, тих чи інших суспільних явищ зокрема. Найбільшою мірою це стосується сучасного етапу всесвітньо-історичного розвитку, коли загострилися соціальні суперечності між буржуазією і робітничим класом, трудящими масами, між імперіалістичними державами і країнами «третього світу», між самими імперіалістичними країнами.

Загальне положення матеріалістичної діалектики про боротьбу протилежностей як рушійну силу розвитку стосовно історії суспільства передбачає, насамперед, визнання суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами джерелом поступального руху, визначальною причиною заперечення старих і утвердження нових форм суспільного устрою. На певному етапі історичного розвитку, з виникненням антагоністичних класів ця суперечність не може розв'язуватись інакше як через їх боротьбу. Рушійною силою суспільного розвитку стає класова боротьба. Оскільки ж, починаючи від занепаду родоплемінних відносин і до сучасної класово-антагоністичної капіталістичної формації, історичний поступ відбувався і відбувається у формі соціальних катаклізмів, боротьби полярних протилежностей і є передусім боротьбою класів, то вивчення історії виникнення і розвитку класів і класової боротьби є водночас і вивченням найважливіших аспектів усієї світової історії.

Історичний матеріалізм вчить, що ключ до розуміння смислу історичної діяльності людей треба шукати в їхньому соціальному становищі, у класових інтересах. «Тільки вивчення сукупності прагнень усіх членів даного суспільства або групи суспільств, — писав В. І. Ленін, — здатне привести до наукового визначення результату цих прагнень. А джерелом суперечливих прагнень є відмінність у становищі й умові життя тих класів, на які кожне суспільство розпадається»³. Ігнорування класового змісту різних декларацій, лозунгів і проповідей, до яких вдаються буржуазні уряди, реакційні політичні партії, ідеологи реакції, може призводити до поширення у мас ілюзій щодо справжніх цілей політики буржуазії і зрештою — до посилення класового гноблення. «Люди, — зауважував В. І. Ленін, — завжди були і завжди будуть дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, поки вони не навчаться за всякими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками знаходити *інтереси* тих чи інших класів»⁴. Успіх у теоретичній і практичній діяльності може бути забезпечений лише тоді, коли вона побудована з урахуванням конкретно-історичних умов, інтересів, структури і особливостей розвитку тих чи тих класів, співвідношення сил у класовій боротьбі тощо.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що найкращою перевіркою будь-яких доводів, надійним засобом спростування метафізичності й абстрактності різного роду «загальних», а по суті беззмістовних розумувань при оцінці тих чи інших соціальних проблем є «вивчення ставлення до питання *різних класів* суспільства. Для марксиста така перевірка обов'язкова. Треба виходити з об'єктивного, треба взяти взаємовідношення класів по даному пункту»⁵.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 51.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 23, стор. 46.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 25, стор. 265.

Отже, дослідити соціальні явища з точки зору об'єктивності, всебічності, справжньої науковості можна лише з допомогою глибокого аналізу справжніх взаємовідносин класів, врахування їхніх життєвих інтересів, реальної політичної сили. Тут конче потрібно враховувати, «який клас стоїть в центрі тієї чи іншої епохи, визначаючи головний її зміст, головний напрям її розвитку, головні особливості історичної обстановки даної епохи і т. д.»⁶.

Блискучі зразки застосування принципу класового аналізу дали основоположники марксизму-ленінізму. В «Капіталі» К. Маркса, у праці В. І. Леніна «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» глибоко розкриті головні закономірності формування та розвитку класів у буржуазному суспільстві на різних етапах його історичної еволюції, показано класову боротьбу як результат зіткнення протилежних за класовими інтересами сил, визначені тенденції розвитку класової структури соціалістичного суспільства у напрямі до повної соціальної однорідності. У низці праць («Громадянська війна у Франції», «Вісімнадцяте брюмера Луї-Бонапарта», «Селянська війна в Німеччині», «Становище робітничого класу в Англії» та ін.) основоположники марксизму всебічно охарактеризували класи і класову боротьбу в найбільш розвинутих країнах тих часів, показали шляхи розв'язання класових суперечностей в інтересах народних мас. У творах В. І. Леніна на основі теоретичного узагальнення величезного фактичного матеріалу, аналізу численних соціальних явищ, як базисних, так і надбудовних, розкрита загальна картина, динаміка й основні особливості класових відносин у Росії, починаючи з середини ХІХ ст. і кінчаючи першими роками існування Радянської влади. Саме об'єктивний класовий аналіз російського суспільства на різних історичних етапах — буржуазної і соціалістичної революції, громадянської війни і соціалістичного будівництва — дав можливість В. І. Леніну правильно визначити стратегію і тактику Комуністичної партії в найбільш складних ситуаціях протягом тривалого історичного часу.

В сучасних умовах, коли ідеологічна боротьба набула глобального характеру, класовий підхід до вивчення явищ суспільного життя, об'єктивний класовий аналіз співвідношення сил на світовій арені, врахування закономірностей розвитку класової боротьби у капіталістичних державах і країнах «третього світу», розвінчання буржуазно-апологетичних, націоналістичних та ревізіоністських концепцій соціального розвитку є настійною потребою. І не лише тому, що марксистський метод є творчим за самою своєю природою і не терпить застою і нерухомості, а й тому, що буржуазні ідеологи і реформістсько-ревізіоністські фальсифікатори марксизму — відверто чи приховано — виступають навіть проти самої ідеї класового аналізу, прагнуть будь-що довести, нібито розроблена марксизмом-ленінізмом теорія класів і класової боротьби не відповідає сучасній дійсності. Виходячи з цієї хибної тези, вони спотворюють картину соціальної дійсності сьогодення.

Незважаючи на всю зовнішню формальну несхожість численних буржуазних соціологічних теорій, ідеологічних доктрин, на всі запевнення їх авторів у «безсторонності», «позапартійності», «аполітичності» їхніх поглядів, — всі вони мають буржуазно-апологетичний характер і спрямовані на захист капіталістичного ладу, на заперечення теорії і практики наукового комунізму. Класовий підхід у науковій оцінці їх сутності й соціальної спрямованості показує, що навіть такі, здавало-

⁶ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 133.

ся б, цілком протилежні за формальними ознаками концепції (і ця їх удавана протилежність, до речі, всіляко рекламується західними ідеологами під виглядом демократизму буржуазної науки), як доктрини «деідеологізації» і «реідеологізації», мають одну й ту саму класову природу, спрямовані на одні й ті самі цілі, відстоюють класові інтереси буржуазії.

Теорія «деідеологізації», «відмови від ідеологій», була створена й активно поширювалася представниками технократичного напрямку буржуазної соціології в часи деякого піднесення економіки розвинутих капіталістичних держав на базі досягнень новітньої науково-технічної революції. Ця теорія (Белл, Арон та ін.) мала на меті ідеологічно обеззброїти міжнародний комуністичний і робітничий рух, дезорієнтувати національно-визвольну боротьбу, виправдати й увічнити класову структуру капіталістичного суспільства.

Нині, у зв'язку з загостренням загальної кризи світової капіталістичної системи, з ослабленням позицій імперіалістичної буржуазії, з одного боку, і новими успіхами країн соціалістичної співдружності, розвитком національно-визвольного руху, посиленням класових боїв в країнах капіталу, з другого, деякі ідеологи буржуазії (Е. Лемберт, Р. Левенталь та ін.) заявляють, що «ідеології мають сенс», закликають до «реідеологізації»⁷, силкуються винайти нову, витонченішу ідеологічну зброю. Прихильники «реідеологізації» вважають, що буржуазні соціальні доктрини повинні набути «світоглядної активності», більш відвертої спрямованості проти комуністичної ідеології, активніше захищати капіталістичний істеблішмент, основи буржуазного «правопорядку». Глобальне завдання, яке ставиться перед теорією «реідеологізації», полягає в тому, щоб розробити таку систему цінностей, норм та уявлень, які могли б служити ідейним обґрунтуванням буржуазного ладу, протистояти впливові марксистсько-ленінської ідеології.

Процес «реідеологізації» (чи «ідеологічної мобілізації») відбувається нині в буржуазних і соціал-реформістських партіях у Федеративній Республіці Німеччини, Франції та інших капіталістичних країнах. Це позначається на соціологічних, філософських дослідженнях, які покликані дати нове «теоретичне» обґрунтування сучасної економічної, політичної та ідеологічної діяльності класу буржуазії.

Як бачимо, теорії «де-» і «реідеологізації» є лише двома сторонами однієї й тієї ж медалі, і саме класовий підхід до аналізу їх соціальної сутності, класова оцінка їхньої спрямованості виявляє їхню справжню, апологетичну щодо капіталістичного ладу роль.

Заперечуючи класово-антагоністичну природу сучасного буржуазного суспільства, ігноруючи капіталістичну експлуатацію, боротьбу класів, буржуазні ідеологи висувають на передній план деякі особливості сучасного розвитку капіталізму — передусім такі, як більш активне втручання сучасної буржуазної держави в соціально-економічне життя капіталістичного суспільства, поодинокі спроби свідомо зрегулювати суспільне виробництво, вплив науково-технічної революції на різні сторони соціально-економічного та духовного життя капіталістичних країн тощо.

Реальну класову структуру сучасного капіталістичного суспільства, справжню картину його класових відносин перекручують також і ліворадикальні теоретики, ідеологи дрібної буржуазії на зразок Г. Маркузе, Е. Фромма та ін. Як і відверто буржуазні теоретики, воци

⁷ Доктрина «реідеологізації» останніми роками через крах доктрин «тихої контрреволюції» і «наведення мостів» узятя на озброєння буржуазними, правосоціалістичними ідеологами ряду західноєвропейських країн.

вважають, що робітничий клас у розвинутих капіталістичних країнах вже вичерпав свої революційні можливості, що він вже не протистоїть буржуазії, бо, мовляв, цілком «вріс» в капіталістичну систему і сприяє її зміцненню. Справжньою революційною силою вони вважають — звичайно, коли взагалі визнають її наявність — інтелігенцію, молодь або декласовані елементи, виставляючи нігілістичні та анархістсько-лівацькі погляди, поширені у цих суспільних групах, «справжньою революційністю».

Посібниками імперіалістичної буржуазії, провідниками її антипролетарської ідеології в середовищі робітничого класу, широких трудящих мас у капіталістичних країнах є сучасна соціал-демократія, реформісти, реакційні лідери профспілок. Порвавши з марксистською теорією класів і класової боротьби, праві соціалісти проповідують «гармонію» класових інтересів буржуазії і пролетаріату, ідею «класового партнерства». Вони прагнуть обґрунтувати міф про зникнення класів тим, що нібито з появою акціонерного капіталу, який вони ототожнюють з суспільною власністю, приватна власність позбавилася принципового значення. Вирішальними на їхню думку є не відносини власності, а відносини між організаторами виробничого процесу і виконавцями, безпосередніми творцями матеріальних благ. Замість революційної теорії класів і класової боротьби праві соціал-демократи підсовують реформістські теорії — «розподільчу» або «організаційну», спрямовані на примирення класів в інтересах експлуататорів, буржуазії.

Англійський «демократичний соціалізм», німецький «новий соціалізм», французький «гуманістичний соціалізм» тощо є ідеологічною машкарою, яка прикриває контрреволюційну суть сучасного соціал-зрадництва. Для «теоретичного» обґрунтування свого лакейства перед імперіалістичною буржуазією соціал-зрадники висувають наклепницькі звинувачення проти теорії марксизму-ленінізму як прапора класової боротьби пролетаріату, визвольної боротьби трудящих.

Фабрикуючи всілякі псевдосоціалістичні теорії, сучасні праві соціал-демократи силкуються виправдати внутрішню і зовнішню політику імперіалістичних урядів, спрямовану на зміцнення антинародних порядків, на боротьбу проти країн соціалістичної співдружності. Служіння імперіалізму прикривається базіканням про соціалізм, всілякими теоріями «третього шляху», відмінного і від капіталістичного і від соціалістичного, «демократичного соціалізму», який виключає класову боротьбу. «Демократичний соціалізм» насправді є не що інше, як виправдання політики боротьби проти соціалістичної демократії, політики придушення демократичного руху трудящих.

Виступаючи проти основ революційного марксизму як ідеологічної зброї класової боротьби пролетаріату, праві соціалісти спрямовують свої зусилля на розкол робітничого руху зсередини. Вони зводять наклепи на комуністів і на Радянський Союз, який є реальним втіленням ідей наукового соціалізму. Прислужуючись перед імперіалізмом, праві соціалісти виправдовують відмову від національного суверенітету, підміняють пролетарський інтернаціоналізм буржуазною ідеологією.

Твердження ідеологів буржуазії та правих соціал-демократів про відсутність в сучасному буржуазному суспільстві антагоністичних класів поділяють і сучасні ревізіоністи. Продовжуючи лінію своїх попередників — бернштейніанців, каутскіанців та ін., сучасні відступники від марксизму заперечують класовий підхід до вивчення соціальних проблем сучасності на тій «підставі», що марксистська теорія класів і класової боротьби є ідеологією. А будь-яка ідеологія, за переконанням цих дрібнобуржуазних теоретиків, не може бути науковою, об'єк-

тивно істинною, бо «однобічно» відображає інтереси якогось одного класу, а не «людства в цілому».

Відкидаючи принцип класового аналізу як методологічний засіб розв'язання актуальних суспільних проблем, ревізійні теоретики намагаються спростувати вихідну тезу наукового комунізму — визнання робітничого класу головною соціальною силою, яка у союзі з іншими революційними силами спроможна повалити експлуаторський лад і побудувати суспільство без експлуатації і гноблення. Так, Е. Фішер, який зрештою примкнув до ортодоксальної буржуазної ідеології, у своїх численних опусах продемонстрував цілковитий розрив з класово-пролетарськими, марксистсько-ленінськими позиціями, відмовився від головних ідей наукового комунізму. Його «філософія практики», квазідіалектика «ідей» і «дійсності», розумування навколо проблеми «відчуження», конструювання абстрактного, позаісторичного ідеалу людини не мають нічого спільного з марксизмом і є його грубим спотворенням. У реальній боротьбі ідей, що точиться між двома соціальними світами, цей «модернізатор марксизму» прислужувався перед буржуазією, міжнародною реакцією.

Подібну ж модель «соціалізму», у якій немає місця класовій боротьбі, соціалістичній революції, диктатурі пролетаріату і керівній ролі комуністичної партії, буде й інший ренегат — Р. Гароді. Замість класово чітких критеріїв, перевірених практикою пролетарського визвольного руху і соціалістичних перетворень, він вдається до вигадок і фальсифікацій, притаманних буржуазній філософії та соціології. Категорії класового, марксистського аналізу він підмінює поняттями, запозиченими з теоретичного арсеналу прибічників технологічного детермінізму, які твердять, нібито розвиток техніки і природничонаукового знання автоматично зумовлює докорінну зміну в класовій структурі суспільства, настання післякласової, «нової» ери в суспільному розвитку.

Новочасні ревізійні сили кують активізувати свою підступну діяльність в період, основною й визначальною рисою якого є вирішальний вплив світової соціалістичної системи на долю людства, у час, коли дедалі слабшають позиції капіталізму. Виростаючи на соціальному ґрунті дрібнобуржуазних прошарків суспільства, робітничої аристократії, сучасний ревізійнізм в усіх його відтінках і різновидах має фактично одне генеральне завдання — захист і реставрацію капіталізму, боротьбу проти СРСР і інших країн соціалізму, проти світового комуністичного руху, проти корінних принципів марксизму-ленінізму.

Велике місце в сучасній ревізійній демагогії посідає зображення буржуазної держави як надкласової сили, як органу «всієї нації», «народу». Апологетика буржуазної держави і буржуазної демократії поєднується тут із наклепами на соціалістичну державу й радянську демократію, соціалістичну революцію, діяльність марксистсько-ленінських партій.

Типовим для новітніх ревізійністів є прикрашування економічної і соціально-політичної суті сучасного імперіалізму. Процес концентрації виробництва і централізації капіталу, дедалі помітніша тенденція до одержавлення капіталу й розростання монополій трактується ними як процес «визрівання» соціалізму у надрах капіталізму, як мирне перетворення капіталізму на соціалізм. З хибних передносилки робиться хибний висновок про «непотрібність» класової боротьби трудящих, диктатури пролетаріату.

Ці теоретично неспроможні і політично реакційні положення, що, власне, є спробою осучаснити, «технократизувати» давно спростований.

марксизмом реформізм, не здатні протистояти марксистсько-ленінській суспільній науці, озброєній принципами класового аналізу, комуністичної партійності. Вона незаперечно довела, що сучасний державно-монополістичний капіталізм зовсім не змінив своєї експлуататорської природи. Більше того, все, що сучасні ревізіоністські теоретики залучають як аргумент на користь своїх антимарксистських висновків — спроби регулювання економіки капіталістичних країн, розвиток їх продуктивних сил внаслідок упровадження досягнень науки і техніки, інтегративні процеси в деяких капіталістичних державах тощо — жодною мірою не спричиняє «загального благоденства», не ліквідує причин існування класів і класової боротьби, а навпаки — поглиблює соціально-класову диференціацію. У сучасному буржуазному суспільстві дедалі більше загострюються класові антагонізми, посилюється боротьба трудящих проти монополітичного капіталу, за радикальне розв'язання корінних соціальних проблем. Про це яскраво свідчать класові битви у країнах капіталу, зокрема масовий страйковий рух, який все частіше набирає політичної спрямованості. Головною силою цієї боротьби виступає робітничий клас — єдина суспільна сила, здатна здійснити революційну перебудову капіталістичного суспільства. Провідна роль робітничого класу в революційному русі сучасності об'єктивно зумовлена його місцем у структурі суспільного виробництва, його організованістю, передовою класовою свідомістю.

У сучасну епоху — епоху переможної ходи марксистсько-ленінського вчення — блискуче підтверджується істинність вихідного положення теорії наукового комунізму про всесвітньо-історичну місію робітничого класу як могильника капіталізму і творця нового, комуністичного суспільства. Світова соціалістична співдружність, створена революційною енергією робітничого класу під керівництвом його комуністичного авангарду, вже перетворилася на вирішальний чинник суспільного розвитку.

Науковий, класово-партійний аналіз соціальних процесів несумісний з вульгарно-соціологічним, нігілістичним відривом робітничого класу від процесу формування матеріальної і духовної культури. Маоїстські теоретики — ідеологи «культурної революції» — та подібні до них «радикали», не гребують збанкрутілими ідеями на зразок «пролеткультівських», намагаються виправдати знищення культурних здобутків попередніх поколінь. Перекручуючи марксистський принцип класового аналізу, вони займають антипролетарську, антикомуністичну позицію в галузі економічної і соціальної політики, у ставленні до країн соціалістичної співдружності, до світового комуністичного, робітничого й національно-визвольного руху. Вони намагаються підвести теоретичну базу під їхнє блокування з найреакційнішими силами сучасності — «правофланговими» вкрай реакційного ХСС у Західній Німеччині (Штраус і К⁰), англійськими консерваторами (Хіт, Тетчер та ін.), із «скаженими» лідерами правих у США (Джексон та ін.), расистським режимом у ПАР, і навіть з кривавою диктатурою фашистської хунти в Чілі. Отож, тут стикаємося вже не просто з відходом від класово-пролетарських позицій, а з чітко визначеною політичною лінією — за всяку ціну досягти великодержавних, гегемоністських цілей всупереч інтересам робітничого класу, трудящих мас, прогресивного людства. Політика нинішніх керівників Китаю, сказав товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, «прямо змикається з позицією найбільш крайньої реакції в усьому світі — від мілітаристів і ворогів розрядки в західних країнах до расистів Південної Африки і фашистських правителів Чілі. Ця політика не тільки абсолютно чужа

соціалістичним принципам та ідеалам, але по суті стала важливим резервом імперіалізму в його боротьбі проти соціалізму... Тепер уже мало сказати, що маоїстська ідеологія і політика несумісні з марксистсько-ленінським ученням. Вони прямо ворожі йому»⁸.

У глобальній боротьбі двох протилежних соціальних сил на світовій арені СРСР разом з іншими країнами соціалістичної співдружності виступає як класова сила, уособлюючи в собі ідеологію і політику послідовно-революційного робітничого класу.

З часу повної перемоги соціалізму неподільно панівними в нашій країні стали відносини дружби і братерського співробітництва. Робітничий клас, колгоспне селянство, трудова інтелігенція Радянського Союзу мають спільні інтереси, керуються єдиними цілями та ідеалами. Отож, і принцип класового аналізу соціальних явищ і процесів застосовується за соціалізму своєрідно, згідно з неантагоністичною природою його суспільних відносин. Об'єктивною основою вивчення діяльності класів та соціальних груп у нашій країні є їх життєві інтереси, зумовлені їх місцем у системі суспільних і насамперед виробничих відносин. Саме ці інтереси, специфіка їх взаємозв'язку з інтересами всього радянського суспільства є предметом класового аналізу, що має на меті визначення найбільш ефективних шляхів дальшого зміцнення союзу робітників, селян та інтелігенції, ідейно-політичної єдності радянського суспільства. Завдання успішного, заснованого на міцних наукових засадах, керівництва процесом будівництва комунізму потребує також врахування інтересів різних соціальних груп, усіх національних спільностей радянської країни.

Науковий підхід до аналізу явищ соціалістичної дійсності несумісний з будь-якими спробами розглядати їх з позапартійних позицій, користуючись не класовими, а професійними, психологічними, етичними та іншими критеріями і категоріями. Коли йдеться про конкретні суспільні події або дії окремої особи, принцип класового аналізу вимагає давати їм класово-партійну оцінку, завжди завбачати можливі соціальні наслідки.

Як підкреслював у доповіді на XXV з'їзді Компартії України В. В. Щербинський, «першорядним обов'язком суспільствознавців є послідовне проведення принципу партійності, класовості науки»⁹.

Неприпустима байдужість до будь-яких спроб розглядати ті чи ті явища соціального життя абстрактно, позаісторично, без врахування класових інтересів, боротьби протилежних суспільних сил. А тим часом такі спроби є і в нашій філософсько-соціологічній літературі — наприклад, в оцінці окремих соціальних явищ та подій минулого, деяких модерністських творів, у розгляді суспільних систем, структур і способів їх функціонування «взагалі».

Свідома орієнтація на практичні потреби робітничого класу, а в нашій країні — всього радянського народу є обов'язковою передумовою адекватного наукового розкриття сутності суспільних процесів сучасності.

Межі заглиблення наукового пізнання в сутність соціально-історичних процесів сучасності визначаються конкретно-історичним ха-

⁸ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

⁹ Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України. Доповідь першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського 10 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 11 лютого 1976 р.

рактором практики певного класу. Практика революційного робітничого класу — могильника капіталізму й творця соціалізму та комунізму — становить об'єктивну основу наукового пізнання соціальних процесів.

* * *

Классовый подход к изучению социальных процессов является одним из важнейших методологических требований исторического материализма. Подлинная сущность тех или иных социальных явлений, их происхождение, тенденции развития и роль в жизни общества могут быть поняты лишь при условии строгого учета классовой структуры данного общества, интересов классов и социальных групп, соотношения борющихся политических сил.

Игнорирование научной методологии социального исследования, отход от классового анализа ведут к извращению объективной истины, к искажению подлинной сути социальной действительности. Подобное отступление от принципа строгой научной объективности характерно для буржуазных, реформистских, «леворадикальных» и ревизионистских идеологов. Отбрасывая принцип классового анализа как методологическое средство решения актуальных общественных проблем, указанные теоретики стремятся опровергнуть исходный тезис научного коммунизма — признание рабочего класса главной социальной силой, способной построить новое общество, без эксплуатации и угнетения.

Марксистско-ленинский принцип классового анализа является необходимым элементом методологии научного исследования процессов современной общественной жизни.

В. І. ГОЛИКОВ, В. П. СІРИЙ

Про єдність історичного матеріалізму і політичної економії

Важливу рису марксизму-ленінізму як цілісного вчення становить єдність і взаємозумовленість його складових частин: філософії, політичної економії, наукового комунізму. Це науки, які мають складну структуру і вбирають у себе цілу низку спеціальних галузей знання. Їхня єдність і сьогодні виступає як важлива методологічна умова соціального пізнання. Предмет розгляду у цій статті становить єдність історичного матеріалізму і політичної економії.

Історичний матеріалізм — складова частина марксистсько-ленінської філософії, предмет наукового аналізу якої значною мірою збігається з предметом політичної економії. Закони історичного матеріалізму є вихідними методологічними позиціями наукового аналізу предмета політичної економії. Вона, як підкреслював Ф. Енгельс, «ґрунтується по суті на *матеріалістичному розумінні історії...*»¹. Крім того, висновки політичної економії правлять за важливий науковий засіб підтвердження і конкретизації положень історичного матеріалізму. Економічне вчення К. Маркса, за характеристикою В. І. Леніна, є найбільш глибоким, всебічним і детальним підтвердженням і застосуванням його теорії². Єдність історичного матеріалізму і політичної економії є важливою методологічною основою наукового обґрунтування і практичного розв'язання соціальних завдань.

Чим же зумовлена така єдність історичного матеріалізму і політичної економії і в чому вона конкретно виявляється?

Історичний матеріалізм — наука про найзагальніші закони і рушійні сили розвитку суспільства. Марксистська загальна теорія суспільного розвитку має об'єктивно-наукову основу, оскільки вона обґрунтована матеріалами конкретного політекономічного аналізу принаймні однієї суспільно-економічної формації. «Велетенський крок вперед, зроблений щодо цього Марксом, у тому й полягає, що він кинув усі ці міркування про суспільство і прогрес взагалі і зате дав науковий аналіз одного суспільства й одного прогресу — капіталістичного»³. Такий науковий метод в соціології В. І. Ленін вважає цілком природним. «Якщо застосування матеріалізму до аналізу й до пояснення однієї суспільної формації дало такі блискучі результати, то цілком природно, що матеріалізм стає вже не гіпотезою, а науково перевіреною теорією; цілком природно, що необхідність такого методу поширюєть-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, стор. 460.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 26, стор. 53.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 133.

ся і на всі інші суспільні формації, хоч би вони і не були піддані спеціальному фактичному вивченню й детальному аналізу»⁴.

В «Капіталі» К. Маркса дістали своє обґрунтування і підтвердження ідеї історичного матеріалізму про соціально-економічну структуру суспільства. Пояснюючи будову й розвиток даної суспільної формації виключно виробничими відносинами, К. Маркс, на думку В. І. Леніна, «скрізь і завжди простежував відповідні цим виробничим відносинам надбудови, прибирав кістяк у плоть і кров»⁵. Це означає, що в політекономічному аналізі, на тому методологічному і світоглядному рівні, як він виступає у К. Маркса, конкретно порушуються такі проблеми історичного матеріалізму, як відношення суспільного буття і суспільної свідомості, відношення базису і надбудови.

Таким чином, зв'язок теорії історичного матеріалізму і політекономії має специфічний характер. Але ці теорії зовсім не тотожні за своїм предметом, методом, понятійним апаратом. Теорія історичного матеріалізму завжди була і є загальною теорією суспільного розвитку, яка, з одного боку, виступає методом щодо всіх соціальних наук, а з другого, — виводиться і збагачується завдяки розвитку всієї сукупності суспільного пізнання, у тому числі й політекономії.

Політична економія вивчає тільки одну сторону суспільного життя — економічну, тобто систему матеріальних виробничих відносин між людьми на кожному історично визначеному ступені розвитку суспільства. Вона виявляє внутрішні зв'язки і залежності між різними елементами цієї системи: відносинами власності на засоби виробництва і становищем різних класів у виробництві, їх взаємовідносинами, формами обміну діяльністю у процесі відтворення, способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яку мають різні класи, соціальні групи, окремі учасники виробництва. Політична економія вивчає економічні закони суспільного розвитку кожного способу виробництва, зокрема взаємодію загальних і специфічних економічних законів, розкриваючи їх як систему. Її продукт — це теоретичне відображення, відтворення системи виробничих відносин кожного способу виробництва у системі економічних категорій і законів.

Кожний історично визначений спосіб виробництва характеризується тільки йому притаманним рівнем розвитку продуктивних сил і відповідною йому системою виробничих відносин. Через це політична економія кожного способу виробництва має свою власну систему категорій і законів, яка виступає теоретичним відображенням закономірностей функціонування і розвитку різних сторін тільки цієї системи виробничих відносин.

Щоправда, політична економія формулює і загальні економічні закони. Однак, не вони становлять головний зміст цієї науки. Ці закони відображають тільки загальні умови виробництва і не визначають розвитку виробництва і обміну матеріальними благами у межах кожного конкретного способу виробництва. «... Є визначення, — пише К. Маркс, — спільні всім ступеням виробництва, які фіксуються мисленням як загальні; проте так звані загальні умови всякого виробництва є не що інше, як ці абстрактні моменти, з допомогою яких не можна зрозуміти ні одного дійсного історичного ступеня виробництва»⁶. Загальні економічні закони дають можливість розкрити загальну структуру суспільного виробництва у його зв'язку з розподілом, обміном і споживанням.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 134.

⁵ Там же, стор. 130.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, стор. 672.

З цього боку загальні закони політекономії відіграють специфічну методологічну роль у розкритті взаємозв'язків різних структурних компонентів системи виробничих відносин кожного способу виробництва. К. Маркс відзначав «розумний» характер цих загальних понять, оскільки вони звільняють нас від повторень у вивченні специфічних закономірностей функціонування і розвитку системи виробничих відносин кожного способу виробництва. У сучасних політико-економічних дослідженнях вивчення місця і ролі загальних економічних законів здійснюється не шляхом виділення їх як самостійної теоретичної системи, відмінної від політичної економії конкретного способу виробництва, а гільки у межах останньої. Адже політична економія, як підкреслювали основоположники марксизму-ленінізму, є за своєю суттю наукою історичною, оскільки має справу з історичним матеріалом, що постійно змінюється: «... Вона, — писав Ф. Енгельс, — досліджує насамперед особливі закони кожного окремого ступеня розвитку виробництва та обміну, і тільки в кінці цього дослідження вона може встановити декілька, цілком загальних законів, які можуть бути застосовані до виробництва й обміну взагалі»⁷.

Однак, деякі економісти визначають політичну економію як науку, що вивчає закони, що управляють виробництвом і розподілом матеріальних благ у всіх суспільно-економічних формаціях. Так, наприклад, Д. К. Трифонов пише: «Незважаючи на відмінності між економічними формаціями, існує єдина політична економія у широкому розумінні цього слова, яка вивчає закони, що управляють виробництвом і розподілом матеріальних благ на всіх стадіях історичного розвитку»⁸. Д. К. Трифонов, отож, вважає політичну економію у широкому розумінні наукою із специфічним предметом вивчення і з притаманною тільки їй системою категорій і законів. В основу такого розуміння політичної економії він покладає загальні економічні закони.

Проте, кожному способу виробництва властиві насамперед економічні закони, які відображають притаманну тільки йому систему виробничих відносин. Вони і визначають розвиток виробництва та розподіл матеріальних благ у даній суспільно-економічній формації. Політична економія у широкому розумінні є, отже, сукупністю знань, що об'єднує систему категорій і законів, які становлять теоретичне відображення виробничих відносин конкретного способу виробництва.

«...Політична економія як наука про умови й форми, за яких відбувається виробництво й обмін в різних людських суспільствах і за яких, відповідно до цього, в кожному даному суспільстві відбувається розподіл продуктів, — писав Ф. Енгельс, — політична економія в цьому широкому розумінні ще тільки повинна бути створена. Те, що дає нам досі економічна наука, обмежується майже виключно генезисом і розвитком капіталістичного способу виробництва...»⁹. Саме таке розуміння політичної економії було притаманне і В. І. Леніну. У рецензії на книжку О. Богданова «Короткий курс економічної науки» він писав, що політичну економію слід викладати «в формі характеристики послідовних періодів економічного розвитку, саме: періоду первісного родового комунізму, періоду рабства, періоду феодалізму й цехів і, нарешті, капіталізму»¹⁰.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 141.

⁸ Трифонов Д. К. Классификация экономических наук. — Ученые записки Института повышения квалификации преподавателей общественных наук при Ленинградском университете. Вып. 1. Философия. Политэкономия. Л., 1970, стор. 153.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 143.

¹⁰ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 4, стор. 35.

Оскільки не існує загальної політичної економії всіх способів виробництва, треба розрізняти питання про предмет політичної економії як науки і питання про зміст політичної економії кожного окремого способу виробництва. Предмет політичної економії залишається один і той самий для всіх способів виробництва — економічна сфера суспільного життя. Однак його конкретний зміст різний для кожного способу виробництва і відображений у системі категорій і законів, властивій тільки кожному окремому з них. От чому єдність історичного матеріалізму і політичної економії треба шукати передусім у предметах цих наук. Виявляючи їхню схожість і особливості, ми маємо з'ясувати методологічну роль історичного матеріалізму в аналізі економічної сфери конкретної суспільно-економічної формації і створенні відповідної системи категорій і законів.

Предмет історичного матеріалізму ширший за предмет політичної економії. Історичний матеріалізм вивчає процес розвитку суспільства в єдності і взаємозв'язках усіх його сторін, у тому числі й економічної.

Особливості предметів цих наук визначають і специфіку притаманних їм систем законів і категорій. Категорії історичного матеріалізму є узагальненнями більш високого рівня, ніж категорії політичної економії. Такі категорії історичного матеріалізму, як «продуктивні сили», «виробничі відносини», «базис», «надбудова», «спосіб виробництва», «суспільне буття», «суспільна свідомість» та інші відображають різні сторони суспільного життя безвідносно до будь-якого якісно визначеного періоду його розвитку. Категорія «суспільно-економічна формація» і відображає цю цілісність суспільного життя у взаємозв'язку всіх його сторін на різних історичних ступенях. Категорії політичної економії позбавлені такої загальності.

Саме ця особливість категорій історичного матеріалізму дозволяє йому стосовно до конкретних суспільних наук виступати загальною філософською теорією і методом пізнання. Історичний матеріалізм як загальносоціологічна теорія виробляє тільки вихідні теоретико-методологічні принципи пізнання суспільного життя, розкриває взаємодію лише основних компонентів суспільства як цілісної системи, визначає їхнє місце і субординацію у цій системі. Що ж до конкретної дійсності, то тут через надзвичайно різноманітне переплетення багатьох факторів, через непорушну їхню єдність з емпіричними обставинами, вплив кожного елемента не має такого ступеня всезагальності, як у відносинах на рівні сфер суспільного життя, що з'ясовуються теорією історичного матеріалізму. Так само як у завдання діалектичного матеріалізму не входить вивчення окремих форм руху матерії і їх специфічних закономірностей, так і в завдання історичного матеріалізму не входить вивчення специфіки різних окремих виявів соціальної форми руху матерії. Аналогічно тому як діалектичний матеріалізм виконує функцію загальнометодологічної основи всього наукового пізнання, історичний матеріалізм виступає методологією соціального пізнання загалом і політичної економії зокрема.

Сферою вияву єдності історичного матеріалізму і політичної економії є аналіз суспільного виробництва. Політична економія піддає виробництво всебічному аналізу, однак вона розглядає його як виробництво у рамках даного способу виробництва, з притаманними йому якісними і кількісними характеристиками. Але матеріальне виробництво, становлячи найважливішу сторону суспільного життя і взаємодіючи з іншими його сторонами, сферами, водночас вирішальним чином визначає закономірності суспільного життя і тому виступає предметом загальносоціологічного аналізу.

На якому ж теоретичному рівні і в якому аспекті кожна з цих наук аналізує виробництво? Передусім маємо відзначити, що ні історичний матеріалізм, ні політична економія, як й інші суспільні науки, що вивчають виробництво, не досліджують його як технологічний процес. Виробництво не зводиться до технології. Предмет політичної економії, підкреслював В. І. Ленін, «зовсім не «виробництво матеріальних цінностей», як часто кажуть (це — предмет технології), а суспільні відносини людей по виробництву»¹¹⁻¹². Уявляти справу інакше значить підмінити справжній предмет вивчення цієї науки дослідженням технології, піти хибним шляхом, що веде до сціентистського перебільшення ролі техніки у суспільному розвитку.

Як відомо, матеріальне виробництво як «перший історичний акт», як першу і головну передумову людської історії основоположники марксизму взяли за вихідний пункт вивчення закономірностей розвитку суспільства. Вони показали неспроможність буржуазних поглядів на виробництво як на щось зовнішнє стосовно інших сторін суспільного життя і свідомості людей. Буржуазні дослідники вбачали у матеріальному виробництві тільки засіб створення предметів споживання. К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що це не просто необхідна умова людського життя, що матеріальне виробництво, крім предметів споживання, створює і такі — матеріальні — відносини, які, виступаючи суспільною формою виробничої діяльності людей, зумовлюють усі інші суспільні відносини і свідомість людей.

Ці відносини незалежні від свідомості і волі людей і є передусім суспільною формою, в якій здійснюється матеріальне виробництво будь-якого періоду їх суспільної історії. «Ці матеріальні відносини, — писав К. Маркс, — є тільки необхідні форми, в яких здійснюється їх матеріальна й індивідуальна діяльність»¹³. Люди не вільні у виборі того чи того типу виробничих відносин як суспільної форми своєї виробничої діяльності, оскільки ці відносини цілком і повністю визначаються рівнем розвитку матеріально-речової сторони суспільного виробництва. Розкривши у матеріальному виробництві нерозривну єдність речового змісту і суспільної форми його функціонування і розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс сформулювали категорії «продуктивні сили» і «виробничі відносини» і цим теоретично відобразили головні компоненти суспільного виробництва. Вони показали, що останнє тільки і може здійснюватися як єдність цих компонентів.

Розуміння виробництва як нерозривної єдності продуктивних сил і виробничих відносин становило найважливішу передпосилку матеріалістичного розуміння історії, а поняття «продуктивні сили» і «виробничі відносини» стали найважливішими його категоріями. Природно, що такий науковий аналіз був неприступний для буржуазних дослідників, бо вони не бачили суспільного характеру виробництва і не розглядали його як суперечливу єдність продуктивних сил і виробничих відносин — речового змісту і суспільної форми виробництва. У них, за висловом К. Маркса, «матеріальний елемент капіталу... зрісся з соціальною визначеністю його форми як капіталу...»¹⁴.

Матеріалістичне розуміння виробництва як єдності продуктивних сил і виробничих відносин — найважливіша методологічна передпосилка виділення якісно визначених ступенів виробництва — способів виробництва. Таке розуміння послужило й вихідним методологічним пунктом аналізу капіталістичного способу виробництва.

¹¹⁻¹² Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 2, стор. 189.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, стор. 388.

¹⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. III, стор. 313.

К. Маркс у «Капіталі», аналізуючи товар, виявляє його двоїстий характер, що полягає у єдності його речової форми (споживча вартість) і суспільної форми (мінова вартість, або вартість). Через те, що капіталістичне виробництво є виробництво товарів, воно саме виступає як двоїстий процес, як суперечлива єдність його речового змісту і суспільної форми, конкретного рівня розвитку продуктивних сил цього суспільства і властивого йому типу виробничих відносин.

Оскільки в історичному матеріалізмі і у політичній економії суспільне виробництво постає як нерозривна єдність його речового елемента і суспільної форми його функціонування і розвитку, нині нерідко виникають дискусії про те, яка з цих наук глибше розкриває закономірності розвитку суспільного виробництва, а також його головних компонентів — продуктивних сил і виробничих відносин. Своєрідним «компромісом» у розв'язанні цього питання було визнання закону відповідності виробничих відносин характерові і рівню розвитку продуктивних сил водночас і економічним і загальносоціологічним. Наприклад, А. І. Пашков пише: «Цей загальносоціологічний закон є водночас і економічним»¹⁵. Отож, економісти вважають цей закон насамперед соціологічним і вже потім економічним. В. П. Рожин на перше місце ставить економічний аспект. Він пише: «Закон відповідності виробничих відносин характерові і рівню розвитку продуктивних сил є не тільки економічним, але й загальносоціологічним законом»¹⁶. З таким поглядом можна погодитися тільки з одним істотним обмеженням: цей закон, відображуючи взаємозв'язок одних і тих самих сторін суспільного життя, в історичному матеріалізмі і в політичній економії характеризується різними рівнями узагальнення. Крім того, аналіз способу виробництва в історичному матеріалізмі і у політичній економії здійснюється в різних аспектах.

І справді, історичний матеріалізм розкриває суспільне виробництво як єдність продуктивних сил і виробничих відносин на своєму категоріальному рівні, ці поняття не є власними поняттями політичної економії. Саме категоріальне відображення продуктивних сил і виробничих відносин на загальносоціологічному рівні створило для політичної економії надійну методологічну основу у виявленні конкретних закономірностей функціонування і розвитку кожного способу виробництва. Крім того, без конкретних положень і висновків політичної економії ці важливі теоретичні положення історичного матеріалізму залишались би «кволими» абстракціями. Без конкретного аналізу якісно визначених ступенів суспільного розвитку — суспільно-економічних формацій — і притаманного кожному з них рівня розвитку матеріального виробництва матеріалістичне розуміння історії і його окремі наукові положення лишались би гіпотезою і не дістали б свого наукового обґрунтування. У зв'язку із цим В. І. Ленін підкреслював, що тільки з часу появи «Капіталу» матеріалістичне розуміння історії стало вже не гіпотезою, а науково доведеним положенням¹⁷.

В історичному матеріалізмі суспільне виробництво і його головні компоненти розглядаються не лише на більш високому рівні узагальнення, але й більш широко. Він обіймає всі сторони взаємозв'язку продуктивних сил і виробничих відносин, розкриває первинність пер-

¹⁵ Пашков А. И. О всеобщих и специфических экономических законах при социализме. Зб.: Проблемы политической экономии социализма. М., 1960, стор. 14.

¹⁶ Рожин В. П. Законы марксистско-ленинской социологии. М., 1969, стор. 29.

¹⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 130—131.

ших щодо других, а також загальні причини і характер зворотного впливу продуктивних сил на виробничі відносини.

Історичний матеріалізм розглядає суспільне виробництво і з боку визначальної основи існування і розвитку всього суспільного організму, всіх його сторін. Важливими для нього є розкриття закономірності і необхідності зміни суспільно-економічних формацій, виявлення тих «історичних колізій» (К. Маркс), які з необхідністю виникають внаслідок невідповідності між продуктивними силами і виробничими відносинами. Вказавши на наявність такої невідповідності, основоположники марксизму визначили об'єктивну причину соціальних революцій.

Виробничі відносини, як суспільна форма виробництва, в історичному матеріалізмі виступають водночас і як економічний базис усієї надбудови, як визначальна сторона всіх суспільних відносин. «... Суспільні відносини,— підкреслював В. І. Ленін,— поділяються на матеріальні і ідеологічні. Останні являють собою лише надбудову над першими, що складаються поза волею і свідомістю людини, як (результат) форма діяльності людини, спрямованої на підтримання її існування»¹⁸.

Загальносоціологічний аспект розуміння суспільного виробництва був вирішальною умовою для вичленення категорії «суспільне буття» з метою з'ясування природи суспільної свідомості. Політична економія розглядає суспільне виробництво тільки в межах того чи того способу виробництва, виділяючи в ньому виробничі відносини як ціле і відображуючи їх у системі економічних категорій і законів. А історичний матеріалізм розглядає розвиток суспільно-економічних формацій як природничо-історичний процес¹⁹.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що, незважаючи на деяку спільність, предмети історичного матеріалізму і політичної економії, а також системи категорій цих наук мають чітко виражену специфіку. Конкретизація цієї специфіки має важливе методологічне значення для соціального пізнання, особливо в умовах комплексного вивчення явищ і процесів суспільного життя.

* * *

Для соціального познання важное значенне имеет анализ единства исторического материализма и политической экономии. Как в процессе своего формирования, так и в процессе развития в качестве самостоятельных общественных наук они неизменно дополняли и взаимно обогащали друг друга.

Единство этих наук проявляется в том, что они изучают материальное производство как диалектику производительных сил и производственных отношений, как вещественное содержание и общественную форму производства. Однако, исторический материализм охватывает весь исторический процесс развития общества в единстве всех его сторон, в то время как политическая экономия ограничена рамками каждого конкретного способа производства, т. е. исторический материализм рассматривает материальное производство на более высоком уровне обобщения и в более широком плане. Благодаря этому его основные теоретические положения выступают методологической основой политической экономии, а выводы последней являются важнейшим научным подтверждением положений исторического материализма, условием его дальнейшего развития.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 1, стор. 140.

¹⁹ Див.: там же, стор. 129.

Роль виробничого колективу у вихованні соціальної активності*

Формування нової людини передбачає передусім виховання в неї рис активного будівника комунізму. У Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії товариш Л. І. Брежнев підкреслив: «Ніщо так не підносить особу, як активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку»¹.

Цих рис особа набуває під впливом усього соціалістичного способу життя, під впливом трудового колективу. Він є не тільки виробничим осередком, а й первинним, винятково важливим осередком політичного і духовного життя суспільства. «Саме тут, у трудовій сім'ї, — зазначив товариш В. В. Щербицький у виступі на XXV з'їзді Комуністичної партії України, — виробляються висока політична свідомість, соціалістична дисципліна й організованість, діловитість і бережливість, непримирненість до безгосподарності і нехлюйства»². От чому питання розвитку виробничих колективів, формування суспільної активності і ініціативи у його членів завжди перебували під неослабною увагою партії.

В умовах розвинутого соціалізму і розгортання науково-технічної революції особливого значення набувають наукові дослідження конкретних форм, рівнів вияву суспільної активності різних соціально-професійних груп і ролі виробничого колективу в її розвитку.

Спеціальне вивчення суспільно-політичної активності, здійснене лабораторією конкретно-соціологічних досліджень Харківського університету в 1968—1974 рр. на машинобудівних заводах Харкова³, показало, що розвиток громадської активності трудящих відбиває загальні інтеграційні процеси, характерні для соціальної структури нашого суспільства. Чітко виявилась комуністична спрямованість ціннісних орієнтацій різних соціальних груп, високий рівень мотивації і творчий характер їх діяльності в управлінні виробництвом. Переважна більшість респондентів у відповідь на запитання про мотиви суспільно-політичної діяльності називає такі, як бажання постійно перебувати у колективі, брати участь в управлінні виробництвом, прагнення подавати допомогу людям (70,8 процента опитаних).

* В основу статті покладено виступ на засіданні Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» на тему «Науково-технічна революція і виховання нової людини» (квітень 1975 р.).

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України. Доповідь першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького 10 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 11 лютого 1976 р.

³ Конкретно-соціологічне дослідження громадсько-політичної активності проведене на п'яти великих машинобудівних заводах Харкова. Була застосована районувана типова вибірка з випадковим відбором одиниць спостереження. Всього опитано 3636 чоловік, що становить 21,2 процента генеральної сукупності працівників підприємств. Вивчення ролі виробничого колективу здійснювалось у 59 первинних виробничих колективах ХТЗ і ХЕМЗу.

Більшість представників різних соціально-професійних груп відзначають усвідомленням цілей своєї громадської діяльності, високою оцінкою її соціального значення для суспільства, колективу, розвитку окремої особи. Близько 70 процентів усіх опитаних вважають, що громадська робота корисна, тому що спрямована на розв'язання життєво важливих для колективу питань. Понад 32 проценти відзначили, що вона сприяє розвиткові високих духовних якостей особи. На запитання «Що дає Вам громадська робота?» більша частина опитаних відповіла, наголошуючи на двох основних моментах: «Зміцнює зв'язок з колективом», «Робить життя цікавішим». Крім того, 68,1 процента представників управлінського персоналу відзначили, що громадська діяльність допомагає здійснювати службові функції.

Високі соціальні мотиви участі в громадській роботі свідчать про її перетворення на особисту потребу в представників різних соціально-професійних груп, про ставлення до неї як до найвищої цінності. Збір ціннісних орієнтацій на громадську діяльність свідчить про єдність інтересів членів розвинутого соціалістичного суспільства, їх високу соціально-політичну й ідейну зрілість.

Водночас можна відзначити різні мотивації суспільно-політичної діяльності різних соціально-професійних груп, переважання тих або тих мотивів, неоднаковий ступінь усвідомлення значення громадської діяльності і загалом різний рівень їх суспільної активності. Суспільна активність пов'язана передусім з характером праці і кваліфікацією працівника. Як правило, чим вищі творчі можливості праці, кращі умови праці, тим вища і активність. Наприклад, для робітників висококваліфікованої праці, зайнятих управлінням, налагодженням і ремонтом автоматичного устаткування, настроюванням верстатів, характерний високий рівень ціннісних орієнтацій у сфері громадсько-політичної діяльності, стала соціальна установка на виконання громадських функцій. 87,8 процента робітників цієї групи орієнтовані на участь в управлінні виробництвом.

За рівнем орієнтації і ступенем сталості установки близькі до цієї групи робітники кваліфікованої, переважно ручної праці, яка потребує великої професійної підготовки. Характер праці, умови її організації сприяють активній участі цієї групи в управлінні виробництвом і особливо в раціоналізаторській діяльності.

Водночас у групі робітників малокваліфікованої і некваліфікованої ручної праці зі значним фізичним навантаженням тільки 1,8 процента орієнтуються на участь у вдосконаленні організації праці і управлінні виробництвом, лише 6,3 — висловлюють бажання брати участь у раціоналізаторстві. Для цієї групи характерна нестала соціальна установка на громадсько-політичну діяльність, невідповідність між декларованим інтересом до громадської роботи і реальною поведінкою. Якщо на вдосконалення громадського контролю орієнтуються 11,7 процента опитаних, то фактично беруть участь у таких заходах менше половини (5,1 процента). В охороні громадського порядку беруть участь 8 з 13,5 процента, які орієнтуються на цей вид громадської діяльності. З 6,3 процента, що виявили бажання займатися раціоналізаторством, працює у цій галузі тільки 0,7 процента. Найменший розрив між ціннісною орієнтацією, установкою і реальною поведінкою спостерігається у представників цієї групи у сфері поліпшення побуту і організації культурно-масової роботи (тих, що бажають займатися поліпшенням побуту — 28,9 процента, а насправді займаються 35,4 процента; культурно-масовою роботою відповідно — 13,5 і 10,2 процента).

Близькі до цієї групи за характером орієнтацій і робітники конвейера з примусовим темпом роботи. Однак, тих, хто орієнтується на вдосконалення організації праці і управління виробництвом, тут більше — 9,1 процента, хоча рівень цієї орієнтації теж невисокий. Робітникам конвейера притаманна і нестала соціальна установка, що виявляється у значному розриві між ціннісною орієнтацією і реальною поведінкою. Приміром, тільки половина тих, які виявили бажання, беруть участь у діяльності громадських організацій, що розв'язують питання технічного прогресу, організації і управління виробництвом.

Якщо у групах робітників висококваліфікованої праці, зайнятих управлінням, налагодженням і ремонтом автоматичного устаткування, настроюванням верстатів і робітників кваліфікованої, переважно ручної праці, що потребує великої професійної підготовки, розрив між ціннісною орієнтацією, установкою і реальною поведінкою становить 19 процентів, то у групах робітників малокваліфікованої і некваліфікованої праці — до 43 процентів.

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій робітників зварювальних цехів, де наявна бригадна форма праці, і механічних, де функціональні зв'язки між членами колективу менш міцні, показав, що структура цінностей робітників залежить від згуртованості колективу, умов і характеру праці. Можна зробити висновок, що мірою зміни характеру праці у бік збільшення її творчих можливостей, поліпшення умов підвищується рівень ціннісної орієнтації на безпосередні форми участі в управлінні виробництвом, зближуються ціннісні орієнтації і установки, тобто підвищується рівень активності. Це виявляється і тоді, коли порівнюється рівень активності робітників і представників інтелігенції. Для управлінського персоналу й інженерно-технічних працівників заводів характерна висока оцінка громадського самоуправління, переважання загальнозначущих мотивів громадської діяльності, орієнтація на активну участь в роботі громадських організацій (понад 80 процентів). Різниця між ціннісними орієнтаціями робітників й інтелігенції менша, ніж у крайніх за кваліфікацією груп робітників, що відбиває загальний процес стирання класових відмінностей у нашому суспільстві.

Дослідження показало, що не можна абсолютизувати роль такого фактора, як належність до певної соціально-професійної групи. В умовах соціалістичного виробничого колективу можна домогтися підвищення рівня громадської активності представників будь-якої соціально-професійної групи з допомогою поступового залучення їх до того чи того виду конкретної громадської діяльності. Ефективним тут є залучення трудящих до діяльності у тих сферах, до яких вони виявляють інтерес. Оскільки, наприклад, робітники малокваліфікованої і некваліфікованої праці виявляють найбільший інтерес до участі у розв'язанні побутових питань, до зміцнення трудової дисципліни і громадського порядку, доцільно залучати їх насамперед до цих сфер. Розвиток активності передбачає передусім формування таких ціннісних орієнтацій, які характерні для більшості представників даної соціально-професійної групи. Це буде сприяти розвитку сталої соціальної установки, ліквідації суперечності між ціннісною, орієнтацією і реальною поведінкою.

Підвищенню рівня активності сприяє, як свідчить спостереження, поступове збільшення масштабів діяльності представників тієї чи тієї соціально-професійної групи, наполегливе залучення їх до роботи в громадських організаціях не тільки бригади і дільниці, але й цеху, заводу. Це зумовлює зростання кількості контактів з членами колективу.

розширенню кола інтересів, формуванню ціннісних орієнтацій на нові сфери діяльності, глибшому розумінню значущості громадської роботи, що виконується. Якщо проаналізувати становлення більшості заводських активістів, можна виявити поступове ускладнення громадських доручень, розширення сфери діяльності. Набутий досвід, знання, навички дають їм змогу брати участь у дедалі складніших формах активності. Залучаючи своїх членів до громадської діяльності, виробничий колектив сприяє зближенню соціально-професійних груп і в такий спосіб робить свій внесок у загальний процес становлення соціальної однорідності.

Істотно впливають на рівень громадської активності такі фактори, як освіта, стаж роботи, партійність, вік. Спостереження, здійснені у первинних колективах з однаковим соціально-професійним складом, але різними віковими категоріями і освітнім рівнем, показало, що між рівнем активності і віком та освітою є прямий зв'язок. Так, можна відзначити, що суперечність між ціннісною орієнтацією і реальною поведінкою найчастіше наявна у віці до 25 років. Загалом для робітників коефіцієнт рангової кореляції між рівнем активності і віком становив 0,41, за освітою — 0,36, за статтю — 0,34. Крім того, ціннісна орієнтація особи, місце громадсько-політичної діяльності в загальній ієрархії цінностей з підвищенням освіти змінюється. Чим вища освіта, тим більше люди орієнтовані на участь в управлінні виробництвом, на діяльність у сфері технічної творчості, до якої б соціально-професійної групи вони не належали. Якщо у групі робітників з освітою до чотирьох класів займаються громадською діяльністю 23,8 процента, то з середньою освітою — 51,4, середньою спеціальною — 60,8, а з незакінченою вищою — 72,3 процента. Обстеження понад 4 тис. робітників засвідчило, що в усіх соціально-професійних групах здобуття середньої і спеціальної освіти приводить до зростання числа тих, що беруть участь в управлінні виробництвом. Робітники із середньою освітою вносять раціоналізаторських пропозицій у шість разів більше, ніж ті, що не мають середньої освіти, а за стажем роботи не відрізняються від перших. Керівникам з вищою і середньо-технічною освітою притаманне глибоке розуміння соціальної значущості громадсько-політичної діяльності. Вони відзначають, що громадська робота допомагає здійснювати службові функції, зміцнює зв'язок з колективом, підносить авторитет. У цих осіб ціннісні орієнтації реалізуються в діяльності.

Розглянуті вище явища і насамперед залежність рівня розвитку громадсько-політичної активності від характеру і умов праці, освіти виявлені й іншими дослідниками⁴. Отже, освіта є могутнім джерелом активізації творчих сил людини, тому підвищення освітнього рівня виступає однією з найістотніших умов високої громадської активності і свідомої громадянськості.

Роль виробничого колективу в розвитку громадської активності залежить від рівня його соціальної зрілості. Як вимірити соціальну зрілість колективу?

Визначення соціальної зрілості виробничого колективу пов'язане з розумінням його сутності. Соціалістичний колектив є сталою формою спільності людей і водночас особливою організацією⁵. Він становить основний осередок суспільства, в якому реалізуються всі суспільні відносини. Він є суб'єктом відносин розвинутого соціалістичного суспільства, що свідомо змінює, спрямовує їх розвиток. Тому рівень соціаль-

⁴ Див.: Общественно-политическая активность трудящихся. Свердловск, 1970.

⁵ Див.: Уледов А. К. Об определении социалистических коллективов и исследовании их жизни. — «Философские науки», 1968, № 5, стор. 48.

ної зрілості колективу — це передусім рівень його розвитку як суб'єкта певних суспільних відносин. Показником соціальної зрілості колективу як осередка суспільства є рівень прийняття ним комуністичних ідеалів, цілей, норм розвинутого соціалістичного суспільства. Про зрілість виробничого колективу як організації свідчить єдність його формальної і неформальної структури, активна діяльність як суб'єкта управління і самоуправління. У процесі функціонування за певних конкретних умов формуються характерні для даного колективу риси, внутрішньокolleктивні норми, традиції. Внутрішньокolleктивні відносини так само є яскравим виявом рівня соціальної зрілості.

Отже, вимірювання соціальної зрілості колективу здійснюється через визначення рівня розвитку цілої системи відносин. Особливе значення тут має виявлення реального ставлення членів колективу до праці (рівень трудової активності), стану внутрішньокolleктивних відносин (рівень моральної зрілості), ефективності управлінської діяльності керівника і громадсько-політичної діяльності членів колективу (рівень громадсько-політичної зрілості колективу).

Як спільність, яка функціонує і розвивається в умовах соціалізму, виробничий колектив характеризується діяльністю на благо суспільства, єдністю корінних інтересів всіх його членів, а також самого колективу і суспільства, єдиною метою — побудувати комунізм, спільністю марксистсько-ленінської ідеології, соціальною рівністю представників різних груп трудящих, відносинами дружби і товариської взаємодопомоги, взаємної вимогливості і відповідальності.

Водночас із формуванням колективу як соціальної спільності відбувається і становлення його як суб'єкта управління, регулювання суспільних відносин. Спільність інтересів і цілей, потреба у спільній діяльності для їх реалізації зумовлює формування колективних органів (загальні збори, постійнодіючі виробничі наради, різні ради, комісії, створені для розв'язання питань управління та ін.) і посилення ролі первинних партійних організацій та інших організацій, що діють у виробничих колективах.

Як суб'єкт управління колектив не тільки регулює систему своїх внутрішніх зв'язків і відносин, але й справляє вплив на суспільну систему, бо є органом суспільства, інститутом, який реалізує його регулятивні функції. Як суб'єкт політичних відносин виробничий колектив реалізує, наприклад, систему політичних зв'язків у діяльності первинних партійних організацій, органів народного контролю, профспілкової, комсомольської організацій через діяльність представників колективу у Радах депутатів трудящих та інші форми, пов'язані з управлінням виробництвом, суспільством.

Вивчення показало, що існує прямий зв'язок між моральним кліматом і рівнем трудової та громадсько-політичної активності виробничого колективу. Ініціатива, творче ставлення до праці, розв'язання спільних справ, управління особливо великого розвитку набувають у згуртованих, дружних колективах, де загальна атмосфера відзначається доброзичливістю, увагою до людини. Разом з тим активна участь громадськості в управлінні створює обстановку взаємної поваги, довіря і сприяє розвитку почуття гідності, честі, особистої відповідальності, викликає зростання трудової активності, приводить до оздоровлення загальної моральної атмосфери колективу.

Рівень активності, соціальної зрілості колективу міцно пов'язаний з тим соціально-психологічним кліматом, який у ньому панує. Чим він сприятливіший, тим вищий рівень громадсько-політичної активності. Крім того, як показав типологічний аналіз первинних колективів, у бри-

годах, на дільницях з високим рівнем громадсько-політичної активності менше конфліктів, більша задоволеність відносинами у колективі і роботою загалом, стала, єдина емоційна реакція на найважливіші події, високий рівень прийняття соціальних норм і традицій.

Серед тих, хто вважає свій колектив дружним, найвищий процент задоволених роботою. Міцний зв'язок між задоволеністю роботою і задоволеністю взаєминами в колективі підтвердив і кореляційний аналіз: $S_{\text{норм.}} = 0,492$ при $S_{\text{макс.}} = 0,866$. Цікаво, що понад 67 процентів опитаних стверджують, що найважливіше для них — праця у дружньому колективі. На другому місці — орієнтація на керівника, компетентного спеціаліста, який добре ставиться до людей (64,5 процента опитаних).

Як суб'єкт моральних відносин соціалістичний виробничий колектив регулює відносини своїх членів, колективу і керівника, домагаючись прийняття норм комуністичної моралі, утвердження високоморальних комуністичних відносин.

На XXV з'їзді КПРС зазначалося, що у боротьбі з негативними явищами, відхиленнями від норм комуністичної моралі «необхідно повною мірою використовувати і думку трудового колективу»⁶.

Органічний зв'язок суспільних відносин в колективі виявляється у взаємозв'язку ціннісних відносин членів колективу в різних сферах діяльності, особливо у сфері праці і громадської діяльності. Найбільшою сталістю відзначається єдність інтересів у різних сферах життя представників науково-технічної інтелігенції. Як правило, вони орієнтуються на одні й ті самі моменти у сферах трудової, громадсько-політичної діяльності і дозвілля. Для представників управлінського персоналу заводів характерний збіг орієнтацій у сфері трудової і громадсько-політичної діяльності. У робітників високої кваліфікації — сталий збіг орієнтації на творчість у різних видах діяльності: у праці, громадській роботі і дозвіллі.

Взагалі особи з чітко вираженими інтересами у сфері громадсько-політичної діяльності, як завжди, відрізняються високим рівнем ціннісних орієнтацій у сфері праці. У них переважає орієнтація на зміст праці і підвищення професійної майстерності. Оцінюючи виконувану роботу, вони підкреслюють такі характеристики, як «робота цікава», «змушує думати над кожним новим завданням», «дає змогу стати висококваліфікованим спеціалістом», тобто насамперед ціняться творчі моменти у праці.

Водночас серед робітників, які виконують громадські доручення тільки за обов'язком, незначна кількість тих, для яких характерні високі мотиви трудової діяльності (1,3 процента). Зате тут переважають особи з орієнтацією у сфері праці на поліпшення свого службового становища (12,3 процента), на заробіток (11,6 процента).

Керівники, які мають високий рівень орієнтації у сфері громадсько-політичної діяльності, у сфері праці орієнтуються на діяльність інженерно-технічного і економічного характеру. Вони відзначаються розумінням суспільної значущості виконуваної ними роботи, своєї відповідальності перед колективом. І навпаки — у керівників з низьким рівнем орієнтації у сфері громадсько-політичної діяльності відсутній інтерес до виконання соціальних функцій (виховання молоді, зміцнення трудової дисципліни тощо). Вони більше часу витрачають на виконання тех-

⁶ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

нічної, канцелярської та іншої роботи, яка не потребує спеціальних знань. Як завжди, це особи, що не мають високої кваліфікації, вищої освіти.

Тісний контакт із громадськими організаціями, врахування думки колективу є одним із основних критеріїв рівня соціальної активності управлінського персоналу і водночас — умовою, що забезпечує успішну реалізацію його функцій. Можна сказати, що загалом громадсько-політична активність становить надзвичайно важливий фактор різнобічного розвитку активності працівника. Найактивніші у громадському житті — активні і в усіх інших сферах діяльності.

Виробничий колектив, як суб'єкт політичних відносин, залучаючи до громадської діяльності представників різних соціально-професійних груп, сприяє формуванню тих соціально значущих рис і якостей, які не стимулюються професійною працею. Якщо зміст і характер праці, скажімо, малокваліфікованої, не сприяють розвитку таких соціально цінних якостей, як ініціативність, новаторство, здатність до творчості та ін., їх можна виробити у процесі громадсько-політичної діяльності. Між тим, в окремих колективах значення громадської діяльності у такому аспекті часто недооцінюється, вона не завжди розглядається як така, що може доповнити діяльність професійну з погляду духовного розвитку особистості. Залучаючи своїх членів до управління виробництвом, суспільством, трудовий колектив через громадську діяльність формує в них риси комуністичної особистості.

Відмітними рисами громадської діяльності різних соціально-професійних груп в умовах розвинутого соціалізму є її соціальна результативність, комуністична спрямованість, свідомий, творчий характер. Загальне зростання соціальної активності членів виробничого колективу пов'язане з внутрішніми, глибинними процесами розвитку соціально-економічної структури і політичної організації розвинутого соціалістичного суспільства.

Розвиток суспільної активності трудящих є об'єктивним і водночас керованим процесом. Найважливіша його умова — зростання ролі партійних і громадських організацій, які дедалі ширше залучають маси до управління виробництвом, суспільством.

* * *

Большая роль в воспитании социально активной личности в развитом социалистическом обществе принадлежит трудовым коллективам, которые являются важной ячейкой политической и духовной жизни общества.

Конкретно-социологические исследования, проведенные на ряде заводов Харькова, показали, что возрастание общественно-политической активности трудящихся отражает общие процессы развития социальной структуры и политической организации общества развитого социализма. Уровень социальной активности членов коллектива зависит от характера, условий их труда, возраста, образования, стажа работы, социальной зрелости.

Развитие общественной активности трудящихся является объективным и в то же время управляемым процессом. Его важнейшее условие — возрастание роли партийных и общественных организаций, совершенствование их деятельности по вовлечению масс в управление производством, обществом.

Творчість учених у колективі

Для розвитку науки в наш час характерні нові істотні риси: значне збільшення кількості учасників наукового пошуку, озброєність їх потужними технічними засобами, підвищення загальної швидкості просування фронту досліджень і розробок. Швидке зростання кількості наукових працівників, збільшення асигнувань на науку і потреба у висококваліфікованих кадрах, необхідність якнайефективнішого використання величезних матеріальних і людських ресурсів порушили багато соціальних, економічних, організаційних і етичних проблем. Дедалі важливішого значення набувають розвиток науки на виробництві і швидке застосування результатів наукових розробок в народному господарстві. В зв'язку з цим найпильнішу увагу науковців і соціологів привертають такі проблеми, як місце індивідуальної творчості вченого в колективному дослідному процесі, раціональний підбір наукового колективу, управління колективним науковим процесом, оцінка результативності і ефективності праці наукових колективів та ін. Ці проблеми досліджуються різними конкретно-методологічними прийомами. До них можна залічити феноменологічне вивчення конкретного досвіду колективної наукової творчості, конкретно-соціологічне дослідження стосунків у науковому колективі і впливу різних соціальних і організаційних чинників на результативність наукового процесу, з'ясування інформаційної структури, інтенсивності і спрямованості внутрішніх і зовнішніх зв'язків наукових колективів, розробка системи специфічних оцінок інформаційної продуктивності.

Ставлення до наукової праці як до процесу нагромадження, переробки і передачі інформації відкриває можливості вивчення досвіду функціонування наукового колективу як своєї інформаційної системи. Рушійною силою розвитку системних властивостей сучасної науки є, в кінцевому підсумку, економічна потреба інтенсифікації наукового процесу і посилення зв'язків у наукових системах.

Закон прискороного руху науки є основним регулятором зростання темпів, зміни і розвитку наукових течій і концепцій. Він показує, що важливим чинником в одержанні наукових результатів, які за своїм значенням відповідають соціальному замовленню сучасного суспільства, стає творча колективна праця, котра гармонійно поєднує і раціонально використовує розмаїття індивідуальних здібностей, знання і досвід багатьох дослідників. Забезпечення найбільшої результативності роботи кожного окремого вченого і співдружності людей науки загалом є причиною закономірного процесу поділу трудових функцій і об'єднання наукових працівників у наукові колективи, що діють цілеспрямовано.

У минулому в науці тривалий час переважав учений-одиначка, сфера інформаційних можливостей якого визначається запасом його знань, ідей і здатностями до переробки інформації. Але в XVII—XVIII ст. починають поширюватися експериментальні методи дослідження, відбувається зростання обсягу наукової інформації, ускладнюється і стає більш трудомістким сам науковий процес, внаслідок чого виникає науковий колектив.

Новий тип організації людей науки починає складатися в ХІХ ст. Дедалі необхіднішим стає об'єднання зусиль мінімум двох учених з різними інформаційними можливостями, а також збільшення загальної кількості учасників наукового пошуку, що виконують різні проміжні операції в цьому процесі.

Відмітною рисою сучасного наукового колективу є розвинута внутрішня структура, яка характеризується наявністю кількох різних за інформаційними можливостями вчених, багаторазовим перекриттям сфер інформаційних можливостей, участю в науковому процесі вченого, пропозиції якого істотно відрізняються від усталених підходів до розв'язання спільної проблеми, наявністю наукових співробітників, які за своїми інформаційними можливостями не є провідними, але роблять у загальну справу свій специфічний вклад. Ця нова структура наукового колективу сформувалася під впливом цілої низки об'єктивних чинників, серед яких головне місце належить зростаючим вимогам до ефективності наукового процесу, посиленню його складності і значному ускладненню інформаційної обстановки в науці.

Щоб розкрити дедалі глибші таємниці природи, наука об'єднує зусилля і знання вчених багатьох наукових напрямів, використовує дедалі складніше сучасне устаткування і інструментарій, обробляє величезний масив багатогалузевої інформації, витрачає великі зусилля на впровадження здобутих результатів досліджень в народне господарство. Така багатопланова і специфічно складна робота під силу тільки згуртованим колективам, які раціонально укомплектовані добре підготовленими спеціалістами і організовані відповідно до вимог науки про управління, озброєні сучасним науковим інструментарієм і здійснюють цілеспрямований, енергійний науковий пошук.

Тенденція колективності в науці здобула собі повне право на існування. Наприклад, у хімічних науках за 50 років питома вага праць авторів-одиначок зменшилася з 82 до 33%. Водночас значно зросла частка праць двох (з 16 до 40%) і трьох авторів (з 2 до 17%). У 20-і роки нашого століття з'явилися перші наукові праці, написані авторськими колективами з чотирьох і більше чоловік. Нині питома вага таких праць становить 10% від усієї наукової (друкованої) продукції і має тенденцію швидко зростати.

Тенденція до колективності наочно ілюструється також на прикладі даних про авторство 22 тисяч винаходів, зроблених в СРСР у 1961—1966 рр. Дослідження цих даних показує, що питома вага винаходів, що мають одного автора, щороку зменшується, трьох — восьми авторів збільшується, двох, дев'яток, десятків і одинадцятьох — майже не змінюється з роками.

Про розширення інформаційних можливостей колективу авторів свідчить також аналіз зміни кількості повторних «винаходів». А вже серед заявок на винаходи, що виявилися повторами, тих авторів, що виступали поодиночі, — 60%; що виступали вдвох, — 20%; втрьох — 10% і т. д.

Пошук можливостей розширення зони інформованості приводить до встановлення контактів між ученими, які працюють як в одному науковому напрямі, так і в інших галузях науки, як між членами одного організаційно оформленого колективу, так і між представниками різних, часом віддалених один від одного на сотні кілометрів колективів. Створюються своєрідні «незримі» колективи вчених.

Щоб відповісти на питання, наскільки ефективним є такий метод збільшення інформованості, ми провели дослідження впливу наукових

комунікацій на інформаційну продуктивність ученого, який працює в галузі механіки твердого тіла. Було встановлено, що продуктивніше працюють ті вчені, які більше контактують з колегами і, отже, активніше розширюють загальну зону інформованості.

Ці дані збігаються з результатами досліджень, проведених серед учених, які працюють в інших галузях науки.

Відзначимо, що позитивний вплив на інформаційну продуктивність ученого мають контакти як із співробітниками свого колективу, так і з колегами з інших колективів. Найбільш продуктивною є інформаційна діяльність у тих кандидатів наук, які систематично спілкуються з сімома колегами у своєму колективі і з шістьма — поза його межами. Можна припустити, що збільшення кількості колег, з якими контактує кандидат наук, приводить до скорочення часу, потрібного для одержання і оформлення наукової інформації. Отже, таке розширення загальної зони інформованості за рахунок інформаційних можливостей кількох учених, що працюють в одному чи різних колективах, яке дістало яскраве вираження у практиці співавторства, є відображенням об'єктивної закономірності функціонування науки — переходом від індивідуальних методів дослідження до колективних.

В умовах науково-технічної революції виникла нова, вища форма спілкування вчених, заснована не тільки на особистих, індивідуальних контактах, а й на взаємодії цілих колективів інститутів, підприємств і організацій. Так, 28 лєнінградських колективів, серед яких — науково-дослідні і проектні інститути, виробничі об'єднання, заводи, монтажні організації, уклали договір про співробітництво в розв'язанні завдань по спорудженню Саяно-Шушенської ГЕС. Ініціатива лєнінградців була схвалена ЦК КПРС і рекомендована для поширення.

Тривають пошуки нових форм територіальної організації самої науки з метою розв'язання галузевих і регіональних завдань.

Першими успіхами у цьому напрямі є створення великих наукових центрів у Сибіру, на Уралі, Далекому Сході, Північному Кавказі, на Україні. Показовим прикладом ефективної діяльності співдружності колективів учених є робота Сибірського відділення Академії наук СРСР. За останні кілька років ці колективи виконали для народного господарства понад 700 великих науково-дослідних праць, що вже дало значний економічний ефект.

Для сучасної науки дедалі характернішими стають комплексні наукові праці. Показовим щодо цього є досвід роботи по здійсненню проекту «Ревертаза», названому так на честь фермента, що його відкриття стало значною подією у галузі біології. Проведення досліджень, спрямованих на виявлення і всебічне дослідження ревертази, через свою складність стало не під силу одному колективу. І тільки зусиллями одинадцяти наукових колективів, що об'єдналися для досягнення цієї мети і чітко розподілили між собою обов'язки, проблема була розв'язана. Отже, досвід свідчить про доцільність такої кооперації вчених.

Розвиваються і міжнаціональні зв'язки вчених і наукових колективів. Про ефективність такого співробітництва свідчать результати діяльності Об'єднаного інституту ядерних досліджень у Дубні, здійснення міжнародної космічної програми «Інтеркосмос», розв'язання проблем комплексної програми РЕВ тощо.

Колектив учених має великий науковий потенціал — у його середовищі дістає можливість для швидкого творчого зростання молодь, а це сприяє підвищенню ефективності наукового процесу. У науці, як і в інших сферах діяльності, «врахування ролі людського факто-

ра — це один із шляхів реалізації переваг соціалізму, який відкриває простір для творчості, ініціативи мас, утверджує між людьми справді людські відносини, неможливі за умов капіталізму»¹.

Але різке зростання чисельності людей, що працюють у сфері науки, може викликати небезпеку збільшення в ній кількості посередніх працівників. Так, навіть у школі талановитого ученого можуть бути як здібні, так і нездібні учні. А у тому разі, коли справу підготовки наукової зміни доручено безталанним, невдалі наслідки справи стають правилом. При цьому одним із головних чинників підвищення наукового потенціалу і ефективності наукового процесу є підбір і виховання наукових кадрів.

Існують різні приписи етики управління науковими колективами, а також методи їх упровадження у життя. Серед них найбільш часто застосовуються так звані науково-виробничі характеристики, які мають офіційний статус і під час захисту дисертацій, і у конкурсах на заміщення посади, і в ході переатестації згідно з посадою. Так, в результаті оцінки специфічних якостей представників різних наукових напрямів з'ясувалося, що у природничих науках, коли визначається схильність особи до наукової праці, перевага надається моральним рисам ученого-колективіста. Це зумовлюється тим, що у природничих науках найбільше виявляється тенденція до колективної наукової праці. Ці якості, що формуються самим соціалістичним суспільним ладом, дістають дальший розвиток у науковому колективі і сприяють організації колективної наукової праці.

Перед науковим колективом стоїть завдання виховувати у вчених і таку якість, як захопленість науковою працею. Як відомо, без самовідданої праці, невичерпної допитливості і пристрасної зацікавленості у розв'язанні проблеми не може бути вченого. Тому ці риси теж відзначаються у виробничих характеристиках вчених.

У сучасній науці вчений, як звичайно, очолює більшу або меншу групу дослідників. Тому у процесі роботи перед ним виникає ціла низка вимог, яким мають відповідати функції наукового керівника. Однак під час підготовки спеціалістів виховання цих якостей програмою навчання не передбачене, і в характеристиках учених здатність до керівництва колективом відзначається здебільшого тільки, коли йдеться про спеціалістів технічного профілю.

Управляти діяльністю колективу вчених — це означає передусім створювати такі умови наукової праці, які б сприяли одержанню високоефективних результатів. Особливо відчутна ця залежність нині, коли надзвичайно зріс вплив умов діяльності на якість і кількість наукових здобутків. Для створення умов, сприятливих для творчої праці вченого, потрібно враховувати і всіляко використовувати весь комплекс функціональних можливостей етики науки.

У результаті досліджень, здійснених у цілому ряді академічних науково-дослідних інститутів технічного профілю, було виявлено, наскільки залежить піднесення творчої активності від моральних факторів умов наукової праці. Особливо показовими є дані про причини вступу молодих людей на роботу до наукової організації. Для більшості з них вирішальним мотивом для вибору професії були: творчий характер майбутньої роботи, перспектива наукового зростання. Близько одної третини молодих людей претендувала на суто інженерну участь у роботі колективу, а чверть — не могла визначити свою перспективу. Однак у процесі роботи в колективі дослідників в абсолютній

¹ Див.: Афанасьев В. Г. Человек в системе управления. «Вопросы философии», 1972, № 8.

більшості інженерів склалося чітке уявлення про перспективи і можливості їх наукового зростання. Отже, спілкування з ученими, що працюють у складі колективу, було найдійовішим фактором для виявлення «смаку» до наукової роботи навіть у тих молодих інженерів, які не мали чітко вираженої схильності до наукової діяльності. Як же складається наукова «доля» дослідників-початківців, наскільки здійснені їхні мрії про наукове зростання? З'ясувалося, що поміж співробітників НДІ, що займають найвищі сходинки в ієрархії, тільки 5% вважали, що їхні плани ще не здійснені (відповідно на середніх — 10% і на нижчих — 22%). Причому, умови для зростання наукових співробітників у різних інститутах складаються по-різному.

Важливого значення для успішної роботи вченого у колективі набуває також система заохочень, які поміж інших факторів є найдійовішими. Як доводить практика, форми заохочень успішної праці можуть бути різними— від теплого слова керівника до високих урядових нагород. Зазначимо, що з усіх різновидів заохочень грошові премії мають аж ніяк не найтриваліший релаксаційний період морального впливу. Завдання керівника в науці — застосовувати різні форми заохочень найраціональніше, з таким емоційним забарвленням, щоб період їх морального впливу був максимально тривалим.

Для успішної діяльності вченого істотного значення набуває почуття задоволеності своєю працею, в основі якого лежить інтерес до покладених на вченого обов'язків, усвідомлення потрібності і значущості виконуваної роботи, а також задоволення матеріальних і культурних потреб особи.

Помітним стимулятором праці вченого у колективі є соціальна значущість наукових досліджень, що здійснюються. У формуванні соціальної оцінки діяльності вченого і колективу велику роль відіграє громадська думка, яка складається залежно від оцінки управляючого. Тому так високо цінують наукові працівники інтерес керівників до їхньої роботи. Наприклад, у деяких колективах близько 25% спеціалістів воліли б перейти в інший науково-дослідний інститут через те, що там інтерес до їхньої роботи був би більший. Через недостатній інтерес керівника до їхньої роботи наукові співробітники прагнуть дістати визнання в спеціалістів інших організацій. Тому вони частіше беруть участь у різних наукових форумах, де мають можливість ознайомити колег зі здобутими науковими результатами.

Найвищим визнанням заслуг вченого є його науковий авторитет як у колективі, так і за його межами. Здобути цей авторитет прагне кожний учений, та особливо велике значення він має для керівника. Адже тільки авторитетний керівник може успішно управляти науковим колективом, спрямовувати його на розв'язання важливих наукових проблем, вчасно коригувати напрям наукових пошуків, забезпечувати відповідний морально-психологічний клімат у колективі.

Чимало проблем виникає в процесі інформаційного обміну в науці. Особливо зловідомними є право на співавторство і правомірність використання чужої інформації.

Існує декілька форм використання матеріалів з чужих наукових праць. Це і запозичення даних, що піддаються новому тлумаченню, і використання їх для більш переконливого формулювання висловленої раніше концепції, і прямий розвиток ідей і методів іншого автора, і доведення неповноти, неточності або цілковитої хибності якихось праць. У всіх цих випадках наукова етика передбачає точне посилання на першоджерело. Порушення цієї вимоги є, як звичайно, причиною різних конфліктів.

Скажімо, за даними лєнінградських соціологів, причиною увільнення з роботи в 10 випадках із 100 є порушення авторських прав. Завдання управляючих в науці полягає в ліквідації таких хиб.

У кожному науковому колективі складаються певні стосунки між його членами, між співробітниками і керівниками, які притаманні тільки даному колективі, існують моральні норми і вимоги, застосовувані в цьому колективі. Тому створення здорового психологічного клімату в колективі багато в чому залежить від таких моральних факторів, які сприяють взаємодопомозі і взаєморозумінню співробітників. У многотрудній праці вченого постійно виникають найрізноманітніші перепони, які легше долати в колективі, коли на допомогу готові прийти колеги, керівники.

Наукове управління колективами дослідників — багатогранна і складна проблема, яка потребує комплексного вивчення. Найвища мета його — забезпечити такий розвиток науки, якого потребує суспільство розвинутого соціалізму і який відповідає тим історичним завданням, що поставлені у матеріалах XXV з'їзду КПРС.

* * *

Научно-технический прогресс определяет необходимость объединения усилий и знаний ученых многих научных направлений, использования сложного современного инструментария, обработки огромных массивов многоотраслевой информации, решения важнейших задач внедрения полученных результатов в народное хозяйство. Такая многоплановая деятельность под силу только хорошо организованным научным коллективам. Творческий коллективный труд становится важнейшим фактором развития современной науки.

Рассмотрение научной деятельности как процесса накопления, переработки и передачи информации открывает возможность изучения опыта функционирования научного коллектива как своеобразной информационной системы. Важнейшей особенностью современного научного коллектива является развитая внутренняя структура, которая характеризуется наличием нескольких отличающихся по информационным возможностям ученых, многократным перекрытием сфер этих информационных возможностей, участием в научном поиске ученого, предложения которого существенно отличаются от установленных подходов к решению общей проблемы, наличием научных сотрудников, которые не являются ведущими, но вносят в общее дело свой специфический вклад. В связи с усилением коллективного начала в научном поиске актуализируются проблемы изучения роли индивидуального творчества ученого в научном коллективе, рационального подбора этого коллектива, управления коллективной научной деятельностью, оценки результативности и эффективности труда научных коллективов.

В. Г. ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ, М. О. САКАДА, Ю. П. СІКОРСЬКИЙ

Конкретно-соціологічні дослідження соціальних проблем АСУ

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства науково-технічна революція надзвичайно актуалізує проблеми вдосконалення управління народним господарством країни, соціально-економічними процесами і явищами, проблеми дальшого розвитку його форм, методів і засобів. «Ми, комуністи, — відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, — виходимо з того, що тільки в умовах соціалізму науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискороного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹.

Поліпшення управління — важлива складова частина всієї діяльності Комуністичної партії в галузі керівництва економічним і соціальним розвитком країни. «...Дальше вдосконалення організації управління відповідно до об'єктивних потреб нашого розвитку, — підкреслив О. М. Косигін у доповіді на XXV з'їзді КПРС, — продовжує залишатись актуальним завданням»².

Одним з найважливіших напрямів реалізації вимог економічного й соціального розвитку соціалістичної держави є розробка і впровадження автоматизованих систем управління (АСУ) окремими технологічними процесами, підприємствами, об'єднаннями, галузями промисловості. У перспективі за планами, накресленими Комуністичною партією, галузеві автоматизовані системи управління будуть об'єднані в загальнодержавну автоматизовану систему збирання й обробки інформації (ЗДАС). Республіканська автоматизована система (РАС) Української РСР, як органічна частина ЗДАС, становитиме синтез автоматизованих систем для збирання, нагромадження, обробки, постійного оновлення інформації про соціально-економічний розвиток республіки.

Створення і функціонування АСУ на всіх рівнях народного господарства є об'єктивною економічною й соціальною потребою. Використання автоматизованих систем на будь-якому рівні планування й управління пов'язане з діяльністю людей, тому виникає ціла низка соціальних й соціально-психологічних проблем, від своєчасного і компетентного розв'язання яких на всіх рівнях — від заводського до республі-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Основні напрями розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки. Доповідь Голови Ради Міністрів СРСР товариша О. М. Косигіна 1 березня 1976 року. — «Радянська Україна», 2 березня 1976 р.

канського³, залежить швидкість і ефективність інформаційного забезпечення управління. Це насамперед удосконалення соціально-професійної структури як суб'єкта, так і об'єкта управління згідно з потребами впровадження і застосування АС; підвищення рівня знань і професійної підготовки працівників різних категорій; соціальне переміщення і службове зростання кадрів, інформаційне забезпечення управлінських рішень. Нарешті, надзвичайно важливим є комплекс питань, пов'язаних з подоланням так званого психологічного бар'єра між управляючим та машиною на початковій стадії впровадження та функціонування останньої. Виникає й ціла низка інших проблем, розробка яких є завданням соціології праці, соціології управління, наукової організації праці та інших наукових галузей. Автоматизація управління на основі широкого використання ЕОМ, зазначає В. М. Глушков, немислима без урахування можливостей і особливостей людського чинника. Мова йде про створення нової технології управління, яка використовує нові величезні можливості, що пов'язані з автоматизацією обробки інформації, з одного боку, і творчі можливості людини, яку автоматизація звільняє від рутинної праці, з другого⁴. Це обов'язково треба враховувати під час емпіричних соціологічних та соціально-психологічних досліджень і використання їх результатів у проектуванні, впровадженні й функціонуванні АС. У дослідженні соціальних проблем впровадження і використання АС дуже актуальними залишаються, наприклад, конкретизація критеріїв відбору експертів, розробка типології, операціоналізація ряду надто загальних понять, застосування комплексного підходу до вивчення соціальних проблем, пов'язаних з організацією та функціонуванням АСУ. Поглибленому вивченню окремих питань за спеціальними методиками має передувати попереднє зондажне дослідження. Здобута внаслідок цього інформація повинна аналізуватись соціологом з погляду розв'язання деяких поточних соціальних питань, пов'язаних з АСУ (приміром, розробка заходів для підвищення кваліфікації працівників, здійснення окремих змін у соціально-професійній структурі колективу); визначення тематики подальших емпіричних досліджень і формування відповідних соціологічних гіпотез; з'ясування методичних питань майбутніх соціологічних досліджень (вимоги до їх об'єкта, вибір методу або методів дослідження, питання вибірки тощо).

Відзначимо також, що обчислення й інтерпретація даних попереднього дослідження не обов'язково матиме вигляд одноразової акції. Тут, мабуть, не можна висувати суворі вимоги і щодо повноти узагальнення й інтерпретації даних зондажного дослідження. Соціолог може не один раз повертатися до інформації попереднього дослідження, якщо це диктується його метою або новими питаннями, які виникли в процесі роботи.

Розглянемо деякі питання соціологічних досліджень, здійснених співробітниками Інституту філософії АН УРСР.

Завдання полягало у виявленні факторів, що формують позитивне сприймання наявних АСУ, і факторів, що стримують їх успішне впровадження й функціонування.

³ Треба мати на увазі, що на республіканському рівні, порівняно з рівнем підприємства, виробничого об'єднання тощо, збільшується кількість соціальних проблем, змінюється ступінь їх актуальності. Він становить не механічну суму шкал актуальності аналогічних проблем нижчих підрозділів, а результат їх системного аналізу, співвіднесення з планами республіки, всієї країни. На цьому високому стратегічному рівні потрібна відповідно узагальнена інформація.

⁴ Див.: Глушков В. М. Человек и автоматизация управления. — «Вопросы философии», 1975, № 7, стор. 16.

Анкета містить запитання загальносистемного характеру — 40 закритих запитань з широким набором варіантів відповідей («кафе»). Велика кількість найрізноманітніших запитань бажана принаймні з двох причин. По-перше, аби елімінувати вплив супровідних несуттєвих факторів проектування та функціонування АСУ. По-друге, щоб уже попереднє дослідження постачало достатньо даних для гіпотез, потрібних у подальших, вужчих дослідженнях, створенні коректної методики, словом, відповідало цілям зондажного дослідження, як їх окреслено вище.

Зокрема пропонувались запитання, що давали змогу з'ясувати думку експертів: про необхідність впровадження АСУ на їхньому підприємстві; про те, яка з функцій системи (інформаційно-довідкова, інформаційно-дорадча та ін.) має найбільше значення; якою мірою застосування АСУ полегшує прийняття управлінських рішень; щодо проблем (технічних, організаційних, соціально-психологічних, правових тощо), які мають бути розв'язані в першу чергу під час впровадження АСУ; про ступінь дефіцитності тієї чи іншої інформації (економічної, соціальної та ін.) у процесі підготовки та прийняття рішень; стосовно напрямів доцільних змін в управлінському апараті у зв'язку з використанням АСУ; щодо переваг, які дає перехід від традиційних методів управління до використання автоматизованої системи (тут пропонувалось зазначити міру значущості — від 1 до 10 — тих чи інших переваг, що перелічувались у «кафе» запитання, як от: повнота інформації, оперативність у прийнятті рішень, своєчасність, висунення нових ідей тощо); про набір факторів, які могли б найбільше стимулювати діяльність працівників у системі АСУ (підвищення кваліфікації, різні форми матеріального та морального заохочення та ін.); про вплив, що його справляє впровадження та функціонування АСУ на міру вдовolenості працівників своєю роботою на підприємстві, а також на міжособові відносини в колективі; про знання та навички, які належить набути у зв'язку з функціонуванням АСУ; щодо соціологічної та соціально-психологічної інформації, потрібної для прийняття оптимальних управлінських рішень, що нею АСУ має забезпечувати управляючого.

Крім того, інструментарій дослідження (анкета) має допомогти виявити критичні думки експертів про окремі сторони автоматизації управління. Тут пропонувались варіанти відповідей на зразок: «автоматизація управління не розв'яже у повному обсязі актуальних проблем управлінської практики», «витрати на реорганізацію управління не виправдають себе», «нову систему ще недостатньо вивчено», «нашому управлінському апаратові бракує спеціалістів, здатних працювати за умов АСУ» та ін., всього 12 варіантів.

В анкеті передбачене також запитання, яке допомагає з'ясувати думку опитуваних щодо різних явищ, котрі тією чи іншою мірою спричиняють (чи можуть спричинити) виникнення «психологічного бар'єра». Пропонується досить широкий набір варіантів відповіді, як от: «із впровадженням АСУ зростають вимоги до працівників», «з АСУ пов'язані вимоги пере- та докваліфікації, а до цього не всі готові через вік, сімейні обставини, наявний кваліфікаційний рівень тощо», «із впровадженням АСУ зростає відповідальність за доручену справу» та ін. Експерти мали визначити міру впливу перелічених (у варіантах відповіді) факторів за 10-бальною шкалою.

Дослідження проведено на Львівському телевізорному заводі — головному підприємстві виробничо-технічного об'єднання «Електрон». Це підприємство одне з перших запровадило АСУ, тому тут є можливість виявити не лише проблеми впровадження системи, а й проблеми

її функціонування. Дослідження соціальних проблем АСУ можна (і потрібно) здійснювати і на підприємствах, де система перебуває на стадії планування і проектування.

Під час дослідження, проведеного співробітниками Інституту філософії АН УРСР, було опитано дві категорії працівників — тих, хто розробляє АСУ (працівники СКБ), і тих, хто нею послуговується (начальники цехів, відділів та їх заступники). Надалі для зручності першу групу позначимо індексом *A*, а другу — індексом *B*. Зауважимо, що ця типологія, звичайно, не єдино можлива для аналізу здобутої інформації. Соціолог-практик може вдатися і до багатьох інших типологій респондентів (опитуваних працівників), описаних у нашій соціологічній літературі⁵. Можна диференціювати колектив, виділивши певну кількість категорій (груп) за складним критерієм⁶. Основою поділу, коли йдеться, скажімо, про типологію управляючих, може бути міра влади та відповідальності у прийнятті рішень. Так само основою диференціації можуть бути інші фактори (компетентність, досвід та ін.). Вибір типології диктується метою дослідження, тим, думки й позиції яких працівників потрібно з'ясувати. Він залежить також від того, цікавить соціолога загальна картина цих думок і позицій чи конкретна, в якій фіксуються деталі і відтінки.

Співробітники Інституту філософії АН УРСР у виборі експертів із зазначених категорій працівників *A* і *B* виходили з вимоги їх компетентності в запропонованих питаннях⁷.

Соціологові-практику треба мати на увазі, що у виборі експертів за критерій компетентності працівника править не лише його посада. Навіть досить високий службовий ранг не гарантує належної обізнаності з такою соціально-технічно-виробничою новацією, якою є АСУ. Крім того, навіть значний досвід працівника надто вузької спеціалізації не дає підстав обирати його за експерта з соціальних аспектів впровадження та використання АСУ. Очевидно, тут потрібна особа, в якій поєднуються громадсько-політична активність, великий виробничий досвід і відповідні нові знання.

Отже, вибір експертів є складним і відповідальним завданням соціологічного дослідження. Тому після визначення кола респондентів з допомогою консультацій у партійній і громадських організаціях не зайвим буде в анкеті або опитувальному листі передбачити одне-два контрольних запитання для перевірки компетентності експерта. В анкеті, запропонованій експертам з Львівського телезаводу, було кілька таких запитань, наприклад, про те, як, на основі яких джерел у них створилася думка про відповідні проблеми.

У дослідженні соціальних проблем автоматичних систем управління насамперед потрібно визначити міру заінтересованості працівників у впровадженні АСУ і ті фактори, якими вона детермінується. Саме це й стало об'єктом головної уваги співробітників Інституту філософії під час аналізу даних дослідження на Львівському телезаводі. Результати опитування свідчать про вельми високу заінтересованість керівників (група *B*) у «послугах» АСУ: 25 процентів з них «заінтересовані», а 75 процентів — «дуже заінтересовані». Що ж до ставлення інших категорій працівників до АСУ, то воно, на думку опитаних експер-

⁵ Див., наприклад: Соціальні проблеми виробничого колективу. К., 1972.

⁶ Докладніше про це див.: Войцеховський В. Г., Жмир В. Ф., Мокляк М. М., Сікорський Ю. П. Про метод експертних оцінок в індустріальній соціології. — «Філософська думка», 1972, № 4.

⁷ Взагалі питанню про експертні оцінки радянські вчені приділяють велику увагу. Див., наприклад: Бешелов О. Д., Гурвич Д. Т. Экспертные оценки. М., 1973.

тів, таке: «дуже заінтересовані» — 36,3 процента, «заінтересовані» — 54,5 процента, «байдужі» — 9,2 процента.

Потреба в АСУ, як і майже цілковита однострійність працівників різних категорій в усвідомленні цієї потреби, зумовлена перевагами системи. Автоматизована система, на думку експертів, дозволяє: а) розширити можливості одержання інформації для забезпечення прогнозування, планування і управління на підприємстві; б) значно підвищити оперативність прийняття управлінських рішень; в) підняти обґрунтованість цих рішень завдяки повноті, своєчасності, поновлюваності та вірогідності інформації.

Крім того, АСУ, як вважають експерти, допомагає ефективніше реалізувати прийняті рішення і надійніше контролювати їх виконання, оптимізувати діяльність працівників, підняти відповідальність працівників всіх категорій, посилити ділову сторону відносин керівників з підлеглими тощо. Соціологові-практику важливо з'ясувати міру усвідомлення колективом цих переваг, причому не загальну картину, а точну «розкладку», аби згодом роз'яснювальна робота спрямовувалась точно за адресою і досягала, отже, максимального ефекту.

Важливо з'ясувати також, принаймні приблизно, як позначиться впровадження автоматизованих систем на вдоволеності працівників своєю роботою, чого слід очікувати в цьому аспекті. На думку переважної більшості опитаних за нашою анкетою, вплив АСУ тут позитивний. 56 процентів працівників групи А відповіли, що рівень вдоволеності працею зріс «значно», 34 проценти — «незначно», решта не відзначила змін або ж дала агностичні (неповні) відповіді.

Далі, на думку більшості представників групи А, впровадження АСУ відкриває нові перспективи службового зростання працівників (55 процентів), 15 процентів такої перспективи не відзначили, решта не дала однозначної відповіді. 47 процентів членів групи А вважають, що завдяки АСУ поліпшилися міжособові стосунки в колективі, 25 процентів таких змін не бачать.

Великої розбіжності у відповідях експертів з груп А і Б (керівники підприємства) немає. Однак соціолог-практик має зібрати дані, що відображають оцінки обох груп, для порівняльного аналізу. Як свідчить досвід, група А — а вона найбільше впливає на формування експектації вищих рівнів управлінської ієрархії — більш оптимістично оцінює наслідки впровадження АСУ. Тому дуже важливо вжити заходів для вирівнювання оцінок груп, аби уникнути «спаду» у ставленні до системи і утворення «психологічного бар'єра».

Конче потрібно виявити фактори, що уповільнюють впровадження автоматизованих систем управління. Переважно (як показало наше дослідження) вони належать до сфери соціально-психологічної. Їх концентрованим виявом є явище «психологічного бар'єра», що має об'єктивну і суб'єктивну зумовленість. Однією з причин може бути недостатня поінформованість всіх працівників щодо цілей та можливих наслідків функціонування автоматизованих систем. Розв'язуючи цю проблему, можна, зокрема, включити до проекту реєстра функцій і професій ті, що підлягають заміні. Треба також провадити широку роз'яснювальну роботу серед управлінського штату, вживати інших заходів, щоб звільнити працівників від безпідставних побоювань, вагань, які порушують психологічний комфорт.

Дуже важливо виявити максимум факторів, що породжують «психологічний бар'єр». Дані свідчать, що тут багато важать не лише побоювання можливих заміни певних управлінських функцій і посад, а й зростання вимог до управлінських кадрів. Опитані з групи Б відзнача-

ли нагальну потребу підвищити рівень спеціальних знань. У виникненні психологічного бар'єра певну роль відіграють й чинники, котрі зумовлюють критичне ставлення до окремих аспектів функціонування АСУ. До них передусім належать ті, що пов'язані з реорганізацією наявної системи управлінської діяльності, забезпеченням управління кваліфікованими кадрами згідно з вимогами АСУ.

За умов застосування АСУ керівник повинен мати значно більші, ніж за традиційних методів управління, знання про об'єкт управління і можливості методів і засобів регулюючого впливу на нього. Разом із технологічними та організаційно-виробничими методами вивчення об'єкта управління він має застосовувати також соціологічні, соціально-психологічні, правові та інші. Чи усвідомлюють це всі керівники і якою мірою — одне з важливих питань, що на нього має якомога точніше відповісти соціологічне дослідження. На Львівському телевізійному заводі половина керівників виробничих колективів наголосила в анкеті на великій потребі знань з соціології, психології, етики, а 40 процентів з них — також на потребі інженерних знань із суміжних спеціальностей.

Важливим об'єктом для дослідника має бути питання про міру і засоби стимулювання працівників системи управління за умов застосування автоматизованих систем. На думку експертів підприємства, найзначущим стимулом є забезпечення умов для кваліфікаційного зростання (9,3 процента усіх відповідей). Далі наводять такі фактори: система строгого планування завдань — 8,8 процента відповідей, підвищення в посаді — 8,0 процента, більш тонка і точна оцінка діяльності кожного працівника — 6,6 процента, підвищення заробітку — 6,5 процента. Однаковий ранг посіли фактори преміювання, житлових умов, престижності професій, умов для виявлення особистої ініціативи.

Аналіз результатів дослідження ще раз засвідчив важливість своєчасного врахування як тих факторів, що сприяють впровадженню АСУ, так і тих, які уповільнюють темпи виконання цього важливого народногосподарського завдання і мають бути «знешкоджені». Проектуючи АСУ будь-якого рівня, треба якомога краще вивчити і науково передбачити основні моменти, що визначають не лише економічну, а й соціальну ефективність автоматичних систем управління.

* * *

Успешное управление экономическими и социальными процессами развитого социалистического общества связано ныне с разработкой и внедрением автоматизированных систем управления (АСУ) при использовании электронных вычислительных машин (ЭВМ). Это — объективная необходимость.

Использование автоматизированных систем на любом уровне планирования и управления связано с деятельностью людей, вследствие чего внедрение этих систем порождает целый ряд социальных и социально-психологических проблем, от своевременного и компетентного решения которых зависят быстрота и эффективность информационного обеспечения управления. Автоматизация управления на основе широкого использования ЭВМ, таким образом, должна проводиться с учетом возможностей и особенностей человеческого фактора, изучение которых является предметом эмпирических социально-психологических исследований, проводимых при проектировании, внедрении и функционировании АСУ.

Статья посвящена методике проведения подобных исследований и написана на материалах, полученных на Львовском телевидионном заводе, который в числе первых внедрил АСУ.

О. О. ПОЛИЩУК

Буржуазно-націоналістичні фальсифікації

марксистсько-ленінського вчення

про класи і класові відносини

Питання про класи і класові відносини — одне з найгостріших в ідеологічній боротьбі. Розглядаючи його з позицій робітничого класу — найпередовішого класу сучасності, К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін створили струнку, всебічно обгрунтоване вчення про класи і класову боротьбу, розробили цілісну концепцію розвитку сучасного суспільства. Істинність і правота марксистсько-ленінського вчення підтвержені історичними завоюваннями міжнародного робітничого класу, досвідом побудови соціалізму в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності, успіхами в національно-визвольній боротьбі країн, що розвиваються, згуртованістю сучасного міжнародного комуністичного і робітничого руху. Як зазначив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, нині «перемоги національно-визвольного руху відкривають нові горизонти перед країнами, які завоювали незалежність. Наростає класова боротьба трудящих проти гніту монополій, проти експлуаторських порядків. Набуває дедалі більших масштабів революційно-демократичний, антиімперіалістичний рух. Усе це в цілому означає розвиток всесвітнього революційного процесу»¹.

Захищаючи капіталістичний лад, ідеологи імперіалістичної буржуазії посилюють нападки на марксизм-ленінізм, намагаються будь-що спростувати його основоположення про всесвітньо-історичну місію пролетаріату. Апологети капіталізму дедалі більше говорять і пишуть про «розчинення робітничого класу» і «соціальне партнерство», про утворення «середнього класу» тощо. Мета цих фальсифікацій — прищепити трудящим масам думку про непотрібність революційної перебудови суспільства на соціалістичних засадах. «Монополістична буржуазія, — зазначається у документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій (1969 р.), — всюди намагається насаджувати ілюзії, ніби все, до чого прагнуть трудящі, може бути досягнуте без революційного перетворення існуючого ладу»². Буржуазні ідеологи силкуються затушкувати непримиренні, антагоністичні суперечності між буржуазією і пролетаріатом, всіляко спотворити саме визначення суспільного класу, заперечити факт загострення класової боротьби у капіталістичному світі.

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

² Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 270.

Розвиваючи положення К. Маркса про основну ознаку поділу на класи — відношення до засобів виробництва, В. І. Ленін розробив наукове визначення класів, в якому розкриті їх головні ознаки. Відомо, що буржуазні теоретики відкидають саме ці найважливіші ознаки, намагаються приховати їх за цілою завалою дрібних, неістотних рис.

Вихідний постулат сучасної буржуазної ідеології — заперечення класів і класової боротьби — підхоплений і буржуазними націоналістами всіх гатунків. Не становлять винятку й українські «самостійники», до яких би «генерацій» і напрямів вони себе не залічували. У найодвертішій формі цей принцип був виражений у твердженнях про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації. Як відомо, автором цієї націоналістичної «теорії» був М. Грушевський, який виклав у наукоподібній формі ідеї, висловлені раніше П. Кулішем, М. Костомаровим, В. Антоновичем та іншими українськими буржуазними ідеологами, про «безкласовість» і «суцільну демократичність», які нібито «внутрішньо властиві» українському народові³. Незважаючи на повну безпідставність, ця «теорія» з її примітивним націоналізмом антиросійського спрямування і досі перебуває в ідеологічному арсеналі сучасних поборників «самостійності», які дістали нині притулок на задвірку капіталістичного світу.

Грушевський, наслідуючи західних соціал-дарвіністів Л. Гумпловича і Л. Вольтмана, звів причини соціальних конфліктів до біологічних факторів, зокрема до «природного права» одних рас панувати над іншими, підмінив поняття класу поняттям нації (раси), а класову боротьбу — боротьбою між націями (расами).

Панівні класи на Україні, за Грушевським, — це «чужі» нації (поляки або росіяни). На догоду корисливим інтересам української національної буржуазії, що домагалася монопольного права на експлуатацію свого народу, Грушевський і його послідовники умисне ігнорували класову диференціацію української нації, намагаючись натомість протягнути реакційну ідею про єдність інтересів експлуататорів і експлуатованих на Україні.

Не гребуючи довільним тлумаченням фактів з галузі антропології і етнографії, Грушевський намагався довести, що українці і росіяни — це нації, нібито зовсім різні за своїм походженням, культурою, традиціями суспільно-політичного і духовного життя. Годі й казати про «науковість» цієї доктрини. Вона дуже далека від науки — зате дуже близька до політичного антикомуністичного й антирадянського курсу міжнародного імперіалізму і реакції.

Послідовники Грушевського, взявши на озброєння «теорію» безкласовості і безбуржуазності, доповнили її численними «посиланнями» на антропологічні, етнопсихологічні та інші расистські за своєю суттю концепції формування української нації, головне призначення яких — звести нездоланну стіну між українським і російським народами, довести «виключність українського шляху». Тій самій меті слугують і так звані теорії «єдиного потоку», «елітаризму» і «месіанства» української нації⁴. Політичні висновки з цієї «теорії» українські буржуазні націоналісти втілили у програмах своїх закордонних організацій, зокрема «Антибільшовицького блоку народів». Там викладається — не більше не менше — вимога ліквідувати на Україні (а вкупі

³ Докладніше про це див.: Євдокименко В. Ю. Реакційна суть ідеології українського буржуазного націоналізму. — «Філософська думка», 1974, № 1.

⁴ Про соціальні функції і класову природу зазначених «теорій» див.: Рима-ренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його «теорія» нації. К., 1974.

і в усіх інших радянських республіках) радянський соціалістичний лад. Так, «теоретично» проголошуючи безкласовість української нації, буржуазний націоналізм робить дальший крок — виступає з вимогою повернути націю з «нав'язаного» класового стану до «природного», «безкласового», під яким фактично розуміється капіталізм.

Заперечують і перекручують поняття класів й інші проповідники українського буржуазного націоналізму — зокрема монархіст В. Липинський, ідеолог «українського фашизму» Д. Донцов, «теоретик» сучасного, «інтегрованого» націоналізму М. Сціборський та їхні послідовники. Доктрини, що висувуються ними, відрізняються здебільшого за формальними ознаками, деталями, відповідно до фантазії їхніх творців. Однак усім їм однаково притаманне невизнання класової природи суспільства і класової боротьби.

Візьмемо для прикладу «теорію» Липинського про «двошаровість» української нації, яка вперто протиставляється буржуазними націоналістами марксистсько-ленінському вченню про класи і класову боротьбу. Визнаючи формально існування класів, Липинський насправді зводить їх до довільно взятих людських спільностей. Спираючись на запозичені у Ж. Сореля анархо-синдикалістські погляди, він розглядає класи як «органічні колективи однаково працюючих, пов'язаних спільною традицією, фізично і духовно споріднених між собою родів, сімейств». Звідси і поділ нації на «виробників» («продуцентів») і «аристократів».

По-волютаристському заперечуючи об'єктивні ознаки класу, Липинський приходить до заперечення класової боротьби. Класами українського буржуазного суспільства він вважає не тільки робітничий клас, що існував реально (Липинський називає його «робітничий пролетаріат»), але й «класи» промисловців, купців, військовослужбовців. «Клас хліборобський» він вирізняє осібно, як такий, що нібито «життям, а не словами» зацікавлений у «самостійній державі», і залічує до нього не тільки бідноту й середняків, але й поміщиків і куркулів — на тій лише підставі, що всі вони «зайняті» сільськогосподарським виробництвом. Як бачимо, він цілком ігнорує те, що перші є виробниками, а другі — експлуататорами чужої праці.

Марксизм-ленінізм чітко розмежовує поняття класу і соціальної групи. Якщо під класами розуміються групи людей, які входять до певної системи суспільного виробництва і розрізняються головним чином за їхнім відношенням до засобів виробництва, то інші соціальні групи можуть мати відмінності за характером, умовами праці тощо. Класи є водночас і соціальними групами, однак соціальні групи, які не мають свого особливого відношення до засобів виробництва, не можуть становити суспільного класу.

Поплутавши поняття класу і соціальної групи, Липинський за довільно обраним критерієм об'єднав в один клас представників антагоністичних класів і багатьох соціальних груп і в такий спосіб «усунув» класову боротьбу всередині нації. За його твердженням, «антагонізм між бідним і багатим хліборобом, так само як і антагонізм між багатим і бідним пролетарем, не є антагонізмом двох різних способів продукції і двох різних світоглядів» — одним словом, класовим антагонізмом. Отож, і усунення антагонізму між бідним і багатим хліборобом, згідно з «ученням» цього поміщицько-куркульського ідеолога, — це «внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів».

Чим же відрізняються у такому разі в Липинського «виробники» від «аристократів»? Останні, за його визначенням, — це носії «духу

нації» й її «державно-творчих інстинктів», «найкращі з хліборобів», «найкращі з робітників», «найкращі з інтелігенції», «найкращі з промисловців» і т. д. Ось ці «щонайкращі» і «щонайліпші» якраз і об'єднані Липинським у «клас» — такий, який зрозуміло, на соціальні революції не претендує.

Спотворення Липинським сутності класів і класових відносин зумовило й довільне конструювання та реакційне тлумачення ним питання про форми державного правління, які він визначає як «охлократію», «класократію» і «демократію».

За «охлократії», твердить Липинський, немає класового поділу. На чолі держави стоїть стихійно сформована еліта з вождів і старійшин, яка управляє інертним натовпом. «Класократії» властивий поділ суспільства на класи, які віддають усі повноваження правління спадкоємному монархові (на Україні — гетьману). Це, за Липинським, найвища форма державного правління, притаманна «високоорганізованій, біологічно однорідній» нації⁵.

«Демократія», за Липинським, вбирає у себе найгірші риси охлократії, нищить класократичні принципи і спричиняє виродження нації і держави. За «демократії», що її Липинський, як видно, пов'язує із соціалістичним ладом, нібито відбувається руйнування класової структури суспільства внаслідок змішання націй (рас) і утворення «деструктивного конгломерату», якому буцімто «байдужі» питання національної державності.

Твердження про класовий мир у «класократичній українській державі», про єдність експлуататорів і експлуатованих знадобилися Липинському для того, щоб сконструювати модель «суспільства класової гармонії» з поміщицько-куркульською елітою на чолі. Примітивний біологізм і ненависть до першої у світі соціалістичної держави привели Липинського до спотворення справжньої суті класового суспільства, до всіляких фальсифікацій, до ототожнення соціалізму з капіталізмом і механічного перенесення особливостей розвитку буржуазних націй на нації соціалістичні.

Визнаючи Липинського за ідеолога «самостійної держави» і вбачаючи в ньому (зазначимо, з цілковитою підставою) непримиренного ворога суспільного прогресу, його сучасні, більш «ліберальні» послідовники намагаються підправити теорію «двошаровості нації», послабити притаманне їй протиставлення «аристократів» трудящим масам. Вони розуміють, що апологетика давно віджилих і до того ж доведених Липинським до граничної гіпертрофії феодальних відносин не може бути привабливою. Саме тому й була розпочата «критика» теорії «двошаровості нації» і її автора. Так, один з бандерівських журналів, який загалом прихильно характеризує «державницьку лінію» Липинського і його елітарні концепції, не згодний, однак, з ним у тому, що він «з причини свого консерватизму... не списав уже назавжди поміщицький клас, до якого повернення немає». «Двоверство сформовані нації, — заявляє автор націоналістичної книжчини якийсь один А. Княжинський, — означає духовне провалля між верхами і низами нації, що виявляється в почутті розбіжності життєвих інтересів і цілого духовного стану».

«Списавши» поміщиків і в такий спосіб «ліквідувавши» духовну прірву між «верхами і низами» нації, сучасні ідеологи українського буржуазного націоналізму все ж не уявляють «самостійної України»

⁵ «Класократія» розшифровувалась Липинським як «влада всіх класів нації». Посилаючись на «особливі історичні умови» і «традиції» розвитку української нації, він пов'язував її державність з владою спадкоємного монарха — гетьмана.

без нових поміщиків і куркулів. Реставрація приватної власності на засоби виробництва — це головний і незмінний принцип буржуазного націоналізму. Виказуючи себе, той самий бандерівський журнал утішає своїх читачів тим, що у проєктованій ним «самостійній державі» знайшлося б місце і колишньому фабрикантові, і колишньому банкірові, і колишньому поміщикові, аби тільки вони були прихильниками капіталістичного ладу. Що ж до тверджень Липинського про керівну роль «еліти» нації, до якої українські буржуазні націоналісти залічують і себе, то вони взяті на озброєння і модернізовані іншими ідеологами буржуазного націоналізму — Д. Донцовим, М. Сціборським, А. Камінським, Є. Онацьким, Ю. Селецьким та ін.

Проміжну позицію між Грушевським і Липинським у перекрученні понять «клас» і «класова боротьба» посідає ідеолог так званого організованого (або інтегрованого) українського націоналізму М. Сціборський, який виступив у 30-ті роки з «теорією націократії», що увійшла як складова частина до першої програми ОУН.

Вихідна теза цієї «теорії» та сама, що й «теорії двошаровості»: це твердження про те, що соціальна нерівність є іманентною властивістю будь-якого суспільства. Обидві «теорії» ріднить також і їхній «творчий метод» — суцільно волюнтаристський підхід до суспільства, класів, до оцінки класової структури суспільства. Так само як і Липинському, Сціборському чуже наукове розуміння класів. Єдиним критерієм для визначення суспільного класу Сціборський вважав «спільність матеріального інтересу».

Збіг вихідних моментів «теорії двошаровості» і «націократичної теорії» зовсім не випадковий: вони запозичені як основний постулат з одного й того самого джерела — із солідаристської і анархо-синдикалістської еkleктики Жоржа Сореля, яку ще В. І. Ленін назвав неймовірною плутаниною⁶.

На відміну від «теорії двошаровості», що є апологією поміщицько-куркульської диктатури, «націократична теорія» спрямована на обґрунтування неподільного панування національної буржуазії, на встановлення на Україні режиму фашистської диктатури. «Сам фашизм — це насамперед націоналізм», — писав Сціборський, підкреслюючи спільність мети і світоглядних принципів обох політичних течій, що будують свою філософію «на визнанні духу, волі й ідей (спірітуалізм, волюнтаризм й ідеалізм) як вирішальних факторів історичного розвитку».

І фашизм, і буржуазний націоналізм розглядають націю, ототожуючи її з державою як з формою національного розвитку на «традиційній», тобто приватновласницькій основі. І фашизм, і український буржуазний націоналізм ратують за «сильну державу», яка змогла б здійснити реформу як капіталістичного, так і соціалістичного суспільства, що нібито «однаково роздираються класовими антагонізмами», оскільки і в тому, і в другому «за наявності кількох класів державна влада здійснюється тільки одним класом». Результатом «реформи», за Сціборським, повинен стати перехід влади з рук одного класу до рук «всієї нації», для чого, отже, треба силоміць усунути всі класи, що «стихийно склалися», а замість них, за прикладом італійських фашистів, організувати синдикати — виробничо-галузеві об'єднання, що перебувають під контролем чиновників правлячої буржуазно-націоналістичної «монопартії». Представництво від синдикатів в органах влади за єдиними списками правлячої буржуазно-націоналістичної «мо-

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 17, стор. 287.

нопартії» на чолі з диктатором і призначеними ним «крайовими начальниками» — саме це і має уособлювати «націократію», владу нації у своїй державі. Ця науково-поліцейська теорія, за задумом її авторів, повинна була втілитися у вигляді «самостійної держави», створеної за мірками тоталітарної держави фашистської диктатури.

Як бачимо, для «націократичної теорії» характерне повне ігнорування об'єктивних законів суспільного розвитку, наукових основоположень про класи і класову боротьбу, спотворення відомого марксистського положення про те, що цілковита ліквідація класових суперечностей, як і справжнє народовладдя, можливі лише за умови знищення експлуататорського ладу і є закономірним наслідком соціалістичного перетворення суспільства.

Одна з найбільших суперечностей цієї «теорії» полягає в тому, що народ, який декларується суверенним у своїй державі, насправді приречений на безправність. За нього думає і вирішує «обрана верхівка» — «еліта нації», згурпована в політичну «монопартію», на роль якої претендує ОУН. Показове те, що навіть діяльність цієї «еліти» підпорядкована «провідницькому» (фюрерському) принципів керівництва нацією, який підноситься українськими буржуазними націоналістами в один з найважливіших принципів державності.

Ще більше місця ідеї «фюрерства» відводиться у писаннях іншого ідеолога «організованого» українського буржуазного націоналізму Д. Донцова. Керівна верхівка нації, за Донцовим, — це обрана меншість, наділена ознаками расової зверхності. Вона складається з незалежних від «сірої маси» індивідуумів — сильних людей, що вміють повести за собою «масу» навіть «проти пасивного цілого». Головними рисами характеру таких індивідуумів є: «почуття своєї величі» (передусім «звичка командувати іншими»), «агресивність», «витримка», «впевненість у собі», «готовність виконати свій обов'язок». Основу фашизованої «самостійної України», за Донцовим, має становити «окрема правляча каста нових лицарів, кращих людей,.. войовнича церква, козацтво, ініціативність суспільних комор, боротьба з духом Сходу у формі соціалізму, вільний труд, духовність, Бог, лицарство, вітчизна». Народним масам Донцов, як і Липинський, відводить роль пасивної, інертної, хаотичної стихії, не здатної до будь-якої цілеспрямованої діяльності, роль руйнівної сили, яка, отже, потребує твердої влади.

Так само як Липинський, Донцов ратує за повернення до минулого, до «старокиївської держави», за відновлення приватної власності на засоби виробництва, за відмежування від «чужої мудрості». Його «самостійна Україна» — це тоталітарна держава військової диктатури, неодмінна ознака якої — національна однорідність, повна дискримінація осіб інших національностей, різке обмеження імміграції тощо. Головна мета такої держави, яка, за Донцовим, буде вільна від «тоталітаризму радянського, націонал-комуністичного або демократичного», — створення «сильної і монолітної» української нації, що навічно збереже соціальну нерівність.

Як бачимо, теоретичні конструкти українських буржуазних націоналістів — це набір різноманітних політичних доктрин — од відверто фашистської авторитарної диктатури до традиційних форм буржуазного парламентаризму. Зрозуміло, це пояснюється аж ніяк не широтою наукових поглядів українських буржуазних націоналістів, а причинами суто утилітарними: роль апологетів капіталізму потребувала від них розробки широкого асортименту доктрин — відповідно до політичної кон'юнктури, до вимог їхніх «патронів», що їм давали притулок і підтримку.

Неважко помітити, що соціальна мімікрія взагалі є однією з визначальних рис українського буржуазного націоналізму, його внутрішньою властивістю. Вірою і правдою служили українські буржуазні націоналісти фашизмові, сприйнявши все фашистське — й ідеологію, і склад думок, і спосіб життя. Проте не встиг ще розвіятися дим з руїн німецького нацизму й італійського фашизму, як вцілілі залишки українських буржуазних націоналістів кинулися шукати нових хазяїв. Знайшовши їх серед агресивних кіл США й інших імперіалістичних держав, вони відклали до «кращих часів» одверто людиноненависницькі фашистські теорії, що скомпрометувати себе в очах народів, і почали переряджатися у палких поборників західного «демократизму». З апологета фашистських доктрин український буржуазний націоналізм у післявоєнні роки перетворюється на захисника псевдodemократичних і псевдогуманістичних концепцій, що їх проголошує буржуазна ідеологія. Упевнившись у безуспішності боротьби з науковою марксистсько-ленінською теорією з допомогою примітивного її заперечення, теоретики українського буржуазного націоналізму вдалися до зміни висісок. Однак не зазнала жодних змін сама класова природа українського буржуазного націоналізму, сутність якої, як і раніше, становить антикомунізм і антирадянщина.

Український буржуазний націоналізм ніколи не мав і не має власної хоч більш-менш спроможної наукової теорії. Він завжди використовував наявні у той чи той час буржуазні (чи навіть добуржуазні) концепції і погляди у сфері теоретичної думки. З появою сучасних буржуазних теорій («стадій економічного зростання», «єдиного індустріального суспільства», «конвергенції» та ін.), що претендують на антитезу марксистсько-ленінському вченню про класи, класові відносини й класову боротьбу й мають на меті обґрунтувати спроби реставрації капіталізму в соціалістичних країнах, українські буржуазні націоналісти одразу ж підхопили ці доктрини і широко пропагують їх. Наприклад, один із сучасних ідеологів ОУН А. Камінський у згоді з духом і буквою буржуазних концепцій твердить у своїй плутаній праці «Динаміка визвольної боротьби», що було б «нелогічним і дивним» протиставляти «капіталізм соціалізмові і навпаки». Ремствууючи на «закостенілість» цих понять, Камінський намагається протягти думку про те, що нібито «капіталізм і соціалізм звелись сьогодні в основному до різних методів індустріалізації». Він не приховує, що запозичив цю тезу у представника теорії «єдиного індустріального суспільства» Раймона Арона.

Обстоюючи офіційну тезу буржуазної пропаганди про затухання класової боротьби у країнах капіталу, Камінський добалакався до оспівування якоїсь «емансипації робітничої класи» за умов капіталізму. Щоб довести «застарілість» марксистсько-ленінської теорії класів і класових відносин, він в іншій своїй «праці» заявляє, що з погляду «новітньої» (читай: буржуазної) соціології радянське соціалістичне суспільство — це не союз двох дружніх класів — робітничого класу і селянства, а «аморфна сукупність» принаймні п'яти класів, які протистоять один одному. Цими класами, на думку Камінського, є: «політична бюрократія», «звичайна трудова інтелігенція», «робітництво», «селянство» і «студентство як окремих, хоч і перехідний фактор». Маємо відзначити, що така класифікація зовсім не оригінальна. Як монету, що вийшла з ужитку, буржуазна соціологія намагається будь-що підсунути свої антинаукові визначення класів і класової структури сучасного суспільства, втопивши у морі всіляких рис і рисочок головну, визначальну ознаку класового поділу — відношення до засобів

виробництва. З цих позицій у соціалістичному суспільстві можна «відкрити» скільки завгодно класів. Нарахував же буржуазний соціолог Барбер сім класів у Радянському Союзі. Що ж заважає Камінському нараховувати ще більше?

Виявляється, оскільки соціалістичне суспільство за рівнем виробництва ще не досягло тієї стадії «зрілого індустріального суспільства», якої сягнули економічно розвинуті імперіалістичні держави, то в ньому «поки що» менше класів. А в «розвинутому індустріальному суспільстві», згідно з підхопленою Камінським теорією «соціальної стратифікації», їх так багато, що питання про класову структуру розв'язується як нанизання у довгий разок різних верств, груп, як складання якогось преїскуранта статусів, очікувань, бажань, думок та ін., що їх збирають і так чи так сортують буржуазні ідеологи. Розтасовуючи таким чином «страти» буржуазного суспільства за різними довірливими ознаками, Камінський намагається приховати властиві цьому суспільству класові антагонізми. Його ідеал — «суспільство національної солідарності», і зрозуміло, конструювати цю утопічну для капіталізму модель можна, лише свідомо запліщуючи очі на гострі класові битви, які відбуваються в ньому.

Нічим, по суті, не відрізняється від міркувань Камінського, взятих на прокат в офіційній західній соціології, і концепція В. Гришка. «Гряде нова, ще невідома революція», — патетично пророкує він. Що ж це за великі зміни, завбачені буржуазно-націоналістичним віщунством? «Ідеєю тієї революції, — пише Гришко, — взагалі не є ні капіталізм, ні соціалізм. Але тому, що її ідеєю є щось третє, що має бути і після капіталізму, і після соціалізму, в ній є творчо синтезовані на вищому етапі елементи обох цих, уже минулих для нас систем». Розкриваючи своє розуміння «третього шляху», Гришко рекламує майбутню державу «класового миру» з різними, «у тому числі і приватною, формами власності». Цього уточнення достатньо, щоб зрозуміти, яке загальне благоденство провіщає Гришко і що ховається за його демагогічними запевненнями, буцімто все це робитиметься «в інтересах трудового народу» і приватна власність буде «трудовою».

Відомо, що буржуазна ідеологія, захищаючи інтереси класу, який відживає, намагається замаскувати свою класову сутність, зобразити буржуазні інтереси як загальнонародні. Так само чинить й ідеологія українського буржуазного націоналізму, яка є різновидом буржуазної ідеології. Та в суспільстві, поділеному на антагоністичні класи, не може бути спільних, позакласових інтересів. Як зазначає В. І. Ленін, в суспільстві, «...яке роздирають класові суперечності... не може бути ніколи позакласової або надкласової ідеології...»⁷.

Як бачимо, і новітнім буржуазно-націоналістичним «теоріям», і тим, які давно відкинуті історією, притаманна підміна поняття суспільства як конкретно-історичної сукупності людських спільностей (рас, націй, народів і народностей) одним тільки поняттям — «нація», яке виводиться до того ж не з реальних закономірностей буття, а із свідомості, прозріння, духу, поза реальним історичним зв'язком з економічним укладом суспільного виробництва і його соціально-політичною структурою. Буржуазно-націоналістичні доктрини заперечують класи і класову боротьбу; більше того, користуючись антинауковими методами, посилаючись на нічим не аргументовані критерії і принципи, категорично відкидаючи справді наукове визначення класів, вони роблять висновок про те, що пізнання цієї сторони життя суспільства,

дослідження закономірностей його розвитку взагалі неможливі. Усе це і є ті «передпосилки», з яких виходять українські буржуазні націоналісти, коли намагаються міркувати про класи і класову структуру сучасного суспільства. Силкуючись подати експлуататорську державу як надкласовий, надпартійний, надкастовий орган, що нібито втілює єдність нації і однаково слугує її «солідарним інтересам», вони виступають у ролі активних апологетів капіталізму, носіїв ворожої соціалістичної ідеології. Неважко помітити, що генеалогія буржуазно-націоналістичних «теорій» і «концепцій» збігається з доктринами офіційної буржуазної науки про суспільство. Це свідчить про те, що в основі українського буржуазного націоналізму лежать не якась особлива наукова концепція і не якийсь «національний дух», а цілком конкретні інтереси української буржуазії, інтереси «вітчизняного капіталу», що назавжди вигнаний з української землі і ще не змирився з цим фактом.

Питання про співвідношення класів всередині нації по суті трансформоване ідеологами буржуазного націоналізму в питання про співвідношення між «верхівкою» нації, «елітою» і народними масами. Однак навіть саме оперування поняттям «еліта» у націоналістичному лексиконі є сором'язливим прикриттям соціальної нерівності і намаганням увічнити класові перегородки між можновладцями і натовпом, історична місія якого полягає начебто тільки в тому, щоб залюбки підкорятися експлуататорам і демонструвати «єдність національного духу».

Проблема наукової оцінки особливостей класового поділу і класової структури сучасного суспільства залишається для теоретиків українського буржуазного націоналізму принципово нерозв'язною. І найпершою нездоланною перешкодою тут є не якісь непереборні наукові труднощі, а передусім класові інтереси самих апологетів буржуазного націоналізму. Науковий аналіз питання про класи і класову боротьбу переконливо засвідчує правильність марксистсько-ленінського підходу до нього і цілковиту безперспективність буржуазно-націоналістичних намагань спотворити теорію розвитку соціально-класової структури сучасного суспільства. Отож, стає очевидною наукова неспроможність і реакційна спрямованість цих буржуазно-націоналістичних доктрин.

Еволюція буржуазно-націоналістичних уявлень про класи і класову структуру сучасного суспільства, характер тих «учених» дискусій, що спалахують у колах антирадянської еміграції, яка відбиває інтереси буржуазних і дрібнобуржуазних прошарків населення українського походження, показують, що всі ці наукоподібні екзерсиси зводяться зрештою до пошуків якомога «ефективніших» форм і засобів націоналістичного впливу як на українців, що живуть за кордоном, так і на населення Радянської України й інших радянських республік. Однак до яких би підступних вигадок не вдавалися буржуазні націоналісти, їхні ідеологічні й політичні диверсії є справою історично безперспективною. Об'єктивний процес розвитку соціально-класової структури нашого суспільства, дальший розквіт і зближення радянських соціалістичних націй відбувається так, як це передбачає марксистсько-ленінська теорія — і ніякі буржуазно-націоналістичні пророцтва не можуть стати на заваді цьому поступальному рухові нашого суспільства. Втілюючи в життя основоположення марксистсько-ленінської теорії, радянські люди впевнено будують комуністичне суспільство. Як відзначив В. В. Щербицький, «послідовне здійснення ленінських принципів національної політики КПРС є найважливішою умовою дальшого зміцнення ідейно-політичної єдності нашого суспільства, розвит-

ку нової історичної спільності — радянського народу, утвердження почуття загальнонаціональної гордості радянських людей»⁸.

Оволодівши умами і серцями мільйонів, марксизм-ленінізм перетворився на найважливіший фактор революційного перетворення світу на началах справжньої рівності і взаєморозуміння всіх націй і народів.

* * *

Марксистсько-ленинське учення о классах и классовой борьбе служит надежной теоретической основой в борьбе рабочего класса против эксплуатации и угнетения, за революционное преобразование мира. Рассматривая генезис социально-классовой структуры общества как исторически закономерный процесс, оно вооружает трудящихся знанием о закономерностях, путях и способах общественного развития. Являясь глубоко революционным, это учение играет значительную роль в современной идеологической борьбе: оно показывает несостоятельность буржуазных измышлений о классах и классовых отношениях, развенчивает попытки апологетов капитализма затушевать или исказить сущность классовой борьбы.

Марксизм-ленинизм полностью опровергает и те фальсификации теории классов, с которыми выступают украинские буржуазные националисты. Упражняясь в антисоветских выпадах, в выдумках о «всеобщем благоденствии» в странах капитала, украинские буржуазные националисты повторяют зады официальной буржуазной социологии, занимаются перелицовыванием или прямым плагиатом давно известных и опровергнутых жизнью буржуазных идеологических доктрин. В стремлении доказать, будто бы украинская нация прошла в своем развитии какой-то особый, «естественно-неклассовый» путь (и, стало быть, ныне пребывает в некоем «навязанном» ей «неестественно-классовом» состоянии), они прибегают к подтасовке фактов, к искажению критериев выделения общественного класса, пытаются растворить его в множестве различных «групп», «коллективов», «общностей» и т. п., которые формируются ими по третьестепенным признакам, совершенно субъективистски.

Идеологическая подоплека «классократических» доктрин украинских буржуазных националистов проступает сквозь наукообразную форму их «теорий» столь же явственно, сколь отчетлива и откровенна их реакционная направленность.

---

⁸ Звіт Центрального Комітету Компартії України XXV з'їздові Комуністичної партії України. Доповідь першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського 10 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 11 лютого 1976 р.

Волюнтаристський характер буржуазних концепцій майбутнього

Комуністичне оновлення світу у всесвітньо-історичному масштабі, розгортання науково-технічної революції роблять науково обгрунтовані прогнози неодмінною умовою ефективного управління соціальними процесами. Суспільно-історична практика ХХ ст. переконливо показує, що єдиною теоретичною основою соціальних передбачень є діалектико-матеріалістична теорія, оскільки лише вона дає можливість науково усвідомити об'єктивні закономірності соціальних процесів, виявити рушійні сили суспільного прогресу.

Поглиблення загальної кризи капіталізму, несприятливі для капіталізму соціальні наслідки науково-технічної революції змушують монополістичну буржуазію мобілізувати зусилля для прискорення темпів виробництва, стабілізації економіки, регулювання суспільно-політичних процесів. Поряд з цим посилюється інтерес представників філософської і соціологічної думки капіталістичних країн до розкриття перспектив суспільного розвитку, до прогнозування соціально-економічних та політичних процесів.

Крім того, шукати ефективні засоби пристосування до сучасних умов змушують керівні кола капіталістичних країн досягнення світової системи соціалізму в економічній та політичній сферах, національно-визвольні та революційні рухи сучасності. Як відзначив на XXV з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, «позитивні зрушення у світовій політиці, розрядка створюють сприятливі можливості для великого поширення ідей соціалізму. Але, з другого боку, ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹. Одним з важливих засобів імперіалістичної пропаганди є соціально-політичне прогнозування. Ці прогнози буржуазні ідеологи намагаються спрямувати на дезорієнтацію масової свідомості в напрямі, потрібному пануючим класам. Буржуазія прагне створити прогнози, змістом яких є апологетика експлуататорського ладу, затушування гостроти класових антагонізмів сучасного капіталізму, для послаблення антимонopolістичного, демократичного руху трудящих мас.

Буржуазні соціологи докладають останнім часом значних зусиль, щоб створити такі соціально-прогностичні теорії, які виступали б альтернативою марксизмові і одночасно забезпечували якесь загальнометодологічне підґрунтя для прогнозування соціальних відносин. Відзначимо, що, незважаючи на всю багатоманітність політичних, етичних, світоглядних відтінків прогностичних теорій, підхід до проблем соціального майбутнього в буржуазній суспільно-політичній думці характеризується принаймні однією спільною рисою, тісно пов'язаною з суб'єктивно-ідеалістичними філософськими засадами — волюн-

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

таризмом. Ця риса характеризує джерела, зміст і соціальні функції буржуазної ідеології загалом і такої важливої в сучасних умовах її складової частини, якою є футурологія.

Суб'єктивістське зображення соціального майбутнього в буржуазній футурології зумовлене низкою соціальних і теоретичних чинників, які здебільшого міцно пов'язані.

Конструюючи соціально-прогностичні теорії, змістом яких є апологетика капіталізму, буржуазна «наука про майбутнє» впадає в нерозв'язні суперечності. Насамперед, відповідно з соціальним замовленням правлячих класів, вона повинна дати теоретичне обґрунтування економічного програмування, розробити конкретні методики соціально-політичного прогнозування. Водночас, намагаючись «спростувати» марксизм і його науково обґрунтовану теорію розвитку суспільства до соціалізму і комунізму, буржуазні ідеологи твердять про неможливість суспільно-історичних передбачень на основі пізнаних об'єктивних закономірностей історичного процесу. З методологічного боку реалізації цих суперечливих вимог найбільшою мірою сприяють суб'єктивно-ідеалістичні побудови неопозитивізму з його суб'єктивно-інструменталістським, емпіричним розумінням суспільних явищ.

Класові інтереси монополістичної буржуазії в кінцевому підсумку визначають і конкретну прогностичну діяльність західних футурологів. Багато хто з них відкрито визнає тісний зв'язок такого футурологічного конструювання з державною машиною сучасного буржуазного суспільства^{1а}.

Суб'єктивістському конструюванню перспектив суспільного розвитку в інтересах «великого бізнесу» значною мірою сприяє інституалізований характер сучасної буржуазної соціальної науки, тобто та обставина, що більшість її представників працює в спеціальних установах, зокрема на так званих фабриках думки, діяльність яких безпосередньо спрямовується і фінансується буржуазним монополістичним капіталом. Група американських соціологів, проаналізувавши значну кількість футурологічної літератури, що вийшла за останні роки в США, в колективній доповіді на III Міжнародній конференції у справі дослідження майбутнього доходить висновку, що ця інституалізація футурологічних розробок гальмує зусилля учених щодо здійснення всебічних досліджень, втискаючи ці дослідження в наперед задані рамки зображення майбутнього². Ліберально настроєні англійські соціологи пишуть про те, що дослідження перспектив майбутнього тільки спеціалістами, які підходять до проблем суто професійно, маючи перед собою вузькі цілі, поставлені відповідними державними установами і приватними корпораціями, може завдати серйозної шкоди інтересам розвитку людства загалом³.

Соціальна зумовленість суб'єктивно-ідеалістичного підходу до перспектив суспільного розвитку, волюнтаристських проєкцій в майбутнє інтересів і потреб сьогодення виявляється і в тому, як впливає на прогностичну діяльність буржуазних учених та життєва обстановка, що формує їхній світогляд і ціннісні установки. Об'єктивне соціальне передбачення потребує передусім послідовно критичного, неу-

^{1а} Див.: Still H. The Next 30-Years. N. Y., 1968, p. 199—201; Kahn H., Bruce-Briggs B. Things to Come. Thinking about the Seventies and Eighties. N. Y., 1972, p. 2.

² Див.: Abstracts, III-rd World Future Research Conference. Bucharest, September 3—10. Bucharest, 1972, p. 35.

³ Див.: Sharrock W., Worsley P. The Future. In: Problems of Modern Society. A Sociological Perspective. Harmondsworth, 1973, p. 579—580.

передженого ставлення до сучасності. Однак такий підхід здебільшого унеможлиблюється буржуазними передсудами, нормами ненаукового світогляду, що проникають у «підсвідомість», пробуржуазними політичними установками, традиційними системами життєвих цінностей відповідних соціальних прошарків.

Волюнтаристське бачення майбутнього зумовлене і причинами, що полягають в одnobічно-метафізичному розумінні ролі суб'єктивного фактору суспільних процесів, в абсолютизації значення цільового начала в розвитку суспільства загалом, у визначенні напряму майбутніх соціальних змін. З позицій ненаукового світогляду неможливо пояснити нові явища соціального розвитку сучасного капіталістичного суспільства, зокрема — виникнення деяких (хоч і дуже обмежених при капіталізмі) можливостей соціально-економічного програмування, посилення науково-технічного потенціалу суспільства. Світоглядно-методологічні засади позитивізму не дозволяють розкрити складну діалектику суб'єктивних і об'єктивних чинників історичного розвитку, з'ясувати справжні рушійні сили суспільних процесів. Це призводить до того, що соціальне майбутнє розглядається лише як суб'єктивний вибір, результат цілепокладання. Більшість буржуазних концепцій заперечує саму можливість об'єктивно-істинного пізнання майбутніх соціальних змін.

Волюнтаристські тенденції, притаманні сучасному буржуазному суспільствознавству загалом, особливо чітко виявляються в інтерпретаціях досягнень сучасної науково-технічної революції. Американський соціолог Д. Хейл вважає, наприклад, що нині людство має такі технологічні і організаційні засоби, які дозволяють розв'язати усі актуальні проблеми сьогодення. Майбутні результати цих рішень, на його думку, цілком залежать від системи людських цінностей і цілей, а формування майбутнього — «справа людського контролю і рішень». Автор прямо рекомендує орієнтуватись в соціальній політиці на «процес соціального винахідництва»⁴. Абсолютизація досягнень науково-технічного прогресу, розглядуваних відірвано від соціально-політичних та економічних умов розвитку суспільства, лежить в основі відверто суб'єктивістського конструювання і моделювання майбутніх форм історичного прогресу в працях буржуазних футурологів⁵.

Спільним для буржуазних соціально-прогностичних теорій є неспроможність пояснити сам процес прискорення темпів суспільного розвитку, розкрити причини безперервних змін, що відбуваються в капіталістичному суспільстві під впливом науково-технічної революції. Ідеалістичне тлумачення причин і змісту науково-технічної революції, здійснюване в основному з позицій технологічного детермінізму, не дає змоги правильно розкрити об'єктивні основи, рушійні сили соціальних змін, виявити в численних деталях їх загальний закономірний напрям. В результаті робляться типові для позитивізму висновки, згідно з якими факт прискорення суспільних змін є «сам по собі важливішим, ніж зміст і напрям цих змін», а соціальна дійсність уявляється як «калейдоскопічний хаос, що безперервно змінюється»⁶. Такої ж позиції в цьому питанні дотримується і французький соціо-

⁴ Hale J. Shaping the Future: Problems, Priorities and Imperatives.— In: Shaping the Future. Amsterdam—London, 1972, p. 10.

⁵ Див.: Kumar K. Inventing the Future in Spite of Futurology.— "Futures", 1972, vol. 4, No. 4, p. 369—370; Phillips B. Worlds of the Future. Exercises in the Sociological Imagination. Columbus (Ohio), 1972, p. X; Babu R. Famine the Future: Challenge of Change in Super-Technological America.— "Journal of the University of Bombay", 1972, vol. 41, No. 47, p. 153.

⁶ Babu R. Op. cit., p. 153.

лог Р. Арон. Він заперечує саму можливість об'єктивно-істинного соціального передбачення, обстоюючи погляди, згідно з якими майбутнє людського суспільства «повинне розглядатися як калейдоскоп нових творін і мутацій, вищою мірою непередбачуваних»⁷. Досить відверту характеристику світоглядно-методологічних засад буржуазної футурології дає американський соціолог Д. Уронг. «Майбутнє,— пише він,— не визначається ніякими законами, подібними до тих, що відкриті природознавством, бо людські дії неможливо звести до моделей пояснення і передбачення, які успішно використовуються природничими науками. Саме тому нема жодних підстав для віри в історичну неминучість: майбутнє твориться або «соціально конструюється» свідомістю і діяльністю людини в сучасному». «Наші сьогоднішні уявлення про майбутнє самі визначають, яким воно буде»⁸. Індетермінізм, заперечення зумовленості майбутнього об'єктивними законами історичного розвитку призводять до того, що воно повністю втрачає статус реальності. Соціальне майбутнє інтерпретується як суто ідеальна конструкція, створена довільними бажаннями суб'єкта⁹.

Пізнання майбутнього, витлумаченого таким чином (тобто як внутрішній зміст самого процесу свідомості), не має нічого спільного з справжнім соціальним передбаченням і зводиться до довільного конструювання прийдешнього відповідно з минулим емпіричним досвідом і бажанням суб'єкта. Відображення об'єктивних соціальних процесів замінюється їх вольовим напередвизначенням. «Майбутнє не можна передбачити, але його можна винайти»¹⁰— ось вихідний принцип підходу буржуазних футурологів до проблем соціального прогнозування¹¹. Він цілком узгоджується з суб'єктивно-ідеалістичними філософськими засадами позитивізму¹².

⁷ Aron R. Progress and Disillusion. The Dialectics of Modern Society. Harmondsworth, 1972, p. 21.

⁸ Wrong D. On Thinking about the Future.—“The American Sociologist”, 1974, vol. 9, No. 1, p. 29.

⁹ Див.: Bennis W. A Funny Thing Happened on the Way to be Future.—“American Psychologist”, 1970, vol. 25, No. 7, p. 595; Wiener A. Faust's progress: Methodology for Shaping the Future.—In: Shaping the Future, p. 41; Panikkar R. The Mirage of the Future.—“The Teilhard Review”, 1973, vol. VIII, No. 2, p. 44.

¹⁰ Див.: Gabor D. Inventing the Future. Harmondsworth, 1964, p. 161.

¹¹ Див.: Uchida S. The Scientific Basis of Futurology and its Major Task.—In: Challenges from the Future. Tokyo, 1970, vol. 1, p. 127—128; Fromer M. Futurology and Philosophy of Technics.—In: Challenges from the Future. Tokyo, 1970, vol. 2, p. 190; Masse P. Attitude towards the Future and their Influence on the Present.—“Futures”, 1972, vol. 4, No. 1, p. 27; Macrae D. Possibilities and Limits in Sociological Forecasting.—In: Transactions of the Seventh World Congress of Sociology. Sophia, 1972, vol. 2, p. 21; Marujama M. Toward Human Futuristics.—“Co-existence”, 1972, vol. 9, No. 2, p. 101.

¹² Розуміння передбачень як винаходів, що відіграють вирішальну роль у формуванні майбутнього, часто призводить до абсолютизації феномену «самоорганізації» соціальних прогнозів, до приписування так званому ефекту Едіпа визначального впливу на соціальні події, на хід історії загалом. (Див., наприклад: Merton R. Social Theory and Social Structure. Glencoe, 1957, p. 424; Burt E. In Search of Philosophic Understanding. N. Y., 1965, p. 297—298; Lee H.-B. Use of the Future for Development Policy.—In: Challenges from the Future. Tokyo, 1970, vol. 1, p. 83—84; Krishna D. “The Self-fulfilling Prophecy” and the Nature of Society.—“American Sociological Review”, 1971, vol. 36, No. 6, p. 1107). Докладний аналіз даного явища див.: Бауэр Н., Эйхгорн В. Исторический материализм и общественный прогноз. «Вопросы философии», 1969, № 9; Гендин А. М. «Эффект Эдипа» и методологические проблемы социального прогнозирования. «Вопросы философии», 1970, № 5; Бауэр А., Эйхгорн В. и др. Философия и прогнозика. М., 1971, стор. 108—119; Гражданников Е. Д. Прогностические эффекты. «Известия СО АН СССР». Серия обществ. наук. Вып. 2, 1971, № 6; Виноградов В. Г., Гончарук С. И. Законы общества и научное предвидение. М., 1972, стор. 151—155.

У тлумаченні багатоваріантного прогнозування переважна більшість соціологів-позитивістів акцентує увагу зовсім не на виявленні об'єктивно-можливих, найбільш вірогідних шляхів суспільного розвитку і виборі тих, що задовольняють ті або інші вимоги. На перший план, як вихідний пункт прогнозу, висувається сам вибір, точніше — умоглядне конструювання бажаного ходу подій, з якими має узгоджуватись майбутня реальність. «Правомірність» такого підходу до вибору майбутнього часто намагаються обстоювати за допомогою суто релятивістських інтерпретацій будь-якого соціального знання. Так, один із доповідачів на II Міжнародній конференції у справі дослідження майбутнього Г. Девід стверджує, що історична наука плюралістична, вона, мовляв, дозволяє різноманітні інтерпретації минулого людства. Саме тому «дослідник майбутнього» вільний вибирати такі історичні паралелі, які найбільш доцільні для конструювання моделей бажаного типу¹³. Аналогічний підхід до прогнозування соціального майбутнього, який полягає у використанні довільно препарованих історичних даних, демонструє в одній зі своїх останніх праць А. Тойнбі. За допомогою суто зовнішніх, позбавлених доказової сили історичних аналогій Тойнбі намагається обґрунтувати власну версію перспектив розвитку суспільства в стилі поширених нині в буржуазній соціології концепцій «конвергенції», «світового уряду» та ін.¹⁴ «Прогностична» діяльність А. Тойнбі є характерним прикладом волюнтаристської концепції суспільного розвитку, яка «...спочатку розправляє на свій розсуд з минулою історією, а потім диктує також і майбутньому, який йому взяти напрям»¹⁵.

Яскраво виражений інструменталістський характер має також теорія «технологічного передбачення» і «поступового соціального конструювання» відомого позитивіста К. Поппера. Вона є методологічною основою соціальних прогнозів значної частини буржуазних футурологів. Заперечуючи об'єктивність законів суспільного розвитку, Поппер обстоює так зване технологічне передбачення, засноване на гіпотетичних правилах «практичного життя», одержаних емпіричним способом. Таке «передбачення», за Поппером, повинне стати керівництвом для «поступового соціального конструювання», що має суто реформістську спрямованість на збереження капіталістичної соціальної системи шляхом її «часткових модифікацій»¹⁶. Згідно з однією з найпоширеніших у буржуазній футурології версій, прогнози мають лише спрямовувати наші дії в наявній ситуації таким чином, щоб найкоротшим шляхом привести до успіху. Американський професор політичних наук Ф. Ікле у своїй класифікації типів прогнозування визначає «спрямовуюче передбачення» (guiding prediction) як головне. Цей різновид передбачення тлумачиться Ф. Ікле як створення моделі суб'єктивно-бажаного майбутнього. «Спрямовуюче передбачення,— пише він,— відповідає своєму призначенню, якщо воно дозволяє нам вибрати такий спосіб дій, який робить майбутнє більш відповідним нашим вподобанням»¹⁷. Оскільки таке «передбачення» суто суб'єктивне, виражає не об'єктивні тенденції руху соціальної

¹³ Див.: David H. Assumptions about Man and Society and Historical Constructs in Future Research.— In: Challenges from the Future. Tokyo, 1970, p. 45—46.

¹⁴ Див.: Тоунбее А. Surviving the Future. London, 1971.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, стор. 559.

¹⁶ Див.: Поррер К. The Poverty of Historicism. London, 1960, p. 42—43, 62—64. Докладніший критичний аналіз цієї концепції див.: Гендлин А. М. Социальное прогнозирование в интерпретации Карла Поппера. «Вопросы философии», 1969, № 4.

¹⁷ Ikle F. Can Social Prediction be Evaluated? "Daedalus", 1967, vol. 96, No. 3, p. 737.

системи, а лише «наші вподобання», то і оцінювати, «верифікувати» його на предмет істинності чи хибності немає сенсу. Суб'єктивно-ідеалістичну, інструменталістську спрямованість має і «Буриданове передбачення», яке Ф. Ікле вважає різновидом «спрямовуючого передбачення». Суть його полягає ось у чому. У тих ситуаціях, коли потрібно прийняти рішення за наявності рівноймовірних можливостей, «подолати нерішучість суб'єкта» і забезпечити його активні дії, достатньо, на думку Ф. Ікле, просто «сфабрикувати» передбачення, яке «конструює відмінності між варіантами там, де вони не знайдені, або уявляє тривіальні відмінності як істотні»¹⁸. Утилітарний, суб'єктивно-інструменталістський характер таких «передбачень» очевидний.

На думку значної частини буржуазних соціологів, будь-які соціальні прогнози і передбачення покликані виконувати функцію стабілізації існуючої капіталістичної суспільно-політичної системи. Так, англійський соціолог Б. Лендхір пропонує концепцію, за якою уявлення про майбутнє є не відображенням реальних тенденцій суспільного розвитку, а специфічним засобом «нейтралізації збуджуючих соціальну систему факторів» за допомогою проєкцій «кращої ситуації» в майбутнє. Це покликане дати людям «психологічне задоволення», зробити «терпимою» дійсність сьогодення¹⁹.

Той факт, що уявлення про краще майбутнє можуть виконувати компенсаційну психологічну функцію, сам по собі не викликає заперечень. Зокрема, однією з причин релігійності мас в експлуататорських суспільствах, як це було показано марксизмом, є потреба в «духовному задоволенні», яке пригнобленим дає релігійна віра в щасливе життя в потойбічному світі. Сучасні буржуазні футурологи свідомо використовують компенсаційні функції соціальних прогнозів: в пропагандистсько-апологетичних цілях, навіваючи народним масам уявлення про «перспективність» капіталістичного ладу (як звичайно, у модернізованих формах), намагаючись перешкодити пробудженню класової самосвідомості трудящих.

Суб'єктивно-ідеалістична методологія, волюнтаристське, довільне конструювання перспектив історичного розвитку, реформістське бачення прийдешнього з метою збереження основ капіталістичної дійсності виявляються єдино прийнятними для формування «образів майбутнього», що відповідають інтересам правлячих кіл суспільного ладу, проти якого «працюють» закони історії. Антикомунізм пронизує усі апологетичні концепції в сучасній буржуазній футурології.

Показовою щодо цього є теорія «постіндустріального суспільства» Д. Белла, який відкидає об'єктивні закони історичного розвитку суспільства, розчиняючи їх у численних суб'єктивно-ідеалістичних варіантах соціальних процесів. Суспільство, за Д. Беллом, не є органічним цілим, інтегрованим настільки, щоб його можна було аналізувати як єдину систему. Звідси, згідно з теорією «постіндустріального суспільства», впливає припустимість довільних комбінацій характеристик суспільства, відповідно до наперед вибраної «осьової лінії». Такий підхід становить «концептуальну схему, яка не є моделлю чи теорією, але слугує відправним пунктом, з якого генеруються моделі і розвиваються теорії»²⁰. Критерієм вибору «осьової лінії», що кладеться в основу «концептуальної схеми», є той самий інструменталіст-

¹⁸ Ibidem, p. 734.

¹⁹ Див.: Landheer B. Sociological and Psychological Aspects of Futurological Thinking. "Co-existence", 1971, vol. 8, No. 2, p. 85—88; Panikkar R. Op. cit., p. 43.

²⁰ Bell D. The Post-Industrial Society. The Evolution of an Idea. London, 1971., p. 147, 158, 160.

сько-прагматичний принцип корисності, а не відповідність теоретичних побудов об'єктивній дійсності. «Концептуальна схема,— пише Д. Белл,— не істинна і не хибна, вона тільки корисна чи не корисна»²¹. Виходячи з цих хибних, антинаукових засновків, Д. Белл робить «висновок» про те, що марксистська теорія суспільно-економічних формацій,— всього-навсього результат «концептуальної схеми», «осьовою лінією» якої є відносини власності. Згідно з таким підходом концепція соціального майбутнього самого Д. Белла, за якою суспільство рухається від індустріальної до «постіндустріальної» стадії, подається як цілком правомірний «наслідок концептуального підходу, за якого осьовою лінією групування виступає виробництво і типи використання знань»²². Політична реакційність, антикомуністична спрямованість і теоретична неспроможність концепції «постіндустріального суспільства» досить широко висвітлені в марксистській літературі. Ця теорія особливо характерна тим, що наочно виявляє спорідненість позитивістської методології і реакційно-апологетичної орієнтації в політиці.

Такий симбіоз, загалом характерний для сучасної буржуазної футурології, ми знаходимо і в уже згадуваній нами праці Г. Кана і Б. Брюс-Брігса, що підсумовує прогностичну діяльність Гудзонівського інституту за останні роки. Подібно до Д. Белла, ці автори розпочинають з того, що відкидають позиції «макроісториків», які намагаються пояснити розвиток суспільства в цілому. Їх власна концепція полягає в тому, що внаслідок емпіричних спостережень (а не теоретичних побудов, що автори спеціально підкреслюють) можливе виявлення «тривалих багатобічних тенденцій», що «діяли в суспільстві в минулому»²³. Знаходження «тривалих багатосторонніх тенденцій» використовується суто по-інструменталістському,— як «важлива організаційна концепція», яка є «корисним джерелом здогадок щодо майбутнього»²⁴. Вирізнення «довгодіючих» тенденцій ні до чого не зобов'язує щодо майбутнього. Футуролог вільний конструювати будь-які здогади, накреслення щодо майбутнього, послуговуючись виявленими в минулому тенденціями лише як допоміжним матеріалом, що збуджує уяву. Оскільки ж ніякі «схеми макроісторії», за якими суспільство розглядається як цілісна система, його не сковують,— він може виділяти ті або інші тенденції в минулому і сучасному відповідно до власних смаків. Аналіз передбачень, які Г. Кан і Б. Брюс-Брігс проектують на 70—80 рр. ХХ ст., красномовно засвідчує буржуазно-класовий зміст їхніх політичних уподобань. В майбутнє суспільство повністю екстраполюється сучасний капіталістичний світ з його соціальними інститутами і духовними цінностями.

Що ж стосується конкретно-наукових методик прогнозування, то їх застосування в умовах капіталістичної дійсності з необхідністю обмежується соціальними відносинами капіталізму, зазнає впливу суб'єктивно-ідеалістичних методологічних установок. Прогресивні буржуазні соціологи неодноразово підкреслювали ту особливість апологетичної футурології, що навіть використання нею конкретно-наукових прийомів прогностичної діяльності не виключає суб'єктивістського бачення майбутнього через призму інтересів правлячої еліти²⁵

²¹ Ibidem, p. 158.

²² Ibidem.

²³ Kahn G., Bruce-Briggs B. Op. cit., p. 7—8.

²⁴ Ibidem, p. 8.

²⁵ Див.: Jungk R. The Role of Imagination in Future Research.— In: Challenges from the Future, Tokyo, 1970, vol. 1, p. 4—5; Steenbergen B. Critical and Establishment Futurology.— In: Challenges from the Future, Tokyo, 1970, vol. 1, p. 99.

Слід зазначити, що одержані на основі застосування конкретних методик реалістичні прогнози розвитку деяких сфер суспільного життя (в галузі технічного прогресу, містобудування, розвитку засобів зв'язку, транспорту і т. ін.) буржуазні футурологи намагаються використати для того, щоб надати видимість науковій обгрунтованості соціальним передбаченням загальноісторичного масштабу, які мають волюнтаристський характер і реакційну політичну спрямованість. Такими прийомами послуговуються в так званому пропагандистському прогнозуванні, що покликане ідеологічно впливати на свідомість трудящих мас в інтересах панівних класів.

Реакційним теоріям соціального майбутнього протистоять демократично-просвітницькі течії в буржуазній соціології²⁶. Представники останніх часто піддають гострій критиці буржуазно-апологетичну спрямованість концепцій реакційних футурологів, що служать інтересам військово-промислового комплексу, розкривають негативні наслідки їх псевдонаукових соціальних прогнозів. Однак неприйняття матеріалістичного розуміння суспільних процесів зумовлює той же суб'єктивно-ідеалістичний та волюнтаристський характер їх уявлень про соціальне майбутнє. Методологічна обмеженість і політичний утопізм таких теорій одразу ж стають очевидними, як тільки їх автори переходять від критики футурологічної апологетики до власних «позитивних» моделей перспектив суспільного розвитку.

Так, прогресивний американський соціолог А. Уоскоу вважає, що для переходу до «більш досконалого» суспільства достатньо в яскравих деталях уявити «бажано-можливе майбутнє» і відповідним чином розпропагувати його, щоб сам «прогноз» стимулював практичні дії по його реалізації²⁷. Представник нідерландських «нових лівих» Б. Стинберген, виступаючи проти типової для апологетичних футурологів абсолютизації ролі технології в дальшому прогресі людства, сам неспроможний пояснити рушійні сили технічного прогресу, його об'єктивні закономірності. «Технологія і автоматизація,— пише він,— є продуктами нашої культури і саме тому не підлягають природним чи якимось іншим законам»²⁸. Критикуючи тих футурологів, які приписують сучасним тенденціям експоненціального зростання технології фатально неминучий характер і закликають пристосовуватись до них, Б. Стинберген висуває лише ілюзійні альтернативи, що зводяться до абсолютної свободи людини вибирати бажані варіанти майбутнього. На його думку, «нема істотних меж для творчого конструювання майбутнього; людська воля — достатня умова для того, щоб творити бажаний світ»²⁹. Останні слова недвозначно характеризують світоглядно-методологічні засади демократично-просвітницьких течій в футурології. Той же Б. Стинберген переконаний, що саме творенню нових духовних цінностей належить вирішальна роль в перебудові суспільства. Ті «духовні цінності», уявлення про соціальне обличчя майбутнього, що висуваються згаданим автором, мають абстрактно-гуманістичний, позаісторичний характер. Соціолог нехтує

²⁶ Кажучи про «демократично-просвітницькі течії», ми вживаємо термін, запропонований Е. А. Араб-Огли. (Див. його працю: В лабиринте пророчеств. Социальное прогнозирование и идеологическая борьба. М., 1973, стор. 120).

²⁷ Див.: Waskow A. Looking Toward: 1999.—In: "Our Generation", 1968, vol. 5, No. 4, p. 26—27, 41—46.

²⁸ Steenbergen B. Op. cit., p. 99.

²⁹ Ibidem.

головним — соціально-економічними та політичними умовами їх реалізації³⁰.

Своєрідною реакцією на волюнтаристсько-інструменталістський підхід до проблем соціального майбутнього, що панує в буржуазній футурології, є позиції теологів (здебільшого католиків та тейярдистів), які виступають проти релятивізму і суб'єктивізму позитивістськи мислячих соціологів³¹. Клерикальні футурологи, намагаючись знайти основи для передбачення майбутнього, як звичайно, апелюють до містичних ідей «вічної родової сутності людини», що нібито має божественне походження. Звідси робляться висновки про те, що вихідним пунктом для розмірковувань про майбутнє має бути «принцип екологічної єдності природи, людини і історії»³², що головне в прогнозуванні — це усвідомлення «позачасової сутності людського роду», яка нібито і визначає справжні шляхи розвитку суспільства³³. Для того ж щоб людство правильно усвідомлювало свою «родову сутність» і відповідно до неї спрямовувало зусилля для досягнення «гуманного майбутнього», — потрібна релігійність мас, розробка «християнської антропології», яка стане основним форпостом гуманізму³⁴. Висувається навіть положення про необхідність організації нових релігійних рухів, «таких же широких, як християнство чи марксизм, які синтезували б релігійну віру і наукове знання»³⁵.

Неважко зрозуміти, що містико-фаталістичний підхід до проблем майбутнього в працях релігійних футурологів, незважаючи на усю словесну неприязнь до волюнтаризму, на практиці обертається таким же суб'єктивістським утопізмом, як тільки справа стосується способів досягнення «гуманного майбутнього». Нехтуючи об'єктивними законами суспільного розвитку, рушійними силами суспільного прогресу, релігійні футурологи не йдуть далі демагогічних закликів до «віри в торжество людського розуму», в моральні потенції «людської природи». Вони нездатні запропонувати жодних реальних шляхів наближення «земного раю».

Зближення і еклектичне поєднання елементів об'єктивно-ідеалістичного і суб'єктивно-ідеалістичного, фаталістичного і волюнтаристського підходів до перспектив соціального розвитку людства становить характерну рису сучасної буржуазної філософії. Це яскраво засвідчують останні філософські та соціологічні конгреси. Якщо містико-теологічні концепції клерикальних футурологів включають елементи волюнтаристського підходу до проблем соціального майбутнього, то відверто суб'єктивістські, волюнтаристські засади футурологів-позитивістів обертаються фаталістичним за своїх характером песимізмом, невпевненістю в можливостях людства контролювати майбутній хід історії. Таким чином, волюнтаризм, що заперечує об'єктивні закони суспільного розвитку, на основі розуміння і використання яких тільки й можлива свідомо активна продуктивна діяльність людей, криє в собі свою власну протилежність — фаталістичне зневір'я в сили і розум людства, заперечення можливості контролю над

³⁰ Див.: Steenbergen B. The Post-Industrial or the Pre-Revolutionary Society? — In: Abstracts 3-rd World Future Research, p. 78—79.

³¹ Див.: Sittler J. The perils of Futurist thinking. — In: Shaping the Future, p. 70; Gibson A. Visions of the Future. "Consilium", 1973, vol. 6, No. 9, p. 118.

³² Див.: Sittler J. Op. cit., p. 82.

³³ Див.: Panikkar R. Op. cit., p. 44—45.

³⁴ Див.: Geffre G. The Crisis of Humanism and the Future of Theology. "Consilium", 1973, vol. 6, No. 9, p. 11—13.

³⁵ Platt J. The Structure of Global Survival. "The Teilhard Review", Winter 1971—1972, vol. 6, No. 2, p. 100.

розвитком суспільних відносин. Буржуазне суспільство неспроможне забезпечити наукове управління соціальними процесами.

Вузькокорисливі інтереси державно-монополістичного капіталу принципово знеможливають комплексне і планомірне розв'язання складних проблем соціального розвитку. Здійснення цілей, що їх ставлять перед собою монополії, викликає безліч неконтрольованих наслідків соціального та екологічного характеру, які «падають» на суспільство, породжуючи в буржуазній свідомості уявлення про безсилля людини перед стихією сліпих сил. Ці суперечливі ситуації співіснування технічної могутності і соціальної безпорадності, атмосфера чергування авантюристичної самовпевненості і розгубленості, сумнівів, невпевненості в найближчому майбутньому і дістають специфічні вияви в працях буржуазних футурологів.

Магістральний шлях звільнення людства від влади стихійних, неконтрольованих сил, перетворення його в справжнього володаря суспільних процесів лежить в революційній перебудові суспільства на комуністичних засадах. Буржуазні ідеологи нездатні вказати його. Ті ж заходи, які вони пропонують, їхні прогнози майбутнього, здійснювані з антинаукових світоглядно-методологічних засад, фактично стають апологією сучасної капіталістичної дійсності.

* * *

Углубление общего кризиса капитализма, неблагоприятные социальные последствия научно-технической революции вынуждают монополистическую буржуазию искать новые средства приспособления к современным условиям. Одним из таких средств является социально-политическое прогнозирование, при помощи которого буржуазные идеологи пытаются затушевать остроту классовых антагонизмов государственно-монополистического капитализма, дезориентировать массовое сознание в направлении, выгодном господствующему классу буржуазного общества.

При всем многообразии политических, этических, мировоззренческих оттенков социально-прогностических теорий, подход к проблемам социального предвидения в буржуазной социально-политической литературе характеризуется по крайней мере одной общей чертой, тесно связанной с субъективно-идеалистическими философскими позициями — волюнтаризмом. Это приводит к тому, что социальное будущее рассматривается в буржуазной футурологии как произвольный субъективный выбор. В основе субъективистского конструирования и моделирования будущего лежит абсолютизация достижений научно-технического прогресса, отрываемых от социально-политических и экономических условий развития общества. В большинстве буржуазных футурологических концепций отрицается сама возможность объективно-истинного познания будущих социальных изменений.

В статье подвергаются критическому рассмотрению три главные разновидности современной буржуазной футурологии: 1) буржуазно-апологетическая (Брюс-Бриггс, Кан, Хейл, Арон, Тойнби, Икле, Поппер, Лендхир, Белл); 2) либерально-просветительская (Уоскоу, Стинберген); 3) религиозно-клерикальная (Ситтлер, Гибсон, Паниккар, Платт). Все они игнорируют объективные законы общественного развития, движущие силы исторического прогресса. Те прогнозы общественного развития, которые предлагают буржуазные идеологи, исходя из антинаучных мировоззренческо-методологических позиций, фактически являются апологией капитализма.

Критика філософських основ ідеології технократії

Серед напрямів і течій сучасної буржуазної філософії і соціології, що протистоять марксистській науці в тлумаченні науково-технічної революції, одним з найреакційніших є технократичний. В умовах загальної кризи капіталізму, загострення класової боротьби ідеологи технократії намагаються зобразити досягнення науково-технічного прогресу як доказ спроможності буржуазного ладу з допомогою досягнень науки і техніки розв'язати внутрішні суперечності, здійснити перетворення капіталізму в «нове» суспільство, не змінюючи його соціально-економічної основи. Цим прагненням відповідають індустріально-техніцистські утопії, що набули значного поширення в буржуазній ідеології.

Технократичний напрям у сучасній буржуазній соціології не є однорідним. У ньому еkleктично поєднані різноманітні соціал-реформістські, ревізійністські та інші погляди, що відрізняються один від одного певними відмінностями в розумінні суті і соціальних наслідків сучасної науково-технічної революції. Тут наявне також еkleктичне поєднання різних форм ідеалізму з механістичним і вульгарним матеріалізмом. Незважаючи на відсутність однастайності поглядів на науково-технічну революцію, технократичні соціологи в основних ідейно-теоретичних і світоглядних питаннях виступають єдиним фронтом. Усі вони силкуються дати оцінку науково-технічній революції, вигідну пануючим класам буржуазного суспільства.

Головною хибою сучасних буржуазних концепцій про соціальні наслідки науково-технічної революції є нехтування визначального впливу соціально-економічних чинників на розвиток науково-технічного прогресу. Твердячи, що соціально-економічні системи і політичний лад не впливають на розвиток техніки, і показуючи науково-технічну творчість як суто духовний процес, що не залежить від об'єктивних умов матеріального життя суспільства, вони відтворюють головні хиби попередніх історичних теорій, які «в кращому разі розглядали лише ідейні мотиви історичної діяльності людей, не досліджуючи того, чим викликаються ці мотиви, не уловлюючи об'єктивної закономірності в розвитку системи суспільних відносин, не вбачаючи коренів цих відносин у ступені розвитку матеріального виробництва»¹.

Такі тлумачення науково-технічної революції є відображенням загальної кризи капіталістичної системи, її глибоких антагонізмів і суперечностей. Це, до речі, стосується і технократичних, і технофобічних поглядів, що їх проповідують, зокрема, екзистенціалісти. Суперечливий характер науково-технічного прогресу за капіталізму призводить або до перебільшення, або до заперечення суспільного значення технічного прогресу загалом.

Принципи техніцизму, що становлять основу технократичного світогляду, є гіперболізацією особливостей «технічного середовища». Буржуазні соціологи, розглядаючи соціологічні проблеми науково-технічної революції, намагаються подати цю гіперболізацію техніки як «матеріалістичний підхід»².

¹ Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 26, стор. 50.

² Див.: Идеологические проблемы научно-технической революции. М., 1974, стор. 41.

Однак наявність в ідеології технократії деяких принципів механістичного матеріалізму зовсім не свідчить про розрив ідеологів технократії з традиційним для буржуазної соціології ідеалістичним світоглядом. Навпаки цей світогляд в ідеології технократії є домінуючим.

Розглянемо деякі різновиди цих ідеалістичних тенденцій.

У неотомістській літературі, наприклад, набула поширення теологічна «філософія техніки» німецького ідеаліста Фрідріха Дессауера. Виходячи з релігійно-ідеалістичних принципів, він оголошує вихідним началом творення техніки «ідеї», що мають неземне походження. «Техніка,— пише він,— є реальне буття ідей, уречевлене в конкретній структурі через переробку природного стану»³. Творенню техніки, за Дессауером, завжди передують ідеї божественного походження. Пройшовши різні ступені свого розвитку, вона повертається до самої себе у формі науково-технічної ідеї в свідомості людини. Отже, техніка нібито є силою, що не залежить від людини. Дессауер розглядає її як вияв «творчого духу», що «витає в космосі» і виступає як «небесний» дар. Люди ж лише досягають «структурний порядок в аспекті божественно створеної єдності». Дессауер не відкидає природної субстанції техніки, але вважає, що за походженням і своєю суттю вона є щось більше від свого природного стану, бо в техніці «є світлий розум бога-творця»⁴.

Намагаючись поєднати і примирити науку і релігію, Дессауер формально визнає науково-технічний прогрес і навіть критикує деякі філософські напрями, зокрема екзистенціалізм, за негативне тлумачення ролі техніки в розвитку суспільства. Але його власна концепція техніки від початку й до кінця пройнята ідеями релігійного фаталізму.

Релігійна концепція Дессауера неспроможна дати правильну оцінку науково-технічного прогресу. На його думку, суперечності науково-технічного прогресу в умовах капіталізму виникають тільки тому, що цей процес є ворожим християнству, «концентрованою людською силою, не тільки вільною від бога, але й спрямованою проти нього з метою підняти людину на божественний престол»⁵. Дессауер намагається ізолювати такі властивості техніки, як «структурність порядку», «стійкість», оголошуючи «силу порядку», втілену в техніці, «найважливішою суспільною силою». Дессауер фетишизує техніку для утвердження буржуазного ідеалу, в якому головним соціальним принципом оголошується «порядок» і «стійкість», «вічність» і «непохитність» інститутів буржуазного суспільства.

Однією з домінуючих у технократичній соціології є концепція «технологічного детермінізму»; вона пронизує всі форми технократичної соціології і виступає як її методологічна основа. Нею широко послуговуються буржуазні соціологи, соціал-реформістські та ревізійні теоретики для маскуванню антагонізмів сучасного державно-монополістичного капіталізму, заперечуючи визначальну роль виробничих відносин у розвитку суспільства.

Сучасна науково-технічна революція приводить до значного посилення ролі науки і техніки в суспільному прогресі. Перебільшуючи роль і значення техніки в розвитку суспільства, теоретики технократії оголосили її першопричиною суспільного прогресу, визначальною

³ Dessauert F. Streit um die Technik. Frankfurt-am-Mein, 1956, S. 235.

⁴ Ibidem, S. 175.

⁵ Ibidem, SS. 241—242.

силою історичного розвитку. На їхню думку, закони суспільного розвитку слід шукати не в економіці, а в техніці, технології, яка нібито є ключем до розуміння усіх явищ суспільства. Розглядаючи техніку у відриві від продуктивних сил і виробничих відносин, буржуазні соціологи визначають її як субстанціальне начало, як силу, що має спонтанні джерела розвитку. «Прибічники технічного детермінізму подають техніку як сутність, що сама розвивається і породжує саму себе, не тільки як причину всіх змін в суспільстві, але і їх результат»⁶.

З позицій фаталістичного світогляду буржуазні соціологи (К. Ясперс, Л. Мемфорд, У. Огборн, Ж. Елюль та ін.) називають машини «справжнім богом», «фетишем», «загальним законодавцем», «велителем», «диктатором» та ін. Магічно володарюючи над людиною, твердять вони, машини діють на неї з фатальною неминучістю. На думку К. Ясперса, під впливом науково-технічної революції суспільство «перетворюється на єдину велику машину»⁷. Песимістично оцінюючі соціальні наслідки науково-технічної революції, англійський соціолог Г. Рід у книжці «До біса культуру» пише: «Технічна революція — це нещастя, очевидно, стане кінцем руйнування всього справді людського»⁸. Розглядаючи техніку як автономне явище щодо суспільства, буржуазні соціологи водночас надають їй властивостей універсального впливу на суспільство. Всю сукупність суспільних відносин, включаючи соціально-економічні, політично-правові, духовні, вони показують як втілення властивостей техніки. Абстрактно-ідеалістична концепція технологічного детермінізму вилучає з виробничих відносин їх соціальний зміст, зводить усю багатоманітність соціальних стосунків до суто технічних і технологічних. Деякі прибічники цієї концепції (Д. Бернар, Ч. Мур, П. Сорокін) вважають, що в майбутньому завдяки розвитку науково-технічної революції суспільна діяльність людей буде повністю регулюватися техніко-організаційними підоймами управління⁹.

У концепції технологічного детермінізму обстоюється утопічна ідея заміни суспільно-політичних відносин технічними. На думку західнонімецького соціолога Зігфріда Бальке, політичні відносини в майбутньому будуть цілком визначатися службою техніки. «Технічна держава, — пише він, — усуне примат політики, служба техніки замінить політичну ідеологію державою самовиробництва наукової цивілізації»¹⁰. Такі погляди обстоює і Р. Гароді, намагаючись обґрунтувати ідею, що в майбутньому «демократичному ладі нового типу» діяльність політичних партій буде замінена діяльністю електронно-обчислювальних машин¹¹.

Метафізичний характер концепцій технологічного детермінізму гранично чітко виявляється при інтерпретації проблем культури. Оголосивши свідомість, духовне життя суспільства простою похідною техніки, теоретики цієї концепції обстоюють технологічну теорію культури, яка засновується на принципі первинності технологічних систем щодо соціальних систем. Твердячи, що соціальні системи є функціями

⁶ Партія и современная научно-техническая революция в СССР. М., 1974, стор. 305.

⁷ Vom Ursprung und Ziel der Geschichte. Münch., 1949, S. 158—159.

⁸ Read H. To Hell with Culture. London, 1963.

⁹ Bernard S. Les implications sociales du progrès techniques, économiques et sociaux (Etude théorique). Paris, 1969.

¹⁰ Balke S. Die Technik im Dienst der Gesellschaft und der politischen ideologie. "Vos Nachrichten", No. 48, 1967, S. 11.

¹¹ Більш докладно про це див.: Борисов Ю., Панков Ю. Что скрывается за теоретическими взглядами Гароди. «Правда», 28 мая 1970 г.

технологічних систем, американський соціолог Л. Уайт, наприклад, робить висновок про пряму залежність типу культури від типу панівної в даному суспільстві технології¹².

Своєрідним варіантом технологічної концепції культури є теорія «культурного відставання», а також теорія «масової культури», в яких буржуазні соціологи (Л. Мемфорд, У. Огборн, Г. Маркузе), всупереч цілям своїх досліджень, відобразили суперечності буржуазної культури. Проте, керуючись антинауковою методологією, вони не доходять до розуміння справжніх причин цих суперечностей. Зокрема, так зване культурне відставання суспільства механістично пояснюється ними лише особливостями науково-технічного прогресу, який інтерпретується у відриві від соціально-економічних факторів розвитку суспільства. Так, на думку Л. Мемфорда, культурне відставання суспільства виникає внаслідок того, що розвиток культурних цінностей відбувається в арифметичній прогресії, а розвиток техніки — в геометричній¹³. Прибічники «масової культури» причину «культурної деградації» суспільства вбачають не в суперечностях сучасного капіталізму, а у фатальних законах технічного прогресу, що нібито діють в усіх індустріальних суспільствах, незалежно від їх економічного і суспільного ладу. На думку Г. Маркузе, причини деградації культури слід шукати «в самій науці, а не в її соціальному застосуванні»¹⁴. Керуючись методологією технологічного детермінізму, буржуазні соціологи прагнуть довести, що нібито «масова культура» є загальним і обов'язковим етапом розвитку культури всіх народів. Моральне зубожіння, кризи буржуазної культури вони розглядають як вияв іманентних закономірностей техніки, необхідний атрибут технічного прогресу.

Техніка, безумовно, є важливим чинником розвитку духовної культури, але сама по собі вона ніякою мірою не може визначати характер духовних процесів, їх соціальний зміст і спрямованість. Вплив техніки на духовну культуру опосередковується, насамперед, панівними в суспільстві виробничими відносинами, усією сукупністю соціально-класових відносин. Вивчення змісту «масової культури» виявляє її антинародний, буржуазно-класовий характер. Саме тому ця культура не є універсальною культурою сучасного людства, як це хотіли б довести ідеологи технократії. Вона є знаряддям духовного поневолення мас, а духовне убожество «масової культури» є однією з характеристик кризи буржуазного суспільства.

Однією з основних причин ідеалістичного тлумачення науки і техніки є абсолютизація відносної самостійності їх розвитку. Серед різних форм фетишизації науки і техніки найпоширенішими в буржуазній соціології є гіпостазування окремих сторін науково-технічного прогресу, перетворення їх на самостійні сутності. Надмірне перебільшення цільових начал технічної творчості призводить до однобічних ідеалістичних висновків. Ототожнюючи техніку з усією людською діяльністю, західнонімецький соціолог Г. Рот робить висновок, що машини є «такий же продукт чистого руху людських ідей, напруження думки, як категоричний імператив Канта»¹⁵. Для обґрунтування технократичного світогляду буржуазні соціологи намагаються використати до-

¹² Критичний аналіз теорії Л. Уайта див. у працях: Артановский С. Н. Марксистское учение об общественном прогрессе и «эволюции культуры» Л. Уайта. Зб.: Современная американская этнография. М., 1963; Маркрян Э. С. Культурологическая теория Лесли Уайта и исторический материализм. «Вопросы философии», 1966, № 2.

¹³ Mumford L. In the Name of Sanity. N. Y., 1954, p. 43.

¹⁴ Marcuse H. One-Dimensional Man. Boston, 1968, p. 146.

сягнення сучасної кібернетики, що здатна моделювати деякі процеси людського мислення, витлумачуючи ці досягнення механістично й ідеалістично. В зв'язку з цим П. В. Копнін відзначає, що «на здоровому тілі кібернетики паразитують найнестримніші ідеалістичні і вульгарно-матеріалістичні спекуляції»¹⁶.

Усім формам ідеології технократії властива абсолютизація окремих фактів, тенденцій суспільного розвитку, проголошення їх визначальними чинниками дальшого суспільного розвитку. Фетишизація і містифікація функції управління, діяльності менеджерів є характерною для теорії «суспільства управляючих». Однобічна абсолютизація продуктивних сил у відриві від виробничих відносин притаманна теорії «другої промислової революції». Ідеологи «постіндустріального суспільства» фетишизують роль наукових знань в сучасному буржуазному суспільстві, вважаючи вчених, винахідників центральними фігурами цього суспільства¹⁷.

Керуючись суб'єктивно-інструменталістською методологією позитивістського емпіризму, ідеологи технократії, вивчаючи явища соціального життя, обмежуються описом фактів, застосуванням методів зовнішніх аналогій, порівнянь та ін. Ці методи знайшли особливо широке застосування в теоріях «конвергенції» та «другої промислової революції». Прибічники теорії «другої промислової революції», проводячи аналогії між промислово-технологічною революцією XVIII ст. і сучасною науково-технічною революцією, роблять апологетичний висновок про «оновлення», трансформацію капіталізму в «нове» суспільство без зміни його соціально-економічних основ. Ідеологи конвергенції, прагнучи обґрунтувати ідею зближення, а потім і «синтезу» протилежних суспільних систем, що мають протилежну соціально-економічну структуру, акцентують увагу на деяких спільних рисах здійснення науково-технічної революції в країнах соціалізму і капіталізму. Абсолютизуючи спільні промислово-технологічні основи виробництва індустріальних країн світу, автори теорії «конвергенції» замовчують корінну протилежність соціалістичного і капіталістичного способів виробництва, їх суспільного і державного ладу. Ідеї технологічного детермінізму були використані деякими буржуазними філософами на XV Всесвітньому філософському конгресі (Варна, 1973 р.) для обґрунтування «конвергенції» капіталізму і соціалізму. Наукова неспроможність цих спроб була розкрита у виступах філософів-марксистів¹⁸.

Ідеологи технократії, виходячи з антинаукових світоглядно-методологічних поглядів, неспроможні дати зображення науково-технічної революції як цілісного соціального явища, структура і особливості якого зумовлюються взаємодією різних чинників суспільного життя: базису і надбудови, економіки і політики, соціальної організації і класової структури суспільства тощо, — не розуміють того, що в суспільному процесі «існує взаємодія всіх цих моментів»¹⁹. У концепції технологічного детермінізму переважає метафізична однобічність, абстрактно-ідеалістична фетишизація єдиного чинника — техніки. Ідео-

¹⁵ Roth H. Technik als Element der Bildung. "VDI-Zeitschrift, 1964, S. 1108.

¹⁶ Копнін П. В. Человек и техника. У кн.: Человек и эпоха. М., 1964, стор. 182.

¹⁷ Brzezinski Z. America in the Technetronic Age. New Questions of our Time. "Encouter", 1968, January, p. 18.

¹⁸ Див.: Федосеев П. Н. Итоги XV Всемирного философского конгресса. «Вопросы философии», 1973, № 12.

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 37, стор. 372.

логи технократії софістично підмінюють соціально-економічні відносини технічними, нехтують складну взаємодію різних елементів науково-технічного прогресу. «Методологію різних концепцій конвергенції об'єднує одна характерна риса: закони суспільного розвитку підмінені у них законами розвитку техніки і технології, і цим соціально-економічна протилежність суспільних систем зведена нанівець»²⁰.

В буржуазній соціології останніх десятиріч особливо інтенсивно розробляється напрям, який прагне подолати однобічність позитивістського емпіризму через створення загальної теорії розвитку індустріальних країн світу. Сюди насамперед слід залічити теорію стадій економічного зростання, найповніше викладену в працях У. Ростоу, а також утопічну концепцію «постіндустріального» суспільства (Д. Белл, З. Бжезінський, Г. Кан, П. Дракер та ін.). Основним цільовим призначенням цих концепцій є намагання спростувати діалектико-матеріалістичну теорію суспільно-історичного процесу. Про антимакистське призначення своєї теорії У. Ростоу відверто писав, що вона «становить альтернативу теорії сучасної історії Карла Маркса»²¹.

Керуючись суб'єктивно-інструменталістськими принципами, Ростоу в своїх дослідженнях суспільних явищ кладе в основу кількісні показники, нехтуючи якісними. Неминучим результатом застосування такої методології є довільне препарування суспільно-історичної дійсності, механічне об'єднання в одній «стадії» якісно різних епох і періодів історії людства. Аналізуючи економічні і соціологічні проблеми сучасного суспільства, він оперує такими важливими показниками його функціонування, як промисловість, техніка, наука, частка нагромадження капіталу в національному прибутку та ін. Однак це зовсім не означає, що техніко-економічний підхід становить визначальну основу теорії Ростоу. Згадані показники він розглядає поза їх функціональним призначенням, не у зв'язку з формами власності, соціальним ладом, класовими відносинами, а лише у зв'язку з професійним розподілом функцій у виробничому процесі. Ці показники не є результатом вивчення об'єктивних закономірностей суспільного розвитку. Ростоу писав: «Центральним явищем світу, після традиційних суспільств, є не економіка, а (незалежно від того, який цей світ — капіталістичний чи ні) загальний спосіб дій, за допомогою якого відбувається вибір»²². Із цього випливає, що основу світоглядних принципів Ростоу становлять суб'єктивний ідеалізм, волюнтаризм, прикриті техніко-економічними термінами.

Спираючись на принципи технологічного детермінізму, теоретики постіндустріального суспільства намагаються використати новітні досягнення науки і техніки, щоб обґрунтувати свої буржуазно-апологетичні висновки. На думку З. Бжезінського, індустріальний процес уже втрачає значення основного і визначального чинника соціальних змін. Під впливом техніки і електроніки, зокрема в галузі обчислювальної техніки і масових засобів комунікації, постіндустріальне суспільство стає технотронним суспільством²³.

Буржуазні ідеологи силкуються замаскувати приватновласницький характер капіталістичних виробничих відносин, створити у широких верств населення хибне враження, ніби під впливом науково-технічної

²⁰ Идеологические проблемы научно-технической революции. М., 1974, стр. 202.

²¹ Rostow W. The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. Cambridge, 1960, p. 1.

²² Ibidem, p. 150.

²³ Brzezinski Z. Between Two Ages. America's Role in the Technetronic Era. N. Y., 1970, p. 10.

революції власність стала другорядним явищем, простою юридичною фікцією²⁴. Відповідно до цього заперечується і марксистсько-ленінська теорія класів і класової боротьби. Д. Белл визначає соціальну структуру «постіндустріального суспільства» за допомогою антинаукового методу соціальної стратифікації. На його думку, соціальну структуру можна визначити трьома вимірами. Перший — горизонтальний, що визначає соціальний статус людей, в якому на перший план висувається критерій знання, кваліфікації. Другий — вертикальний, що характеризує сферу діяльності людей. Третій — визначає місце людей в політичній системі суспільства²⁵. Внаслідок застосування цієї суб'єктивно-інструменталістської схеми соціальні класи капіталістичного суспільства роздрібнюються і розпоршуються в різних «стратах». Антагоністичні класи буржуазного суспільства — буржуазія і пролетаріат — «мирно уживаються», зникають, розчиняючись у різних соціальних групах. За допомогою суб'єктивістського методу соціальної стратифікації буржуазні соціологи намагаються довести відсутність класової боротьби, підтримати реформістську теорію «депролетаризації» сучасного імперіалізму.

Д. Белл характеризує політичну надбудову постіндустріального суспільства з погляду ідей меритократії, запозичених у англійського соціолога М. Янга*. У соціальній стратифікації «постіндустріального суспільства» у всіх сферах суспільного життя домінує становище нібито посідає наукова інтелігенція. Використовуючи концепцію «ідеальної держави» Платона, Янг розробляє свій модернізований варіант держави, в якій вибрана інтелектуальна еліта в особі математиків, соціологів разом з політичною елітою має здійснювати функції управління і організації.

Міркування теоретиків постіндустріального суспільства про визначальну роль в ньому наукової інтелігенції, про ніби незалежну від капіталу творчість — необгрунтовані, безпідставні. Досягнення науково-технічного прогресу свідчать про зростання ролі науки в економіці і культурі суспільства. Але, як і в минулому, монополістичний капітал і його політичні установи неподільно розпоряджаються наукою у своїх інтересах, оскільки головні підйоми контролю за діяльністю наукових підприємств і корпорацій з їхньою численною армією спеціалістів перебувають в руках капіталу.

Однією з корінних особливостей технократичної соціології є її прагнення використати науково-технічну революцію, щоб обгрунтувати тезу про «кінець ідеології», довести, що це суспільне явище є нейтральним щодо класів і соціально-політичних систем. Робляться висновки про неминучу заміну ідеології науковими знаннями, незалежними від класових інтересів. Американський соціолог Р. Лейн, протиставляючи наукові знання ідеології, твердить, що «індустріальне суспільство», засноване на наукових знаннях, нібито доводить хибність ідеології і виключає її необхідність в цьому суспільстві. На думку Д. Белла, вступ західних країн в індустріальну стадію розвитку спричиняє «природну смерть» ідеології. «Ідеологія, що була колись керівництвом до дії, прийшла до своєї загибелі»²⁶.

Заклики буржуазних соціологів до «деідеологізації» духовної сфери суспільства відображають суперечливий вплив на капіталістичне

²⁴ Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. N. Y., 1973, p. 294.

²⁵ Ibidem, p. 375.

* «Меритократія», за визначенням буржуазних соціологів, — правління «найталановитіших» (від англ. слова «merit» — достойність).

²⁶ Bell D. The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. Gleonce, 1960, p. 370.

суспільство науково-технічної революції і, разом з цим, засвідчують відсутність наукового, філософського аналізу проблем цієї революції. Одним із результатів такого стану речей є абсолютизація емпіричних методів дослідження, що неминуче призводить до недооцінювання теоретичного пізнання, до нехтування ідеологічною формою відображення дійсності. Будучи в основі антинауковою, концепція деідеологізації водночас у викривленій формі відображає деякі реальні процеси сучасного буржуазного суспільства. Теорія «занепаду ідеології» є своєрідним відображенням кризи буржуазних філософських, соціально-політичних вчень, в кінцевому підсумку зумовленої загальною кризою капіталізму.

* * *

Основополагающей идеей технократической социологии является «технический детерминизм», в соответствии с которым общественно-исторический процесс рассматривается как прямое и непосредственное воздействие техники на все сферы общественной жизни. Объявив технику определяющей силой общественного прогресса, теоретики технократии рассматривают ее как фактор, независимый от социально-экономических условий общественного развития.

Абсолютизируя относительную самостоятельность научно-технического прогресса, преувеличивая значение отдельных фактов, тенденций развития науки и техники, идеологи технократии вместе с тем сводят понятие техники к чисто духовному творчеству отдельных личностей. В конечном итоге первоосновой техники объявляется не социально-экономическая детерминация научно-технического прогресса, а идеальные модели, возникающие в головах ученых, изобретателей. Идеология технологического детерминизма широко используется социал-реформистскими и ревизионистскими теоретиками для пропаганды антинаучной теории трансформации капитализма в «новое» общество, минуя классовую борьбу и социальную революцию, а также для пропаганды теории конвергенции капитализма и социализма. Ее реакционная сущность состоит в попытке под предлогом мирного сосуществования идеологий добиться идеологического фазоружения рабочего класса и марксистско-ленинских партий. Все это характеризует технократическое направление современной буржуазной социологии как одно из главных и изощренных идеологических орудий государственно-монополистического капитала.

До критики концепції практики у філософії Ж.-П. Сартра

Серед низки важливих питань критики сучасної буржуазної ідеології важливе місце посідає діалектико-матеріалістичний аналіз ідеалістичних концепцій практики, зокрема — її екзистенціалістських інтерпретацій. У цій статті ми розглянемо концепцію практики в екзистенціалізмі Ж.-П. Сартра.

Свою концепцію практики Сартр намагається обґрунтувати в межах «екзистенціальної діалектики», характеризуючи цю діалектику як «теорію практики». Ці погляди він обстоював і в своїх виступах під час «тижня марксизму» у Франції 1962 року, відзначаючи, що «діалектика є не що інше, як практика»¹. Діалектика, як теорія практики, на думку Сартра, спроможна передусім обґрунтувати свободу людського буття.² Спинимось більш докладно на теоретичних передумовах і головних моментах сартрівського тлумачення практики.

Щоб розкрити ці питання, слід з'ясувати, як Сартр розуміє «можливість людської реальності», те, «якими мають бути світ і людина, щоб відношення між ними було можливе»³. Сартр метафізично протиставляє дві, на його погляд, визначальні сфери людського буття: в-собі-буття (зовнішній світ) і для-себе-буття (людська реальність, витлумачена як свідомість). Зусилля Сартра зосереджуються головним чином на розгляді видів зв'язку між цими двома сферами. В процесі реалізації цього зв'язку нібито здійснюється «справжня свобода».

Важливу роль в становленні сартрівської концепції практики відіграла трансцендентальна феноменологія Е. Гуссерля⁴. Останній, як відомо, наприкінці свого життя вбачав причини «кризи європейського людства» в «кризі свідомості», «кризі наук». Наука, на думку Гуссерля, втратила всякий сенс і значення для людського буття, оскільки «принципово спотворює якраз питання про сенс і безглуздя людського існування»⁵. Утопічний ідеал Гуссерля — створення «універсально-життєвої» ідеалістичної філософії, яка нібито спроможна «на основі розуму переформувати все життєве середовище, політичне і соціальне життя людства»⁶. В межах такого підходу Гуссерль намагався обґрунтувати свою концепцію «життєвого світу», який формує людину і доступний для пізнання лише як «світ суб'єктивних феноменів». Загалом поняття «життєвого світу» Гуссерля є протилежністю марксистському розумінню суспільної практики як чуттєво-предметної діяльності, що виступає об'єктивною основою діяльності і пізнання людини.

Феноменологічна, суб'єктивно-ідеалістична інтерпретація «життєвого світу» ігнорує дослідження свідомості з точки зору її механізмів

¹ «Marxisme et existentialisme». Paris, 1962, p. 16.

² Sartre J.-P. L'être et le Néant. Paris, 1948, p. 170.

³ Ibidem, p. 38.

⁴ Див.: Какабадзе З. Проблема «екзистенціального кризиса» и трансцендентальная феноменология Э. Гуссерля. Тбілісі, 1966.

⁵ Husserliana, B. VI, S. 183.

⁶ Ibidem, P. 6.

ідеального відтворення об'єктивного світу. Нехтується вирішальний вплив об'єктивної дійсності на формування свідомості і механізми її функціонування. «Трансцендентальний суб'єкт» гуссерліанської феноменології покликаний розкривати і осмислювати не дійсність, якою вона є у своїх внутрішніх, об'єктивних визначеностях, а лише «смысл» і «значення» цієї дійсності. «Життєвий світ» проголошується Гуссерлем істинним, буттєво-смысловим світом особистості, «основою», яка дозволяє людині зайняти негативні позиції щодо «зовнішньої дійсності». Відвертий суб'єктивізм трансцендентальної феноменології найбільш повно розкривається у вимогах Гуссерля «брати в лапки» об'єктивні визначеності і якості навколишнього світу. Будучи неспроможною запропонувати якісь реальні заходи для подолання відчуженого характеру буржуазного світу, феноменологія закликає взагалі «утримуватися» від будь-яких суджень про цей світ. В уяві Гуссерля навколишній світ «смысл і значимість свого буття одержує тільки з інтенціонального життя нашої свідомості, з наявної апріорної типології різновидів нашої діяльності»⁷. Діяльність свідомості, витлумачена Гуссерлем як суб'єктивно-смыслова структура духовного світу людини, начебто орієнтує суб'єкта на такі різновиди пізнання, за допомогою яких він спроможний усвідомити своє оточення в формі «внутрішніх переживань». Як бачимо, об'єктивний світ і його якості ставляться Гуссерлем в пряму залежність від діяльності свідомості. Сама ж феноменологія набуває виключно суб'єктивістського забарвлення.

Екзистенціалізм Сартра значною мірою є спробою «дооформлення» наведених положень гуссерліанської феноменології. Розглянемо етапи формування «екзистенціальної діалектики» Сартра.

Перший етап характеризується намаганням розробити так звану негативну діалектику, яка деякою мірою уособлює як суперечливий шлях розвитку французького екзистенціалізму загалом, так і еволюцію філософських поглядів автора «Критики діалектичного розуму».

Принципи «негативної діалектики», розроблені Сартром у 40-х роках, вимагають від особистості «негативної позиції» як щодо предметів реального світу, так і щодо власне «людської реальності», оскільки, на думку Сартра, «тільки заперечення привело нас до свободи»⁸. «Негативна діалектика» Сартра витлумачує свідомість як особливий різновид буття, як специфічну реальність, в якій «закладено» екзистенціальний смысл існування особистості. Смысловий зміст свідомості, на думку Сартра, є єдиним «буттєво-смысловим» визначенням. У речях (тобто в реальних предметах навколишнього світу) нема смыслу і предмет не може «ввійти у свідомість навіть у формі уявлення»⁹, оскільки свідомість є усвідомленням світу як чогось принципово відмінного від самої себе. Свідомість витлумачується Сартром лише як усвідомлення суб'єктивного відношення до світу, вона нібито займає ніким і нічим не визначену екзистенціальну позицію щодо усієї реальності навколишнього світу. Свідомість, твердить Сартр, оскільки вона ставить питання про буття, тим самим уже виходить за свої межі. «Запитуючи світ» про визначеність того чи іншого буття, свідомість виявляє своє «ніщо».

Наведені схоластичні аргументи використовуються Сартром для обґрунтування суб'єктивно-ідеалістичної тези про те, що «людина є

⁷ Ibidem. P. 184.

⁸ Sartre J.-P. Op. cit., p. 115.

буття, за допомогою якого «ніщо» приходить у світ»¹⁰. «Ніщо» витлумачується Сартром як своєрідний різновид буття з діалектичними характеристиками. «Для-себе-буття (свідомість.— Х. Д.) завжди є те, чим воно не є, і не є тим, що воно є». За допомогою таких, суто спекулятивних, аргументів Сартр намагається обґрунтувати нігілістичну думку про те, що людина в наявних ситуаціях становить «ніщо»; вона хоче стати тим, чим вона не є, тобто хоче чимсь стати. Заперечення людиною в будь-якому стані наявного буття витлумачується Сартром як «вічне ніщо»¹¹.

Згідно з такими твердженнями він намагається інтерпретувати індивідуальну свідомість людини в суб'єктивно-ідеалістичному плані, тобто як вирішальний фактор, що надає смислу всьому реально існуючому. Мовою Сартра це означає, що свідомість «трансцендує», тобто виходить за межі себе, постійно заперечує себе і це трансцендування відрізняє людину від «усього того, що не має глузду», що не є «проекцією» свідомості у навколишній світ. Ці аргументи подаються Сартром як доказ діалектичності «людської реальності», а сама «негативна діалектика» — як засіб утвердження «нового різновиду існування людини». Цей засіб визначається як «внутрішньо-емоціональний досвід подолання самого себе в свідомості», що заохочує до односторонньо-практичного осмислення наявних можливостей. Постійне заперечення, «неантїзація» тлумачиться Сартром як основа життєдіяльності екзистенціального суб'єкта.

Світоглядно-методологічна хибність вищенаведених міркувань Сартра не підлягає сумніву, оскільки він ігнорує антагонізм в буржуазному суспільстві між досягнутим рівнем розвитку продуктивних сил і невідповідними їм виробничими відносинами, між рівнем розвитку науки і техніки і наявними формами суспільної свідомості. Головною хобою сартрівських міркувань є нехтування соціальним змістом свідомості. Слід відзначити, що в цьому плані Сартр не лише не підіймається до марксизму, але знаходиться набагато нижче Фейєрбаха, який розглядав свідомість людини як відображення природи, буття. В «негативній діалектиці» Сартра не враховується та обставина, що свідомість людини є усвідомленням соціального і природного середовища і ніяким чином не може бути розкрита з самої себе. Сартр ігнорує і той факт, що опанувати ті чи інші сфери природної дійсності означає перетворити їх у складову частину суспільного буття. Предмети природи і їх зв'язки, проходячи через процес суспільного виробництва, перетворюються в продукти праці, рух яких визначається уже не законами природи, а законами суспільства¹². Нехтування відзначеними обставинами перетворює теоретизування Сартра в абстрактну фразеологію.

В міру того, як Сартр знайомиться з історичним матеріалізмом, він все більше змушений визнавати недостатність принципів негативної діалектики. Він намагається розширити «горизонти розуміння» реального світу за допомогою зміни так званої практичної позиції індивіда щодо об'єктивної дійсності. В своїй праці «Критика діалектичного розуму» Сартр здійснює спробу виробити «нове» розуміння діалектики, стверджуючи, що «індивідуальна практика є оригінальним

⁹ Ibidem, p. 17.

¹⁰ Ibidem, p. 60.

¹¹ Див.: Кузнецов В. Н. Жан-Поль Сартр и экзистенциализм. М., 1969, стор. 85.

¹² Докладніше про це див.: Бычко И. В. Познание и свобода. М., 1968, стор. 24.

актом діалектики»¹³. У відповідності з такою постановкою питання він «горизонти діалектики» розглядає більш розширено, ніж у «Бутті і Ніщо», визначаючи діалектику «логікою дії»¹⁴. Проте Сартр визнає діалектику лише в історичній сфері, як основу «історичної ініціативи». Що ж стосується діалектики в природі, то Сартр її категорично заперече, підкреслюючи, що «лише в історичному і суспільному світі наявний діалектичний розум»¹⁵. Еволюція поглядів Сартра свідчить про те, що він так і не зміг до кінця подолати відзначених ідеалістичних обмеженостей своїх філософських поглядів.

Єдиним конкретним фундаментом історичної діалектики є, за Сартром, діалектичні структури індивідуальної діяльності. Виходячи з цього принципу, він тлумачить сутність практики як «тоталізуючий рух, який поєднує мое майбутнє, мене і навколишні умови в синтетичну єдність об'єктивації, що розвивається»¹⁶. Згідно із Сартром практика характеризується водночас двома аспектами: позитивним і негативним; стосовно наявного буття вона є негативна, а щодо майбутнього — позитивна. Негативні сили і «рух тоталізації» не існують у природі самій по собі, вони виявляються лише в індивідуальній практиці, яка засновується на «цілісності особистості». За відсутності «цілісних особистостей» суспільне життя, за Сартром, не може бути визначене як діалектичне. Як бачимо, суб'єктивно-ідеалістичні загальнофілософські засади, волюнтаризм залишаються неподоланими, незважаючи на «розширення горизонтів» розуміння реального світу.

Заперечення діалектики в природі приводить Сартра до ігнорування матеріальних передумов суспільного розвитку, до відверто суб'єктивістських положень типу «матеріальні зміни не є ні ствердження, ні заперечення, ними нічого не знищується, оскільки ніщо ними не створюється»¹⁷. Цим по суті відкидається можливість будь-яких змін у матеріальних умовах життя суспільства, а критерієм «діалектичності» суспільних процесів виступає «індивідуальна практика», утилітарна діяльність особистості. До того ж поведінка «суб'єкта практики» витлумачується не як активна, свідомо діяльність, а як ірраціональне переживання наявних ситуацій. Природні ж сили, все матеріальне життя суспільства, праця, за Сартром, «антидіалектичні» і «антипрактичні». Відзначені фактори суспільних процесів Сартр вважає «оберненими», «недійсними», «фальсифікованими» формами практики.

Оскільки, як гадає Сартр, смисл і значення світу об'єктивних речей міститься в суб'єкті і цілком залежить від нього, то об'єктивний світ позбавляється своєї діалектики. У філософській концепції Сартра він взагалі займає другорядне, підпорядковане значення. Позбавивши об'єктивний світ його власних законів, діалектичного руху і саморуху, відмовившись розглядати предмети об'єктивного світу в їх «саморусі», в їх «спонтанейному розвитку», «живому житті»¹⁸, Сартр вбачає джерело негативних сил, руху і розвитку лише в суб'єкті. Це є однією з причин його надто «критичної» позиції при поясненні зв'язків між «творчим суб'єктом» і об'єктивними умовами навколишньої дійсності, яка призводить Сартра до метафізично-ідеалістичного розриву цілеспрямованої діяльності суб'єкта і об'єктивної дійсності, до неправомірної абсолютизації суб'єктивних моментів цілепокладання.

¹³ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique. Paris, 1960, p. 373.

¹⁴ Sartre J.-P. Marxism et existentialisme, p. 16.

¹⁵ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique. p. 128—129.

¹⁶ Ibidem, p. 97.

¹⁷ Ibidem, p. 169.

¹⁸ Ленин В. І. Повне зібр. тв., т. 29, стор. 299

Аналіз уявлень Сартра про практику засвідчує неспроможність екзистенціалізму розкрити дійсний зв'язок цілепокладання і об'єктивних умов його реалізації, складну діалектику предметно-практичної діяльності. Насправді цілепокладання є вимогою людини до об'єктивної дійсності і як таке лише певною мірою виражає самостійність людини щодо навколишнього світу. «Світ не задовольняє людину,— відзначає В. І. Ленін,— і людина своїм діянням вирішує змінити його»¹⁹. Однак цілепокладання, будучи вимогою людини до об'єктивного світу, саме обумовлене ним. «Насправді цілі людини породжені об'єктивним світом і передбачають його,— знаходять його як дане, наявне»²⁰, і якщо «цілі людини спочатку здаються чужими («іншими») щодо природи»²¹, то в процесі діяльності ця «потойбічність», «зовнішність» цілей і об'єкта одне стосовно одного знімається і в продуктах діяльності встановлюється їх діалектична єдність.

Сартрівська концепція діалектики позбавлена розуміння цієї діалектичної єдності цілепокладання і об'єктивних умов його реалізації. Категорії діалектики інтерпретуються Сартром непередметно, абстрактно. Для нього «соціальне становище» індивіда — це його становище в якомусь «суспільстві загалом», а саме суспільство тлумачиться як: просто абстрактна сума індивідів. Сартр ігнорує специфічно соціальні, конкретно-історичні форми суспільства, а звідси і людина, індивід розглядається ним абстрактно, позаісторично. І не випадково, що сартрівський «історичний матеріалізм» по суті позбавлений історизму, а визначальна роль матеріального виробництва в суспільному житті визнається лише формально.

Загальновідомо, що в процесі доцільної матеріально-практичної діяльності по перетворенню і використанню природи кожний індивід включається в суспільне життя і стає суб'єктом історичної дії. В конкретно-історичній практичній діяльності, що є основою суспільного буття, індивіди створюють, виробляють засоби до життя, відтворюють відповідні суспільні відносини. Проте в інтерпретації Сартра всі ці реальні, конкретно-історичні процеси і явища набувають перекрученого, містифікованого вигляду. Фіксуючи «матеріалізовану практику», «оброблену матерію», в яких опредметнена діяльність людей, Сартр намагається встановити механізми включення суб'єкта в суспільну діяльність. Однак хибна, суб'єктивно-ідеалістична методологія екзистенціалізму не дає змоги розкрити реальні процеси суспільно-історичної діяльності. В своїх інтерпретаціях суспільно-історичних процесів, з метою виявлення їх «діалектичних структур», Сартр не іде далі схоластичних тверджень. На його думку, наприклад, «оброблена матерія відображає нам нашу активність як пасивність, інертність, а нашу інертність — як активність, наше внутрішнє — як детермінацію зовнішнього, як його фальсифіковане відображення»²²⁻²³ тощо. У таких твердженнях просто неможливо знайти відображення якихось реальних історичних процесів.

Відсутність наукового, конкретно-історичного підходу до розгляду суспільних явищ посилює безпорадність Сартра щодо наукових абстракцій. Відомо, наприклад, що поняття «виробництво», «засоби виробництва» (Сартр називає їх «інструментами») мають своїм змістом конкретно-історичні форми суспільних відносин. «Виробництво загалом,— відзначає К. Маркс,— це абстракція, але абстракція розумна,

¹⁹ Там же, стор. 180.

²⁰ Там же, стор. 159.

²¹ Там же, стор. 158.

²²⁻²³ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 247.

оскільки вона дійсно виділяє загальне, фіксує його і тому звільняє нас від повторень. Однак це всезагальне, або виділене шляхом порівняння загальне, саме є щось багатоманітно розчленоване і виражене в різних визначеностях»²⁴. Нездатність Сартра оперувати науковими абстракціями, визначити їх загальні моменти і конкретно-історичний зміст призводить до того, що в понятті «виробництво», наприклад, він ігнорує суттєві відмінності історично визначених, суспільних форм виробництва. З виробничої діяльності людей елімінується саме її суспільна сутність, ігноруються різноманітні конкретно-історичні форми цієї діяльності. Такий же неправильний підхід допускається Сартром і до поняття «праця», яка визначається ним лише як щось «застигле», як процес, позбавлений свого дійсного предмета. «Якщо,— як твердить Сартр,— людина вкладає в предмет свою власну практику, своє власне майбутнє, свої власні бажання»²⁵, то яким чином вона обробила матерію? Сартром фіксуються лише суб'єктивно-активні моменти трудової діяльності, без врахування складних процесів опосередкування, що відбуваються в процесі праці. Саме тому він неспроможний розкрити реальні моменти трудової діяльності, в якій природні предмети і процеси перетворюються людиною, показати її соціальний зміст. Сартр, таким чином, хибно тлумачить працю, зводить її до трудової діяльності «загалом», тоді як «суспільна форма праці, суспільний устрій праці, або інакше: відносини між людьми за участю їх у суспільній праці»²⁶ залишаються поза об'єктивним, конкретно-історичним аналізом, ігноруються.

Як бачимо, в екзистенціалізмі Сартра ігнорується соціальний зміст праці, абсолютизуються лише загальні, абстрактні моменти матеріального виробництва і суспільної практики. Антагонізми суспільної практики сучасного капіталізму розглядаються Сартром як «вічне відчуження» і неправомірно екстраполюються на суспільну діяльність загалом, без врахування соціально-економічних і політичних основ цієї діяльності, її конкретно-історичних форм. В результаті суспільно-практична діяльність зводиться Сартром до дій «відчуженої» в праці людини, а це відчуження неправомірно приписується всім соціально-економічним відносинам і формаціям.

Найважливішим теоретичним здобутком марксизму-ленінізму є розкриття значення практики як об'єктивної основи для розуміння діалектики природи і суспільного життя. К. Маркс науково, всебічно обґрунтував положення про те, що «розв'язання теоретичних суперечностей саме виявляється можливим *тільки практичним* шляхом, тільки за допомогою практичної енергії людей, і що тому їх розв'язання аж ніяк не є завданням тільки пізнання, а являє собою *дійсне* життєве завдання, яке *філософія* не могла розв'язати саме тому, що вона бачила в ньому *тільки* теоретичне завдання»²⁷. Класики марксизму-ленінізму розглядали практику як матеріальний процес, в якому «світ в собі» перетворюється в «світ для нас». Поєднавши на основі наукового розуміння практики філософський матеріалізм і діалектику, марксистська філософія вперше в історії суспільної думки поставила відношення суб'єкта і об'єкта, людини і суспільства на послідовно наукову основу. В марксизмі практика як чуттєво-предметна, конкретно-історична суспільна діяльність розглядається як вирішальний фактор формування людини. Відзначаючи об'єктивність практики щодо фор-

²⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 21.

²⁵ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 248.

²⁶ Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 7, стор. 43.

²⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, стор. 552.

мування усіх здатностей людини, Ф. Енгельс писав: «Найістотнішою і найближчою основою людського мислення є якраз зміна природи людиною, а не одна природа як така, і розум людини розвивався відповідно до того, як людина навчалася змінювати природу»²⁸. Матеріальна діяльність, передусім праця, створює людину і її духовний світ. Праця виступає тим процесом, в якому об'єктивний матеріальний світ «суб'єктивується», стає складовою частиною суспільної життєдіяльності людини, процесів її пізнання. Історія людства — це предметно-практичне перетворення об'єктивного світу, природи і самої людини в процесі суспільної життєдіяльності. Матеріальна, трудова діяльність (а не її відчужені форми, як це вважає Сартр) встановлює необхідний зв'язок між людським знанням, пізнанням і його практичним втіленням. У відповідності з цим і людина пізнає не якусь абстрактну «незайману» природу, а природу, перетворену матеріально-практичною діяльністю.

У філософії Сартра ігнорується об'єктивна діалектика природи. Тим самим екзистенціалізм відриває людську діяльність від її матеріального субстрату, метафізично розриває суспільну практику як об'єктивну основу формування людських, суспільних потреб і відповідних їм предметних форм олюдненої дійсності. В буржуазному суспільстві, де всі форми спільності між людьми набувають ілюзійних форм самовідчуження, через структури «екзистенціально» спроектованої свідомості об'єктивно неможливо досягнути в адекватних формах взаємозв'язок суб'єкта з предметним світом речей. «Екзистенціальному суб'єкту» сартрівської філософії невідома справжня книга людської суспільної активності, в його «досвіді» відсутнє розуміння необхідності революційно-практичного перетворення реальної дійсності

* * *

В статті подвергается критическому рассмотрению сартровская концепция практики, которая разрабатывается Сартром в пределах экзистенциалистски интерпретированной диалектики. Раскрывается влияние феноменологии Гуссерля на формирование сартровской концепции «диалектики как практики», показывается несостоятельность субъективно-идеалистической методологии экзистенциализма. Последняя приводит Сартра к тому, что он полностью отрицает наличие диалектических связей в природе, считая единственным конкретным фундаментом «диалектики как теории практики» индивидуальный опыт человека, признавая наличие «диалектического разума» лишь в «историческом и общественном мире». Субъективно-идеалистические мировоззренческо-методологические позиции экзистенциализма не дают Сартру возможности раскрыть действительную сущность практики как чувственно-предметной общественной деятельности. Несмотря на признание «диалектичности» общественно-исторического мира, вне поля зрения Сартра остается главное — социальное развитие человечества, действительные конкретно-исторические формы практической и познавательной деятельности людей.

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, стор. 507.

Значення боротьби з релігією ісламу у подоланні пережитків минулого

Успішне розв'язання завдань всебічного розвитку особи, формування наукового світогляду у всіх членів соціалістичного суспільства передбачає цілковите викорінення пережитків минулого, у тому числі й різних релігійних передсудів і забобонів у свідомості, поведінці і побуті деякої частини населення. Причому, як зазначив товариш Л. І. Брежнев у Звіті ЦК КПРС XXV з'їздові партії, необхідний «комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто — забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»¹.

За сучасних умов організація атеїстичного виховання, ефективна боротьба проти релігійних пережитків потребують конкретного вивчення причин живучості тих чи тих форм релігії для розробки найдійовіших засобів їх подолання. Залишки релігійності пояснюються в атеїстичній літературі, як звичайно, відставанням суспільної свідомості від суспільного буття, відносною самостійністю розвитку релігії як однієї з форм суспільної свідомості, активною діяльністю духовенства та шкідливим впливом буржуазної ідеології. Хоча це пояснення загалом правильне, воно, однак, дещо однобічне.

Ще одним із важливих факторів, що живлять релігійний світогляд, є пережитки минулого, навіть коли вони не мають суто релігійного характеру. Такі пережитки класового суспільства, як реакційно-консервативні звичаї у побуті і рідинних взаєминах, ставлення до релігійних обрядів і ритуалів як до «національних» та надання релігійного забарвлення деяким справді народним традиціям, несоціалістичне ставлення до праці і суспільної власності, залишки приватно-власницької психології, індивідуалізм, егоїзм, різні вияви націоналістичних настроїв тощо існують у тісному взаємозв'язку і взаємозумовленості із релігійними пережитками. Тому дослідження зв'язку релігії з іншими пережитками минулого конче потрібне для успішної боротьби як у першій сфері, так і в другій.

У статті ця проблема розглядається на прикладі ісламу — релігії, яка ще зберігається у деяких районах СРСР, у тому числі і в Азербайджані. Конкретно-соціологічні дослідження, здійснені в республіці, дали змогу більш-менш точно відтворити картину зв'язку і взаємовпливу релігії ісламу і пережитків минулого у свідомості, психології і поведінці частини віруючих.

Основною сферою, де людина утверджує себе як особистість, де формуються її духовні і фізичні сили, є праця. Релігія стає на перешкоді вихованню соціалістичного ставлення до праці, активної участі у громадському житті. Так, іслам вважає працю, особливо фізичну,

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

засобом: «очищення від гріхів», підготовкою до «божественного царства», «боргом перед богом» тощо. Релігійний міф про «Адама і першородний гріх» навчає мусульман, нібито праця — не що інше, як божа кара, важкий тягар, тяжка повинність. Закликаючи віруючих до праці духовної, ісламська релігія тлумачить її лише як вивчення і поширення догм ісламу, нещадно придушуючи будь-які спроби наукового пізнання дійсності. Релігії не потрібна людина-творець, що свідомо перетворює природу та свої суспільні відносини, релігія має на меті виховання рабської покори, готовність в усьому наслідувати релігійні догми.

Проведені соціологічні дослідження свідчать, що релігійна ідеологія дістає живильний ґрунт і в таких пережитках минулого, як приватновласницькі та індивідуалістичні настрої, відмежування від колективу, безвідповідальне ставлення до суспільно корисної праці тощо. Спекулюючи на тому, що за соціалізму ще немає цілковитого збігу суспільних та особистих інтересів, а також існують деякі суперечності в індивідуальній свідомості, мусульманське духовенство намагається розширити сферу свого впливу. Іноді відхід од суспільно корисної праці, прагнення до збагачення за всяку ціну штовхає людей, що заражені приватновласницькою психологією, у лабета релігії. Такі люди роблять пожертвування, ходять на прощу у «святі місця», виконують деякі релігійні обряди, виявляючи тим самим «вдячність» богам за свій «добробут». Їхній релігійний запал є у певному розумінні голосом неспокоїної совісті. Соціологічні дослідження підтверджують думку, що носіями релігійних пережитків є переважно люди, які перебувають поза виробничими колективами. Із загальної кількості опитаних віруючих (271 чол.) села Наріманли, Вардениського району, Вірменської РСР, 173 чол., тобто 63,8 процента, зовсім не беруть участі у суспільно корисній праці. Тому для успішної боротьби з пережитками ісламської релігії винятково важливого значення набуває залучення віруючих до виробництва і промислової діяльності, раціональна організація відпочинку, особливо сільського населення, активізація атеїстичної роботи серед «неорганізованої» частини населення — пенсіонерів, домашніх господарок та ін.

Звичайно, неправильно було б твердити, що за сучасних умов усі віруючі розглядають працю тільки як засіб «очищення від гріхів», шлях до «райського блаженства». Основна маса цих людей правильно розуміє суспільну значущість праці за соціалізму і активно працює у різних галузях народного господарства. Та можна з певністю сказати, що є пряма залежність між ступенем релігійності і ставленням до праці.

Нечисленні фанатично віруючі (як то: деякі служителі культу, сеїди, «хранителі святих місць» та ін.) вважають за трудову діяльність виконання релігійних обрядів та настанов. Фізичну працю вони розглядають тільки як засіб підтримання повсякденного існування та спосіб досягнення «вічного блаженства». Фанатики заперечують навіть можливість творчої праці, залишаються осторонь активної суспільно-політичної діяльності та всіма засобами намагаються поширити релігійні погляди серед населення.

Так звані «віруючі за звичкою» у своєму ставленні до праці, суспільних проблем здебільшого не керуються релігійними настановами. Нерідко вони бачать у праці не тільки засіб задоволення власних потреб, але й основний чинник забезпечення добробуту суспільства загалом. Вони сумлінно працюють на виробництві, беруть участь у громадському житті, соціалістичному змаганні. Однак їхній світогляд об-

межений, вони не здатні підвестися до справжньої творчої праці та усвідомлення перспектив суспільного розвитку. Вивільнення цієї групи віруючих з-під впливу релігії значно підвищило б їхню трудову та громадську активність.

На сучасному етапі найчисленнішу групу віруючих становлять ті, які вагаються у вірі. Практично, вони не вкладають у працю релігійного смислу, однак і в їхньому світогляді спостерігається суперечливість і нестійкість, упевненість у своїх силах і можливостях у них химерно поєднується з вірою у потойбічного творця — вершителя долі.

З усього цього випливає, що виховання у всіх членів суспільства комуністичного ставлення до праці і суспільної власності багато в чому залежить від цілковитого викорінення релігійних поглядів. А розв'язання цього завдання настійно вимагає залучення усіх трудящих до суспільно корисної праці, витіснення ручної праці з усіх галузей народного господарства, дедалі більшого використання досягнень науки і техніки у сільському господарстві, його дальшої механізації та спеціалізації.

Сферою, де найдовше зберігаються і «консервуються» залишки релігії, є побут. Побут, як і всі інші суспільні явища, має історичний характер і кінець кінцем визначається способом виробництва. Але особливість цього соціального утворення полягає в тому, що воно змінюється менш інтенсивно, ніж економічні, соціальні і політичні відносини. На відміну від інших галузей суспільного та особистого життя, побут становить дещо «відокремлену» сферу людської діяльності. Сімейно-побутові відносини тісно пов'язані з інтимними, особистими почуттями і настроями людей, усі форми вияву індивідуалістичних пережитків тут особливо відчутні. Через це у побуті, поряд із прогресивними звичаями і традиціями минулого, тривалий час зберігаються шкідливі, консервативні традиції.

«Замкненість» сім'ї ще більше посилювала релігія ісламу. Релігія протягом століть, використовуючи усі важелі свого впливу, прибирала під свій контроль побут людей, намагаючись цілком підпорядкувати його «нормам» мусульманства. Вона була ідейним джерелом відсталості, мракобісся і забобонів у побуті. В сучасних умовах, коли соціально-класове коріння релігії у нашій країні вже ліквідоване, релігійні пережитки виявляються насамперед у сімейно-побутових відносинах під виглядом «традицій».

Мусульманське духовенство впродовж століть намагалося, з одного боку, виставити релігійні обряди та церемонії як «народні», а їх виконання зобразити як «національний обов'язок». З другого боку, деяким народним звичаям, традиціям і церемоніям, які на час свого виникнення не мали нічого спільного з релігією, воно надавало релігійного забарвлення, пов'язувало із суто релігійними обрядами і у такому вигляді нав'язувало людям. Характеризуючи консервативні релігійні традиції, Ф. Енгельс зазначав, що «традиція — це велике гальмо, це *vis inertiae* в історії, але вона тільки пасивна, і тому неминуче виявляється зламаною»². Деякі люди виявилися нездатними розрізнити власне релігійні обряди і ритуали, з одного боку, і народні звичаї та національні традиції, з другого, і хоча вони й не є переконаними віруючими, через «звичку» і «заради традицій предків» виконують ряд релігійних обрядів і церемоній (культ «святих», п'ятикратна молитва — магеррам, обрізання, релігійний шлюб, похорон та ін.).

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, стор. 302.

Це робить актуальним завдання очистити справді національні традиції від релігійних нашарувань, звільнити деякі прогресивні народні церемонії з-під релігійного впливу.

Побутові звичаї та традиції за ступенем їхнього зв'язку з релігійними пережитками можна поділити на дві групи. Першу складають залишки реакційно-консервативних звичаїв, традицій та церемоній. У них розрізняються дві підгрупи: а) звичаї, які виникли на основі первісних релігійних вірувань і поглядів — фетишизму, анімізму, магії; тотемізму, культу предків, що переродилися під впливом ісламу у такі форми, як обрізання, культ «святих», поклоніння святим місцям; віра у долю, ворожіння, знахарство, кровна ворожнеча тощо; б) звичаї, традиції і церемонії, які виникли у зв'язку з формуванням класового суспільства, його приватновласницької моралі і згодом дістали релігійне «освячення» (як то: багатоженство, посаг, калім, носіння чадри, релігійний шлюб, ранне одруження, одруження на вдові старшого брата і дядька, на дівчині, яка перебуває у родстві, неучасть чоловіка у побутовій праці, украдення нареченої тощо).

Другу групу становлять народні традиції, звичаї і свята, які виникли і розвивалися як вираження способу життя, почуттів і настроїв народу — церемонії, пов'язані з народженням, весіллям, похороном, а також з повагою до жінки, старших, правилами гостинності тощо. Мусульманське духовенство для посилення релігійного впливу завжди намагалося «ісламізувати» ці традиції, надати їм «священного» характеру. У період будівництва соціалізму ці звичаї модифікувалися, набули нового змісту, почасти нової форми, звільнилися від релігійного забарвлення. Однак і тепер деякі віруючі та малосвідомі люди вносять у ці традиції релігійні елементи, що створює умови для консервації залишків ісламської релігії. Дотримання тих чи тих релігійних «додатків» до народних звичаїв, на думку деяких людей, нібито зумовлене силою традиції. Насправді ж виконання релігійних церемоній, наприклад під час весілля, може справити шкідливий вплив на окремих людей, сприяти появі та закріпленню релігійних передсудів, що правда у трохи модифікованому вигляді. Очищення народних традицій від релігійних нашарувань, з одного боку, прискорює цілковите подолання релігійних пережитків, з другого — зберігає і розвиває прогресивні народні традиції і звичаї.

У процесі атеїстичного виховання треба навчати людей розрізняти національно-традиційне і релігійне, адже нерідко деяка частина віруючих під поняттям «національне» розуміє належність до тієї чи іншої форми релігії, наприклад до мусульманства. Ототожнення національного і релігійного, підміна національного націоналістичним завжди були улюбленим прийомом експлуататорів і духовенства в ідеологічній обробці трудящих мас. Від самого зародження ісламу важливе місце у ньому посідає положення про поділ усіх людей на «правовірних» (мусульман) і «невірних», про виключність і зверхність перших і неповноцінність усіх інших. К. Маркс писав з цього приводу: «Коран і основане на ньому мусульманське законодавство зводять географію і етнографію різних народів до простої і зручної формули поділу їх на дві країни і дві нації: правовірних і невірних. Невірний — це «харбі», ворог. Іслам ставить невірних поза законом і створює стан безперервної ворожнечі між мусульманами і невірними»³.

Іслам протягом усієї своєї історії живив національні передсуди, сіяв розбрат і ворожнечу між народами. Достатньо навести деякі

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 10, стор. 157.

сури корану — головної «священної книги» мусульман: «Бийтеся з тими, хто не вірує в Аллаха і в останній день, не забороняє того, що заборонив Аллах і Його посланець, і не підкоряється релігії істини...»; «О ви, які увірували! Не беріть своїх батьків і братів друзями, якщо вони полюбили невір'я більше віри»; «О пророче! Спонукай віруючих до битви. Якщо буде серед вас двадцять терплячих, то вони переможуть дві сотні; а якщо буде серед вас сотня, то вони переможуть тисячу тих, які не вірують, за те, що вони народ не розуміючий»⁴. Принципи релігійного націоналізму дістали відображення також у головних ученнях і положеннях ісламу — «мусульманської виключності», системі всіляких релігійних заборон, у закликах до «священної війни за релігію», панісламізмі, мюридизмі тощо.

Ісламська релігія, яка налічує силу-силенну різних сект і напрямів, розділяє не тільки людей різних націй, а й навіть віруючих однієї нації, що належать до різних течій ісламу — наприклад, прихильників сунізму і шиїзму. Єдиний курдський народ, який живе у Закавказзі, іслам поділяє за релігійною належністю на мусульманських курдів і курдів-езидистів. Пережитки цієї релігійної відособленості виявляються і тепер — так, серед старшого покоління курдів трапляються люди, які й нині вважають «великим гріхом» («харам») усякі стосунки між мусульманами і езидистами.

У сучасних умовах розвинутого соціалістичного суспільства, де дружба і співробітництво між людьми різних націй стали характерною рисою самого радянського способу життя, пропаганда національної замкненості, виключності і неприязні до інших націй, певна річ, не може мати успіху. Тому мусульманське духовенство, намагаючись пристосуватися до соціалістичної дійсності, вже не згадує найбільш «войовничі» місця з Корану. Проте, вдаючись до такої «модернізації», вони й до сьогодні закликають віруючих: «не беріть іудеїв і християн за друзів», «не сидіть поруч них», «не беріть собі близьких друзів, крім вас самих» тощо. Такі проповіді мають на меті збереження елементів національної відособленості, гальмують процес зближення націй.

Звичайно, більшість віруючих далека від націоналізму, вони разом із представниками інших національностей працюють у виробничих колективах, беруть участь у громадських справах, культурних заходах. Особливе значення для інтернаціонального і атеїстичного виховання мають мішані шлюби. У таких багатонаціональних містах Азербайджану, як Баку, Сумгаїт, Мінгечаур 20—30 процентів сімей — мішані. Є родини, які об'єднують представників трьох, чотирьох і більше національностей. У таких сім'ях відзначають радянські інтернаціональні свята, поважають прогресивні національні традиції, а діти виховуються в дусі дружби з людьми усіх націй. Усе це заступає шлях релігійно-націоналістичним пережиткам. З допомогою соціологічного дослідження, здійсненого у 125 мішаних сім'ях, було встановлено, що майже всі вони вільні від релігійних вірувань, а глави цих сімей не дотримуються таких досить поширених серед віруючих релігійних обрядів, як намаз, пост та ін. Зрозуміло, що мішані шлюби стали об'єктом особливих нападів з боку мусульманського духовенства. Посилаючись на вимоги шариату, деякі віруючі вважають одруження з представником іншої національності «гріхом» і навіть «образою національної гордості». Іноді під тиском релігійно настроєних батьків і родичів молоді розлучаються.

⁴ Див.: Коран. М., 1963, стор. 151—152, 147, 162.

Отже, релігія чітко тримається за пережитки минулого, а вони і собі є живильним ґрунтом для релігійних вірувань. От чому таку величезну роль в остаточному подоланні негативних залишків у національних відносинах, побуті, сім'ї відіграє боротьба з релігією в усіх її формах і різновидах.

* * *

Всестороннее развитие личности, формирование научного мировоззрения у всех советских людей требуют полного вытеснения различных религиозных предрассудков, которые еще сохранились в сознании, поведении и быту некоторой части населения.

Одним из факторов, обуславливающих живучесть религиозных взглядов, в частности проповедуемых исламом, являются также пережитки прошлого, как недобросовестное отношение к труду, остатки частнособственнической психологии, индивидуализм, консервативные обычаи в быту и семейных отношениях, националистические настроения, подмена национального религиозным и т. д. Поэтому атеистическое воспитание должно соединяться с борьбой против отклонений от социалистической морали во всех сферах общественной жизни.

Радянський народ і діалектика розвитку націй

Граудіозні соціальні перетворення в нашій країні, яка під керівництвом Комуністичної партії здійснює будівництво комунізму, мають вирішальне значення для подальшого всебічного розвитку соціалістичного інтернаціоналізму, зміцнення міжнаціональної єдності усіх народів СРСР, нової історичної спільності людей — радянського народу. Справа патріотичного виховання трудящих і одночасного зміцнення інтернаціоналістської свідомості мас, як підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії, завжди стояла в центрі уваги ідеологічної роботи нашої партії. Величезного значення щодо цього мало святкування 50-річного ювілею Радянського Союзу.

Досвід будівництва першої в історії людства соціалістичної держави — держави трудящих усіх націй і національностей нашої країни, досвід розв'язання віковичного національного питання на основі марксистсько-ленінської теорії і практики Комуністичної партії, торжество ленінської політики дружби і співробітництва народів як нових рушійних сил соціалістичного суспільства мають всесвітньо-історичне значення.

Науковці нашої країни зробили гідний внесок у відзначення славного ювілею утворення СРСР. Серед книжок, що їх опубліковано до знаменної події в житті нашого народу, привертає увагу рецензована праця, підготовлена колективом науковців Інституту філософії і права Академії наук Азербайджанської РСР*. Це одна з перших спроб дослідження формування й розвитку азербайджанської соціалістичної нації крізь призму функціонування нової історичної спільності людей — радянського народу.

У монографії розглядається широке коло питань, що стосуються діалектики загального і особливого, інтернаціонального і національного, загальнорадянського у розвитку азербайджанського народу.

Виклад матеріалу, загальна структура книжки будується відповідно до методоло-

гічної настанови про те, що аналіз будь-якого питання теорії нації не може бути плідним поза з'ясуванням особливостей радянського народу як нової історичної спільності людей. Перший розділ — теоретичний. В ньому розбирається питання діалектики соціалістичного національного розвитку, характерні особливості нової історичної спільності людей, питання інтернаціоналістських обов'язків соціалістичних націй.

В інших розділах висвітлюється процес розвитку азербайджанської соціалістичної нації як складової частини радянського народу. Так, у другому розділі книжки досліджується питання національної державності азербайджанського народу у складі радянської федерації. У третьому — йдеться про інтернаціональні основи економічного й соціального розвитку республіки. Четвертий, останній розділ, присвячено питанням розвитку соціалістичної національної культури. На великому фактичному матеріалі показано формування й розвиток азербайджанської соціалістичної нації у союзі радянських соціалістичних народів.

Вважаємо доцільним сконцентрувати увагу на тих порушених питаннях, які, на наш погляд, потребують окремого обговорення. Відзначимо при цьому, що книжку можна поділити на дві частини — теоретичну й фактологічно-історичну. На великому фактичному матеріалі автори показують, що прогресивний, соціалістичний розвиток національного можливіший лише на інтернаціональній основі, на принципах інтернаціоналізму, доводять, що законом соціалізму в галузі національних відносин є розквіт і зближення націй у їхній нерозривній єдності.

Серед загальнотеоретичних питань, які розглядаються у першій частині рецензованої праці, головним є визначення співвідношення між радянським народом і соціалістичними національними спільностями. Першорядного значення при цьому набуває з'ясування сутності радянського народу і нації загалом, соціалістичної зокрема. Як відомо, цим питанням присвячено вже кілька великих монографій, що вийшли нещода-

* Советский народ и диалектика национального развития. Баку, 1972, 332 стор.

давно¹, а також змістовні дослідження М. Д. Каммарі, С. Т. Калтахчяна, М. Г. Кіма, М. І. Куліченка, М. С. Джуносова, П. М. Рогачова і М. А. Свердліна, Е. В. Тадевосяна, І. С. Цамеряна, А. І. Холмоторова, Т. Ю. Бурмистрової та інших учених.

Деякі висновки радянських дослідників використовуються і в рецензованій монографії. Її автори констатують інтегративний характер радянського народу як нової історичної спільності людей, вивчають два аспекти його розвитку: соціально-політичний і міжнаціональний. Як позитивну рису треба відзначити підхід до аналізу радянського народу як до складного суспільного явища, що тісно пов'язане з усіма сторонами суспільного життя — економічними, соціально-класовими відносинами, політикою, культурою, ідеологією, побутом тощо. Багатоаспектний підхід до дослідження радянського народу дозволяє розглядати його водночас як стійку соціально-класову, інтернаціональну й державну спільність людей.

Автори розкривають закономірності, які визначають розвиток радянського народу як нової історичної спільності людей на етапі розвинутого соціалізму. Йдеться, зокрема, про вдосконалення суспільних відносин, зміцнення соціальної єдності і становлення соціальної однорідності суспільства, про дві тенденції соціалістичного національного розвитку — розквіт і зближення націй, зростання ролі Комуністичної партії і Радянської держави у дальшій консолідації радянського народу.

Становить інтерес спроба розгляду понятійного апарата дослідження радянського народу, а також постановка питання про взаємну відповідальність соціалістичних націй.

Водночас теоретичний розділ монографії містить дискусійні твердження, які потребують критичного обговорення. Автори виходять з прийнятого в літературі положення про те, що поняття «радянський народ як нова історична спільність людей» ширше, ніж поняття «національна спільність». Це, безумовно, правильне положення має велике методологічне значення для аналізу соціалістичних націй. Але, якщо його покласти в основу поняття радянського народу, то на перший план дослідження цієї нової історичної спільності висувається національне і міжнаціональне. Такий підхід дає можливість з'ясувати лише певний аспект комплексної проблеми висвітлення історичної спільності радянського народу. Але, оскільки, автори не зазначають того, що у даному випадку йдеться лише про один аспект і не співвідносять його з іншими аспектами, їхній погляд видається дещо одностороннім. Вони неодноразово зауважують, що сутність радянського народу може бути розкрита лише через класовий аналіз соціальної структури цієї нової історичної спільності як визначального чинника її розвитку. Але надто поси-

лена увага до одного аспекту аналізу згаданої проблеми призводить до того, що відзначені методологічні настанови не дістають в книжці повного втілення.

Це позначається передусім на періодизації етапів становлення нової історичної спільності людей, вивчення яких неодмінно потребує розгляду функцій диктатури пролетаріату. Останнє питання слід було б вивітлити ґрунтовніше.

Розгляд радянського народу поза висвітленням функцій диктатури пролетаріату та її базисної ролі у його становленні, тобто зведення цієї нової історичної спільності людей тільки до аспекту міжнаціональних відносин та результату «колективних зусиль усіх радянських націй та народностей» (стор. 49), ставить соціалістичну націю як таку на місце суб'єкта історичної дії. Безумовно, роль національного фактора в становленні радянського народу як особливої спільності, що виникла в процесі зближення класів, соціальних груп, націй та народностей, є помітною. Головною ж, рушійною силою історичного становлення цієї спільності була саме диктатура пролетаріату як союз робітничого класу з трудящим селянством, керований Комуністичною партією.

Виразніше класово-соціальний підхід виступає в книжці під час аналізу сутності нації. Підкреслюючи, що нація на відміну від класів не визначає змісту і спрямованості суспільних процесів, автори водночас стверджують, що вона «включає в себе, оформляє, поєднує певними соціально-історичними засобами різні класи, соціальні групи, соціальні інститути, характерні для даного суспільного ладу» (стор. 22). Тут треба було б наголосити, що нація постає насамперед як результат взаємодії, навіть боротьби протилежних, антагоністичних класів, на основі яких вона і може розглядатися як специфічна спільність людей, що підтримується спільністю економічних зв'язків, мови, території, особливостей культури, психології тощо. Це не означає, що нація є всеохоплюючою соціальною категорією. Тут потрібні певні застереження, інакше може скластися враження, що національне еквівалентне суспільному, суспільству загалом. Таке отождолення підб'ємо у твердженні: «У широкому розумінні національний розвиток означає роз-

¹ Див.: Великий советский народ. К., 1976; Закономерности формирования советского народа как новой исторической общности людей. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 50-летию образования СССР. 12—14 декабря 1972 года, т. 1—2, М., 1975; Советский народ — новая историческая общность людей. Становление и развитие. М., 1975; Многонациональный советский народ — новая историческая общность людей. Волгоград, 1969; Национальное и интернациональное в жизни народа. К., 1970 та ін.

виток усіх прогресивних сторін національного, народного життя, включаючи як матеріальну, так і духовну сферу, як культурно-побутову, так і соціально-психологічну галузь, як соціально-класову, так і етнічну сторону, як державний, так і суспільно-політичний розвиток» (стор. 19).

Зрозуміло, що національний розвиток є насамперед соціальним і детермінованим, зумовленим соціальними чинниками. Але це не означає, що розвиток національного треба розуміти як такий, що включає в себе різні класи, соціальні групи, соціальні інститути, характерні для суспільного ладу, як пишуть автори. Адже суспільне, соціальне — це не зміст, а основа розвитку національного.

Автори правильно стверджують, що соціалістична нація є новою формою соціальної спільності, важливою рисою якої виступає єдність національних соціально-економічних і політичних інтересів спільності (стор. 23). Проте звідси не випливає,

що зближення класів, соціальних груп, різних соціальних категорій зводиться до процесів національного розвитку, як про це говориться в книжці (див. стор. 24—25). Національне вужче, ніж соціальне, суспільне в цілому. Воно є одним із аспектів суспільного розвитку, а не його основною характеристикою.

Загалом у монографії «Радянський народ і діалектика національного розвитку» міститься багатий фактичний матеріал, який, безперечно, становить чималий науковий та пропагандистський інтерес. Порушуються деякі малодосліджені питання розвитку соціалістичних націй в «контексті» нової історичної спільності — радянського народу. Це можна розглядати як початок тієї великої наукової роботи, яку надалі розгортатимуть наші азербайджанські колеги у співробітництві з науковцями братніх республік країни.

В. М. ГОНЧАРОВА

Дослідження історії суспільної думки

Найвиразнішою тенденцією, шртаманною сучасним радянським дослідженням з історії суспільної думки, є прагнення до системного вивчення, яке виявляється у двох головних аспектах. З одного боку, уточнюється поняття суспільної думки; вона розглядається як відносно цілісне, самостійне утворення, що відображає з свідомості людей весь комплекс соціальних відносин, властивих даному суспільному устроєві. З другого, — відзначаючи шільну координатність суспільної думки в філософії, політиці, праві, моралі тощо, дослідники водночас підкреслюють, що суспільна думка не є простою сумішю форм суспільної свідомості. Об'єктом суспільної думки є життя суспільства на конкретному історичному етапі його розвитку; закономірності, перспективи і проблеми пов'язані з усвідомленням історичної долі класу, народу, суспільства тощо. Такий погляд є загально визначним в колі радянських учених. Про це свідчать результати обговорення проблеми визначення поняття суспільної думки на сесіях і симпозіумах, що відбулися протягом останніх років під керівництвом Наукової Ради з історії суспільної думки АН СРСР.

Рецензований збірник* становить виклад матеріалів однієї з таких сесій, яку разом з Радою та Інститутом філософії АН СРСР проводила Академія наук АзРСР. Присвячена темі «Ленінізм і розвиток демократичної думки народів Сходу» сесія,

як і збірник, що узагальнює її результати, привертає увагу чітким розумінням сутності предмета вивчення. Вона виявляє також суттєвий аспект, в якому реалізуються прагнення істориків до системного дослідження суспільної думки.

Прагнучи внести свою частку у вивчення загальносвітових закономірностей соціального розвитку різних народів і країн, в активне залучення їх до інтернаціонального визвольного руху, провідною силою якої нині є соціалістична система, дослідники широко узагальнюють історичний розвиток суспільної думки різних народів. Формулюючи з цього погляду суть завдань, що стоять перед радянськими ученими, М. Т. Іовчук у статті, яка відкриває рецензований збірник, пише: «У нас в історії радянських проблем, але й чимало наукового запасу, що дозволяє зробити нові філософські узагальнення, зокрема створити в майбутньому, хоч би протягом 20—30 років, фундаментальну марксистсько-ленінську наукову історію суспільної думки СРСР, а згодом й історію світової суспільної думки» (стор. 13). Цейвним внеском у реалізацію цього завдання і є рецензована книжка, яка становить інтерес не лише для фахівців, що спеціалізуються у вивченні історії народів Сходу. Великий фактичний матеріал і ті загальнометодологічні ідеї й висновки, які формулюють автори, стануть у пригоді кожному, хто прагне до осмислення розвитку суспільної думки.

Матеріал збірника можна поділити на три групи. До першої належать публікації, спеціально присвячені розгляду проблем загальнометодологічного характеру. Це пе-

* Ленінізм и развитие демократической мысли народов Востока. Баку, 1973, 280 стор.

редусім стосується статті М. Т. Іовчука «Ленінізм і деякі актуальні проблеми історії демократичної суспільної думки» та С. Н. Григоряна і Л. І. Філіппова «Ленінська теорія соціалістичної революції і національно-визвольний рух». У статтях Ф. К. Кочарлі, А. Алтмишбаєва, Т. Хидирова, М. М. Хайруллаєва на основі широкого фактичного матеріалу з історії Азербайджану, Киргизії, Туркменії та Узбекистану аналізується процес засвоєння марксистсько-ленінських ідей у республіках Середньої Азії та в Азербайджанській РСР.

Зрештою, чимало авторів збірки (ідеться про статті Е. А. Фролової, А. В. Сагадєєва, Б. С. Ерасова, М. Б. Баратова, А. М. Агахі, А. А. Амінзаде, Г. Б. Гусейнова та Е. Ю. Гасанової) висвітлюють питання поширення марксизму-ленінізму в суспільній думці країн Близького, Середнього Сходу, Африки й Індії.

Безперечно, такий поділ праць досить відносний. Адже загальнотеоретичні положення і низку ідей методологічного характеру містять в собі й публікації, присвячені висвітленню конкретних питань, так само як в узагальнюючих статтях ми подібуємо чимало цікавих фактів, що характеризують розвиток суспільної думки народів Сходу.

Загалом збірник становить помітний внесок у вивчення низки конкретних питань з історії поширення марксистсько-ленінських ідей в країнах Сходу, він містить вагомий інформації про останні досягнення радянських учених з цього питання. Викликає сумнів хіба що відсутність матеріалів, які б висвітлювали з огляду проблеми збірника питання розвитку суспільної думки Казахстану. Що ж стосується останньої групи статей, бажано було б серед них мати й публікацію з проблем розвитку суспільної думки Китаю. Зважаючи на актуальність боротьби з маоїстськими фальсифікаціями марксистсько-ленінських ідей, такий матеріал дуже потрібний.

Аналіз конкретних питань, як вже відзначалося, дозволив авторам висловити свою думку з ряду загальнотеоретичних положень. На деяких з них ми й спинимося.

Головна ідея, що об'єднує всі матеріали збірника, полягає в розкритті інтернаціонального значення ленінізму як вчення, що охопило весь світовий революційний процес, в тому числі й країни Сходу. Розкриваючи інтернаціональну сутність ленінізму з цього боку, М. Т. Іовчук, зокрема, відзначає: «Це ще не могло бути зроблене в XIX ст. Марксом і Енгельсом, хоча їх вчення і є зразком пролетарського інтернаціоналізму, оскільки активне включення багатьох народів Сходу, де тоді не було чи майже не було пролетаріату, в революційний процес ще не відбулося, і основоположникам марксизму треба було зосередити свої політичні і теоретичні зусилля на тих країнах Європи й Америки, де вже розгорнувся робітничий рух.

У своїх працях і практичній діяльності В. І. Ленін створив наукову концепцію розвитку світового революційного процесу під керівництвом робітничого класу, розробив програму піднесення національно-визвольного руху в колоніальних і залежних країнах, в результаті чого комуністичний, робітничий і загалом визвольний рух, розвиток соціалістичної й демократичної думки стали справді міжнародними» (стор. 8).

стежачи за процесом інтернаціоналізації суспільної думки народів Середньої Азії на ґрунті засвоєння ленінізму, А. Алтмишбаєв, Т. Хидиров, М. М. Хайруллаєв у своїх працях, зокрема, відзначають особливу роль, яку в ньому відіграли представники російського народу. Як показують дослідники, чинником, що сприяв цьому, було те, що більшість пролетаріату в країні складалася з російських робітників, які приїхали з центральних областей Росії. Саме через них, завдяки пропагандистській діяльності марксистів М. В. Морозова, В. В. Биховського, Г. М. Тихомирова та інших значною мірою здійснювалося поширення в Середній Азії ідей марксизму-ленінізму.

У збірнику докладно висвітлюється процес засвоєння ленінського вчення передовими діями визвольної боротьби народів Сходу, що насичує її новим змістом, який відповідає завданням вибору країнами Азії і Африки шляхів соціального прогресу, сприяє переростанню національно-визвольного руху в рух за соціалізм.

Оскільки йдеться про країни, в яких слабо розвинений національний пролетаріат, автори цілком природно велику увагу приділяють аналізу співвідношення з марксизмом носіїв революційно-демократичної ідеології, прагнучи всебічно розкрити їх роль у процесі засвоєння передовою суспільною думкою східних народів марксистсько-ленінського світогляду. «Особливу роль в цьому процесі, — підкреслюється у збірнику, — посідає революційна демократія, яка представляє в країнах зі слабо розвиненим робітничим класом співробітництво різних класових сил і здійснює радикальні соціальні, економічні і політичні перетворення, в ході яких революційно-демократична ідеологія проходить перевірку на практиці, замінює розпливчасті, неясні концепції, що відображають невизначеність соціальних позицій, більш точними, визначеними положеннями, які закріплюють зроблений демократичними силами історичний вибір» (стор. 4).

Проблема «революційна демократія і марксизм» сама по собі виходить своїм значенням за межі історії суспільної думки країн Сходу. Як відомо, вона привертає значну увагу й українських радянських дослідників історії вітчизняної філософської та суспільної думки. Тому конкретизація цієї проблеми у збірнику становить особливий інтерес.

Як відомо, в час свого зародження в нашій країні, в 40—60-х рр. XIX ст., революційний демократизм був найпередові-

шою суспільною течією в боротьбі з самодержавством і кріпосництвом. Визнаючу є її оцінку революційно-демократичної ідеології як вищого щабля в розвитку прогресивної суспільної думки до виникнення марксизму. Звичайно, що провідну позицію революційний демократизм втрачає з часу зародження, розвитку і поширення пролетарської ідеології — марксизму-ленінізму. Але чи дає це підстави взагалі заперечувати прогресивну роль революційної демократії з кінця XIX ст. і в XX ст.? Автори з повною підставою заперечують можливість такого висновку. «Навряд чи відповідає історичній дійсності, — пише Ф. К. Кочарлі, — думка про те, що з поширенням марксизму-ленінізму революційно-демократична ідеологія втрачає своє значення» (стор. 24). В роботі показано велику роль революційного демократизму у відсталих, аграрних країнах, де значну частину трудящих представляв експлуатоване селянство, інтереси якого певною мірою виражають революційні демократи. Обгрунтовуючи це положення, автори звертаються до багатого фактичного матеріалу. Загальнотеоретичною основою його осмислення виступає ленінська теорія соціалістичної революції. Спираючись на неї, С. Н. Григорян та Л. І. Філіппов підкреслюють, що різноманітні рухи, спрямовані до національного й соціального визволення народів, в умовах кризи капіталізму об'єктивно включаються до світового революційного процесу, суть якого зумовлюється боротьбою пролетаріату проти капіталізму. «Потоки ці, — пишуть автори, — різні за соціальним складом учасників і за метою, яку вони переслідують. Але оскільки їх загальним головним ворогом виступає імперіалізм, всі ці потоки в своєму кінцевому підсумку об'єктивно спрямовані проти капіталізму. Ось чому всі визвольні рухи сучасності слід розглядати, як складову частину єдиного світового революційного процесу» (стор. 74).

На підставі сказаного визначається роль представників революційної демократії, що виступають союзниками в боротьбі, яку провадить пролетаріат на чолі з комуністичними партіями. Розглядаючи цей процес на матеріалі історії суспільної думки азербайджанського народу, Ф. К. Кочарлі, зокрема, висновок: «Революційні демократи відображали інтереси не лише трудового селянства, але й інтереси трудящих мас міста, включаючи й пролетаріат» (стор. 24). На наш погляд, таке положення не зовсім правильно характеризує соціальну природу революційно-демократичної ідеології. Якщо прийняти його без певних обмежень, то можна дійти неправильного висновку, що революційний демократизм як ідейна течія ширший за ідеологію пролетаріату.

Пролетаріат, очолюючи світовий революційний процес, виступає виразником інтересів широких мас, в тому числі й трудового селянства, і трудящих міста, т.б. всі

всіх компонентів, які становлять, згідно з наведеною цитатою, соціальний ґрунт революційно-демократичної ідеології. Сам автор усім змістом статті заперечує проти такої інтерпретації. Нам здається, дещо неточно цю спрямованість революційно-демократичної ідеології виражають С. Н. Григорян та Л. І. Філіппов, коли пишуть, що стосовно пролетаріату та його ідеології революційний демократизм виступає «як політичний посередник в міжнародному союзі пролетаріату і селянства» (стор. 110). Автори збірки, залучаючи значний фактичний матеріал, всебічно розкривають благотворний вплив марксизму на революційно-демократичних діячів, показують як в результаті знайомства з марксизмом-ленінізмом багато представників революційної демократії звільнялось від певних властивих їхнім поглядам обмеженостей, здійснюючи в своїй індивідуальній еволюції поступовий перехід на позиції пролетарської ідеології. Збірник розкриває ту велику роль, яку відіграють прогресивні революційно-демократичні діячі, сприяючи популяризації і поширенню ідей ленінізму. Щоправда, в оцінці цього процесу деякі автори іноді вдаються до певних перебільшень. Такими є, на нашу думку, твердження, що революційні демократи «певною мірою проводили пропаганду марксистських ідей, які мають загальнодемократичний зміст: ідей соціальної рівності і свободи, повалення царизму революційним шляхом, встановлення демократичної республіки та ін.» (стор. 25).

Ми згодні з автором, що ці і подібні до них ідеї пропагували й поширювали революційні демократи, як і багато інших прогресивних діячів, в тому числі й більш ранньої доби. Не викликає заперечення й те, що такого типу загальнодемократичні ідеї входять до складу марксистсько-ленінського світогляду. Але марксистськими ці ідеї стають лише в органічному зв'язку з усіма компонентами, які становлять пролетарську ідеологію. Так само, будучи вилучені з марксизму і включені до іншої ідеологічної системи, вони втрачають свій марксистський характер. Тому пропагандистом марксистських соціально-політичних ідей може бути діяч, який усвідомлює їх зміст і спрямованість, що надає їм пролетарська ідеологія. Представники ж демократичної думки, які не піднесли до рівня марксизму, створюють лише сприятливий ґрунт для засвоєння марксистських ідей, але пропагандистами їх, через властиву цим діячам світоглядну обмеженість, вони бути не можуть. Ми звертаємо увагу на цей момент, оскільки він ще раз підтверджує загальновідому вимогу марксистсько-ленінської методології, згідно з якою порівняльний аналіз певних теоретичних систем не можна обмежувати зіставлення окремих ідей, теоретичних положень, взятих поза контекстом системи загалом. У цьому разі нам здається більш точною оцінка, яку містить, зокрема, стаття А. А.

Амін-заде. Розглядаючи роль революційної демократії в поширенні марксистсько-ленінських ідей в суспільній думці Ірану, він пише: «Отже, революційний демократизм як ідеологічна течія збагатив історію суспільно-політичної і філософської думки сучасного Ірану і, перебуваючи під впливом ленінізму, благотворно вплинув на розвиток суспільно-політичної думки в Ірані і певною мірою підготував сприятливий ґрунт для поширення марксистсько-ленінізму» (стор. 253). Згадана стаття привертає увагу ще з одного боку. Загальноприйнята у нас періодизація історії революційно-демократичної ідеології виділяє три основних етапи її розвитку: виникнення і розвиток революційного демократизму в країнах з нерозвиненими капіталістичними відносинами, що припадає на період утвердження капіталізму як світової системи; розвиток революційно-демократичної ідеології в країнах, де капіталізм вже утвердився, що спостерігається в період загнивання світової капіталістичної системи і переростання капіталізму в імперіалізм; розвиток революційно-демократичного руху в колоніальних і залежних країнах, що охоплює період існування двох протилежних суспільних систем, тобто епоху, початок якої поклала Велика Жовтнева соціалістична революція¹.

А. А. Амін-заде на основі вивчення історії розвитку суспільної думки Ірану конкретизує загальну періодизацію, виділяючи два етапи в межах еволюції революційно-демократичної думки після 1917 р. «...За своїми особливостями,— підкреслює він,— революційний демократизм в період національно-визвольного руху в 1917—1922 рр. докорінно відрізняється від революційного демократизму періоду після другої світової війни. Якщо революційний демократизм на ранньому етапі розвивався безпосередньо під впливом ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, то сучасний революційний демократизм надихається вражаючими досягненнями Радянської держави і всього соціалістичного табору»

(252). На цю ж особливість, говорячи про сучасну революційну демократію, вказують і автори статті «Ленінська теорія соціалістичної революції і національно-визвольний рух» (стор. 114). Причому тут це положення формулюється на ґрунті узагальнення процесів, які відбуваються в політичному житті багатьох країн. Цей висновок, як і численний фактичний матеріал збірника, який стосується характеристики різних країн Сходу, дозволяє зробити висновок, що положення, сформульоване А. А. Амін-заде, характеризує не тільки специфіку розвитку суспільної думки Ірану, а й типові риси еволюції сучасного революційного демократизму взагалі.

Збірник містить багатий матеріал, що демонструє специфіку вияву загальних закономірностей розвитку суспільної думки, зумовлену конкретними історичними особливостями життя того чи іншого народу.

Усю працю пронизує дух марксистсько-ленінської партійності. У ній піддано аргументованій критиці опортуністичні, ревізійністські, буржуазно-націоналістичні течії, що спотворюють суть і реальну картину розвитку марксистсько-ленінізму. Автори ґрунтовно доводять реакційну спрямованість і неспроможність таких концепцій.

Відзначимо, що збірник яскраво демонструє досягнення істориків суспільної думки багатьох союзних республік нашої країни в дослідженні з марксистсько-ленінських методологічних позицій актуальних питань науки. Особливо в цьому зв'язку хочеться відзначити успіхи азербайджанських істориків суспільної думки. Їм належить заслуга не лише бути одним з організаторів наукової сесії, матеріали якої лягли в основу рецензованої книжки. Ґрунтовні статті азербайджанських філософів, надруковані в збірці, наочно демонструють їх досягнення у вивченні актуальних питань історії марксистсько-ленінізму, в дослідженні проблем розвитку суспільної думки Азербайджану, Ірану, Туреччини та ін.

Збірник «Ленінізм і розвиток демократичної думки народів Сходу» сприяє дальшому зростанню творчого співробітництва вчених різних республік нашої країни в розробці актуальних питань марксистсько-ленінської філософії, суспільної думки Радянського народу, у вивченні його історії.

В. С. ГОРСЬКИЙ

¹ Див.: Шинкарук В. И., Пашкова А. А., Асонова Н. Т. К вопросу о марксистском освещении истории революционно-демократической идеологии, «Вопросы философии», 1965, № 4, стор. 126—134.

Єдність марксистського вчення: проблеми дослідження

Творча спадщина основоположників марксизму — невичерпне ідейне джерело, методологічна база дослідницького пошуку, наша зброя в ідеологічній боротьбі. Нау-

ковою основою оволодіння цією спадщиною є історія марксизму, вихідні принципи якої були сформульовані в працях В. І. Леніна. Одним із головних напрямів

дослідження процесу формування та розвитку марксового вчення, видитого немовби з «єдиного шматка сталі» (Ленін), став започаткований у ленінських працях комплексний аналіз трьох складових частин марксизму, їх історичної та теоретичної взаємозумовленості.

Марксизм як наукова система у своїй історично сформованій структурі відображає власний методологічний принцип єдності теорії та практики, що є свідченням єдності системи і методу наукового світогляду робітничого класу.

Питанням філософсько-економічного обґрунтування вихідних принципів наукового комунізму присвячена монографія азербайджанського вченого А. А. Ісмаїлова¹. У ній досліджуються праці К. Маркса та Ф. Енгельса того важливого періоду, коли вони остаточно перейшли до діалектико-матеріалістичного світогляду.

Монографія складається з чотирьох частин, в яких висвітлюється застосування К. Марксом та Ф. Енгельсом діалектики до обґрунтування теорії комунізму, вивчення ними діалектики матеріального і духовного виробництва і характеристики соціальних аспектів комуністичного виробництва; розкриття сутності людини й шляхів подолання її історично зумовленого відчуження. Автор обрав не історико-текстологічний, а проблемний підхід до своєї теми, яким зумовлені й очевидні переваги й певні труднощі дослідження предмета.

Однією з найхарактерніших загальних рис монографії є органічне поєднання історичного дослідження з проблемами сучасності, вдумливе використання ленінських праць для висвітлення проблем історичного генезису марксизму і питань наукового комунізму.

А. А. Ісмаїлов починає дослідження з попередніх цілком слушних зауважень про відношення утопічного соціалізму, класичної буржуазної політекономії, гегелівської філософії до суперечностей капіталістичного суспільства. Він зазначає, що невірними є уявлення, ніби всі положення утопічного соціалізму — продукт абстрактних розумувань, відірваних від практики і науки. У книжці критикуються спрощені тлумачення гегелівської діалектики, яка не може бути зведена тільки до діалектики понять, оскільки охоплює, за визначенням Ф. Енгельса, основні сторони дійсності. Заслужовує схвалення спроба встановити співвідношення між джерелами марксизму, зокрема цікавою є думка, що буржуазні економісти-класики випередили філософів у розумінні сутності людини, більш ґрунтовно розробили вчення про працю (відомим є вплив англійської політекономії на Гегеля). При розгляді класич-

ної буржуазної політекономії автор, на жаль, не торкнувся питання про істинну відмінності у ставленні буржуазних економістів-класиків та вульгарних економістів до соціальних суперечностей.

Основний зміст дуже важливої першої частини становить вияв логічної структури основних вихідних положень наукового комунізму, визначення активної ролі діалектико-матеріалістичного методу у тих відкриттях, що були зроблені основоположниками марксизму у суспільно-політичній науці. Відома теза про поширення діалектико-матеріалістичної філософії на явища суспільного життя, спрощене тлумачення якої було піддано критиці в літературі останніх років, дістає фактичне підтвердження, про що свідчить праця А. А. Ісмаїлова, коли розглядати цей процес не у часовому плані, а як логіко-методологічну детермінацію. Марксистська діалектико-матеріалістична методологія формувалась водночас з обґрунтуванням соціальної концепції і саме у процесі такого обґрунтування — до такого висновку приводить автора ґрунтовний аналіз «Економічно-філософських рукописів 1844 року», «Святого сімейства», «Німецької ідеології», «Злиденності філософії» тощо.

Оскільки предметом дослідження є теоретичні передумови становлення наукового комунізму; «власний» розвиток діалектико-матеріалістичної логіки, зокрема у процесі продуктивного «звільнення» від гегелівської методології на початку 40-х років, не міг бути висвітлений з належною повнотою. Цим же, мабуть, пояснюється й та обставина, що автор не звернув увагу на особливості початкового стану розробки К. Марксом і Ф. Енгельсом власної концепції теоретичного і емпіричного рівнів сходження від абстрактного до конкретно, відношення філософських та конкретно-наукових методів, що вже безпосередньо стосується теми монографії. Адже тільки наприкінці 50-х — у 70-і роки ця концепція набуває довшої форми, істинно відмінної від початкової.

Застосування діалектики у процесі формування наукового комунізму автор висвітлює крізь призму дії трьох основних законів діалектики, а саме: закону єдності і боротьби протилежностей з центральною категорією суперечності, що виявилась ефективною в дослідженні антагонізмів капіталістичної системи і класової боротьби пролетаріату; закону взаємопереходу кількісних та якісних змін, що допоміг встановити історичні межі капіталізму як якісно визначеної суспільно-економічної формації; закону заперечення заперечення — евристичного засобу відкриття періодизації історії.

Заслужовує на увагу ґрунтовний виклад Марксової критики прудонізму (зокрема поширеного дрібнобуржуазного обивательського погляду на «зняття суперечностей через «усунення» «поганої» їх сторони). Змістовним є аналіз концепції ко-

¹ Ісмаїлов А. А. У истоков великого учения. К вопросу о философско-экономическом обосновании исходных принципов научного коммунизма (1844—1847 гг.). Баку, 1971, 250 стор.

муністичної рівності та діалектичного взаємозв'язку соціальної однорідності й багатоманітності в життєдіяльності членів комуністичного суспільства (автор дає відсіч ототожненню марксизму з усякими «зрівняльними» теоріями). А. А. Ісмаїлов відзначає важливу особливість Марксового аналізу знищення капіталістичної власності. Вона полягає в тому, що цей процес був досліджений у двох аспектах: як часова зміна однієї форми власності іншою та синхроністично — як процес трансформації заперечення у взаємопов'язаних галузях суспільного життя (заперечення капіталістичної приватної власності — подолання відчуження праці та її капіталістичного поділу — знищення експлуатації — класова боротьба пролетаріату). У такій формі розвивалась уявлення про соціально-економічну структуру суспільства та його функціональні механізми.

У книжці доводиться, що комуністична теорія не була «введена» з діалектики, з абстракцій логіки та філософії, як про це твердять буржуазні «марксологи», — вона будувалась за допомогою діалектики, діалектико-матеріалістичної методології на базі ґрунтового вивчення історичного матеріалу.

Автор обмежив своє дослідження проблематикою логічного обґрунтування наукового комунізму. Але не менш важливим є гносеологічний аспект цієї теми, вивчення методологічних засад побудови теорії наукового комунізму.

Дещо нелогічним є включення розділу про економічне обґрунтування вихідних принципів наукового комунізму у першу частину монографії, присвячену у цілому питанням діалектики. З огляду на тему монографії економічна проблематика мала бути висвітлена більш широко. Зауважимо, що автор недостатньо врахував попередні дослідження радянських істориків марксизму з цієї ж тематики (В. С. Виготського, Г. О. Багатурії, М. І. Лапіна та ін.).

Аналізуючи твори К. Маркса та Ф. Енгельса під кутом зору економічного обґрунтування наукового комунізму, автор розвиває ряд цікавих думок. Найважливішою, на наш погляд, є теза про те, що хоча розробка марксистської політекономії в основному відповідає часу формування теорії наукового комунізму, але в деяких випадках поглибленню питань наукового комунізму передували економічні дослідження. Це пояснюється особливим місцем економічної теорії у марксистському вченні: вона опосередковує загально-філософський та соціально-політичний аспект Марксової теорії у цілому, оскільки, по-перше, конкретизує матеріалістичне розуміння історії у дослідженні реальної динаміки економічного базису, по-друге, розкриває такі закономірності, що є, згідно з марксистським розумінням структури суспільства, визначальними для соціально-політичної сфери.

Дослідник обґрунтовує думку про зв'язок відношень «продуктивні сили—виробничі відносини» та «пролетаріат—капіталістичні виробничі відносини». Пролетаріат, як найбільш організований клас, є провідною революційною стороною фундаментальної суперечності капіталістичного способу виробництва — між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Висвітлення політекономічної проблематики наукового комунізму дістає своє продовження у нарисі про діалектику духовного і матеріального виробництва та деякі риси комуністичного виробництва.

Автор звертає увагу на те, що духовне виробництво, на думку К. Маркса та Ф. Енгельса, має досліджуватись не методом «зведення», яким широко послуговувався й домарксистський матеріалізм, а методом «введення». Саме останній метод, пише дослідник, дає можливість, не розчиняючи духовне виробництво у матеріальному, розкрити конкретно-історичний механізм матеріальної детермінації духовного виробництва, об'єктивні історичні умови, за яких воно здійснюється, врахувати класову належність суб'єктів цього виробництва, його соціальні функції. Неможливо досліджувати певний спосіб виробництва, значає автор, обмежуючись лише матеріальним виробництвом, оскільки у такому випадку стає пустою абстракцією його визначальна роль щодо духовного виробництва.

Особливо важливим є визначення співвідношення духовного і матеріального виробництва для дослідження класової боротьби пролетаріату проти буржуазії: зрілі форми цієї боротьби свідчать про озброєність пролетаріату науковою ідеологією, про вплив ідей, що саме у масі трудящих стають «матеріальною силою» (Маркс), на соціальний розвиток. Соціалістичні революції, здійснені трудящими під керівництвом робітничого класу та його партії, є прикладом життєвої єдності наукової ідеології та практики.

Автор піддає принципівій критиці тих дослідників, які у визначенні показників суспільного прогресу обминають духовне виробництво.

Розкриття діалектики людських потреб і виробництва, здійснене К. Марксом у «Економічно-філософських рукописах 1844 року» та в «Злидненості філософії» — це, на думку автора, один з найбільш значущих результатів розвитку теорії наукового комунізму у досліджуваній період. Саме гармонійна єдність духовних і матеріальних потреб людини й суспільного виробництва, суспільний характер задоволення особистих потреб, який зумовлює торччо-продуктивний характер самого процесу споживання, — ось риси, які визначають якість відмінності комуністичного суспільства від попередніх формацій, що базуються на приватній власності та обмеженому, егоїстично-споживацькому, руйнівному способі задоволення потреб.

Сучасний етап будівництва комунізму, як зазначалось на XXV з'їзді КПРС, створює нові можливості для розвитку людини. Тому особливо актуальним є поглиблення концепції людини в межах марксистської філософії та наукового комунізму, вивчення ідейної спадщини основоположників марксизму під цим кутом зору.

Проблема людини, підкреслює А. А. Ісмаїлов, невіддільна від питань класової боротьби, соціалістичної революції. Значна увага приділяється аналізу категорії відчуження праці. Ця категорія мала певну синтезуючу евристичну роль у формуванні наукової теорії суспільства. Натомість буржуазні ідеологи «універсалізують» категорію відчуження для того, щоб розчирити структуру суспільної детермінації в безлічі поверхових, емпірично фіксованих явищ, і, кажучи про їх негативний характер, відривають ці явища від базису, що їх визначає. Тільки концептуалізація цього базису — суспільних виробничих відносин, здійснена в марксизмі, дає можливість пояснити ті чи інші соціально-культурні феномени, зокрема відчуження.

Аналізуючи те, як К. Маркс розкриває реальні механізми відчуження — соціальний поділ праці та приватновласницькі відносини, дослідник підкреслює, що всебічне подолання відчуження «передбачає знищення і приватної власності і капіталістичного поділу праці» (205 с.). У середині XIX та другій половині XX століть проблема «техніки» знищення поділу праці постає, природно, по-різному — відповідно до рівня та характеру розвитку продуктивних сил. Автор правильно, на наш погляд, розв'язує цю проблему: «При комунізмі зникне поділ праці, пов'язаний із соціальними відмінностями в праці» (с. 217). «Універсальне спілкування людей» базується саме на соціальній однорідності. (Доцільно було б звернути увагу читача на те, що дальший розвиток тема універсальності людського буття при комунізмі дістала в «Економічних рукописах 1857—1858 років»).

Суть проблеми людини, зазначає А. А. Ісмаїлов, полягає передусім у визначенні шляхів всебічного розвитку особи. Автор висвітлює різні аспекти цього розвитку, але пропускається досить поширеної помилки: всебічність людини беззастережно ототожнюється з її гармонійністю. Остання є характеристикою структури внутрішнього світу особи, показником певного типу інтеріоризації її суспільного буття. Принципово важливим у даному питанні є саме те, що «гармонійність» як риса особи має різні історичні форми: зокрема й такі, що відповідають нерозвиненням, одностороннім зв'язкам. Гармонійність та всебічність особи стають тотожними, на нашу думку, лише у комуністичному суспільстві.

Правильним є висновок А. А. Ісмаїлова про те, що звільнення людини від експлуатації та її всебічний розвиток є наскрізною темою марксистського вчення.

Роздумами про предмет наукового комунізму завершується це різнопланове дослідження. Автор аргументовано критикує спроби обґрунтувати можливість утворення окремої від наукового комунізму «політичної науки»; вносить корективи у визначення предмета наукового комунізму. Він підмітив один з істотних недоліків недавньої дискусії про цей предмет: висловлювання багатьох учасників дискусії бракувало історичності, співвіднесеності з тими проблемами теорії наукового комунізму, які були вихідними в його історії.

Історичний підхід, на думку автора, полягає, зокрема, в розмежуванні проблематики наукового комунізму та утопічного соціалізму. З цим твердженням важко не погодитись, але автор залишає поза увагою специфічно методологічну складність проблеми: марксизм протистоїть утопічному соціалізму як цілісна система, що включає в себе наукову філософію й політичну економію. «Розмежування» проблематики — одне з найбільш складних і важливих методологічних питань. Від його розв'язання залежить й розробка внутрішньої структури науки. Недостатньо сказати, що соціально-політичні, економічні, ідеологічні проблеми в науковому комунізмі «органічно переплітаються». Запропонована у монографії структурна ієрархія проблем наукового комунізму (економічні підпорядковуються соціально-політичним та ідеологічним — див. с. 237) не обґрунтовується, хоча зовсім не є очевидною.

Питання ускладнюється ще більше, коли автор, розглядаючи предмет наукового комунізму, намагається надати перевагу «відношенням» перед «фактами» та «явищами». Але ж усі явища у певному аспекті дослідження є і відношеннями, а усякі відношення — фактами (різних порядків). Справа у рівні теоретичності певного дослідження. Теза про те, що «науковий комунізм вивчає... відношення не тільки на рівні наукових абстракцій, але й конкретно» (с. 248), не суперечила б іншому твердженню автора (що «предмет і закони» цієї науки необхідно досліджувати «на рівні філософського узагальнення» — с. 242), коли б більш чітко був визначений теоретичний статус досліджень у межах наукового комунізму. Йдеться про співвідношення теоретичного й емпіричного, про метод наукового комунізму (але автор вказує тільки на те, що цей метод взагалі відрізняється від загального діалектико-матеріалістичного методу).

Складність полягає у характері наукового комунізму як комплексної теорії, що може послугувувати методами суміжних наук. Специфічним є статус цієї теорії й тому, що вона була спрямована основоположниками марксизму на вивчення об'єктивних закономірностей побудови майбутнього суспільства — комунізму. Прогнозування — одна з найважливіших практичних і методологічних функцій на-

укового комунізму, яка зумовлює, зокрема, особливе місце третьої складової частини марксизму.

Методологічним дороговказом у визначенні теоретичного статусу наукового комунізму може стати принцип єдності теорії й практики. Марксистська теорія у своїй структурі, як свідчать праці основоположників марксизму-ленінізму, відбиває єдність теорії й практики у формі пізнавального руху від теоретико-абстрактного до життєво-конкретного. Одні й ті ж по суті вихідні проблеми життя у відповідній модифікації відтворюються на всіх рівнях узагальнення, тому й тематика різних дисциплін перекрещується. Цілісність марксистської теорії — це цілісність певного способу життєдіяльності, спрямованого од-

нією історичною метою — революційним перетворенням світу, зміцненням соціалізму й розвитком комуністичних суспільних відносин.

Наш короткий відгук не відтворює усіх проблем ґрунтовної монографії А. А. Ісмаїлова. Дослідник конструктивним і разом з тим полемічним стилем своєї праці пропонує читачеві заглибитись у складні, остаточно ще не розв'язані проблеми. Праця азербайджанського вченого є цікавим дослідженням, яке, безумовно, сприяє розумінню історичного генезису діалектико-матеріалістичного світогляду, актуальних проблем сучасної науки.

Р. І. ЛЕНЧОВСЬКИЙ, Т. О. ЧАЙКА

Соціальні проблеми науково-технічної революції

Останніми роками вийшло друком чимало досліджень, присвячених соціально-філософським питанням науково-технічної революції. І це закономірно, адже науково-технічна революція є надзвичайно важливим фактором не лише економічних, а й соціальних перетворень.

В умовах капіталізму науково-технічна революція спричиняє загострення всіх притаманних йому суперечностей.

«...Тільки в умовах соціалізму, — зазначив товариш Л. І. Брежнев у доповіді на XXV з'їзді партії, — науково-технічна революція дістає вірний напрям, який відповідає інтересам людини і суспільства. У свою чергу, тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹. За соціалізму науково-технічна революція стимулює прискорення темпів зростання продуктивних сил, підвищення продуктивності праці, сприяє зростанню національного доходу, удосконаленню соціально-класової структури радянського суспільства, стиранню відмінностей між фізичною і розумовою працею, між містом і селом.

Дослідженню різних аспектів сучасної науково-технічної революції, розкриттю її особливостей, соціальних наслідків присвячена праця С. Асланова, Дж. Ахмедлі і

А. Рагімова «Науково-технічна революція і соціальні проблеми»*.

Значну увагу автори приділяють визначенню поняття «техніка», висвітленню ролі науки і техніки в розвитку суспільства, процесу перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. У книжці дається критичний огляд праць радянських і зарубіжних філософів і соціологів, де аналізується поняття «техніка». Автори вважають, що в багатьох інтерпретаціях цього поняття помітний функціональний підхід до техніки, нерозуміння закономірностей її розвитку. На їхню думку, визначення поняття «техніка» мають підкреслювати її специфіку, її соціальну природу. Техніка, пишуть С. Асланов, Дж. Ахмедлі і А. Рагімов, це — «система штучно створених знарядь діяльності суспільної людини, сукупність продуктивних органів суспільної людини, які зумовлюють активне ставлення до природи, безпосередній процес виробництва її життя, а разом з тим і суспільні умови життя і духовні уявлення, що з них випливають» (стор. 15).

Відзначаючи, що техніка — явище суспільне, автори не погоджуються з думкою тих дослідників, які твердять, нібито техніка за своїм характером може бути виділена поряд з природою і суспільним життям у своєрідну третю сферу. Вони слушно підкреслюють, що «в історичному процесі... спосіб виробництва, який базується на умовах розвитку праці і відповідних їй засобів виробництва, безпосередньо зумовлює в цьому штучному середовищі всю практичну діяльність членів суспільства» (стор. 19).

¹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнева 24 лютого 1976 року. — «Радянська Україна», 25 лютого 1976 р.

* Асланов С., Ахмедлі Дж., Рагімов А. Научно-техническая революция и социальные проблемы. Баку, 1974, 202 стор.

Процес перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, доходить висновку автори, здійснюється в основному через матеріалізацію, опредмечування наукових досягнень в сучасній техніці і технології, через засвоєння наукових знань в ході професійної підготовки працівників виробництва. Вони показують, які передумови потрібні для перетворення науки в «панівну сферу виробничої діяльності» (стор. 31).

Висвітлюючи співвідношення науково-технічної революції і соціального прогресу, дослідники піддають критиці погляди, що їх дотримуються в цьому питанні сучасні буржуазні ідеологи. В книжці зазначається, що останні дають суперечливі оцінки науки і техніки. Поряд з негативними соціальними наслідками науково-технічної революції, існують суто суб'єктивістські уявлення, згідно з якими науково-технічний прогрес і соціально-моральний прогрес нібито несумісні. Буржуазні соціологи, підкреслюють автори, метафізично переоцінюють детермінованість людської поведінки, зводять людські відносини лише до функціональних. Інші ж, не приймаючи такий підхід, підпадають під владу ірраціоналізму і психоаналізу.

Незважаючи на їхню зовнішню відмінність, всі буржуазні концепції науково-технічної революції — доктрини «єдиного індустріального суспільства», «постіндустріального суспільства», технократичні теорії, теорії конвергенції і ті, що намагаються перекласти відповідальність за соціальні лиха, що їх зазнає людина, з капіталізму на науку і техніку, — об'єднує їх класово-апологетичний характер, спрямованість на захист капіталістичного ладу.

В книжці правильно твердиться, що вивчення проблем, породжених науково-технічною революцією, має здійснюватись із врахуванням боротьби двох протилежних систем, що «сучасна науково-технічна революція не просто збігається в часі з найглибшими соціальними зрушеннями нашої епохи, але і «значною мірою зумовлена ними» (стор. 33), що вона в ході свого розвитку «все більше потребуватиме соціалістичних виробничих відносин» (там же). Показується принципова відмінність шляхів розвитку науково-технічної революції в умовах соціалізму і в умовах капіталізму, доводиться, що тільки соціалізм сприяє справжній реалізації досягнень науково-технічної революції.

Гадаємо, що слід було б ще чіткіше підкреслити те основне, що об'єднує всі теорії буржуазних ідеологів, а саме: відрив

науки і техніки від системи продуктивних сил і виробничих відносин, визнання їх (науки і техніки) рушійними силами історичного поступу.

Певна увага приділяється в книжці висвітленню впливу науково-технічної революції на розвиток особи. Проте автори обмежуються в основному постановкою питання, зазначивши, що науково-технічна революція позначається на розв'язанні не лише соціально-економічних, але й соціально-моральних проблем, таких, як виховання суспільної активності особи, її моральне, інтелектуальне та фізичне вдосконалення.

Значне місце в монографії посідає висвітлення марксистського розуміння особи, критика ідеалістичних поглядів на відношення особи і суспільства, зокрема концепцій «соціального реалізму» і «соціального атомізму».

На нашу думку, під час з'ясування цього питання слід було б докладніше спитатися на тих змінах у характері праці (не тільки фізичної, а й розумової), які спричиняє науково-технічна революція. Потрібно також глибше досліджувати проблеми зв'язку науки і гуманізму, показувати зумовленість їх суспільними відносинами.

Певною мірою це завдання здійснюється в тому розділі монографії, де розкривається вплив науково-технічної революції на соціальні зміни у робітничому класі. Однак, коли йдеться про моральний, інтелектуальний і професійний розвиток особистості робітника, автори повторюють уже сказане ними в попередньому розділі.

Значний інтерес становить розділ про застосування математичних і кібернетичних методів у дослідженні соціальних аспектів науково-технічної революції. Автори вважають, що застосування цих методів у конкретно-соціологічних дослідженнях дає змогу виробити конкретні рекомендації щодо вдосконалення планування і прогнозування розвитку об'єкта, що досліджується.

На жаль, розкриваючи наслідки науково-технічної революції, автори не показали її впливу на організацію, планування суспільних процесів і управління ними, обминули питання про застосування в управлінні досягнень науки, сучасних технічних засобів, про поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму.

Загалом у монографії дістали висвітлення важливі соціальні проблеми, породжані науково-технічною революцією.

М. Ф. РИБАЧУК

Філософська література, що вийшла в республіці 1975 року

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Вопросы общественных наук. Сб. статей. Ред. коллегия: Н. Р. Доний (отв. ред.) и др. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. Вып. 21. 143 с. Вып. 22. 143 с. Вып. 23. 151 с. Вып. 24. 109 с.

Григорій Сковорода. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. Упоряд. І. П. Стогній, П. Ю. Шабатин. Ред. колегія: В. І. Шинкарук (голова) та ін. К., «Наук. думка». 255 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

Критические очерки по философии Канта. Ред. коллегия: М. А. Булатов (пред.) и др. К., «Наук. думка». 367 с. (АН УССР. Ин-т философии).

Питання історії філософії і сучасна ідеологічна боротьба. Зб. статей. Ред. колегія: І. П. Головаха (відп. ред.) та ін. К., «Наук. думка». 88 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

Проблеми філософії. Зб. статей. Ред. колегія: Д. Х. Остринин (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вып. 35. 103 с. Вып. 36. 124 с.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. ЛОГІКА

АНТОНОВ А. В. Проблема розуміння. (Філософські та психологічні аспекти). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОНЧАРЕНКО В. В. О логике познания объекта как целого. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 25 с.

КОСТЮК В. Н. Логика. Киев—Одесса., «Вища школа», Голов. изд-во. 112 с.

НИКОЛЕНКО Д. Ф., МАКСИМЕНКО С. Д. Формування світогляду нової людини в умовах науково-технічної революції. К., 21 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ПОПОВИЧ М. В. Философские вопросы семантики. К., «Наук. думка». 299 с. (АН УССР. Ин-т философии).

РИЖКО В. А. Засоби побудови наукових теорій. К., «Наук. думка». 116 с.

СОЛДАТОВ В. Методологія наукового пізнання. Про методологічне значення матеріалістичної діалектики. К., Політвидав України. 136 с.

ТАРАСЕНКО М. Ф. Філософські аспекти відношення людина — природа. К., «Наук. думка». 115 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ. НАУКОВІЙ КОМУНІЗМ

Актуальные проблемы научного коммунизма. Под. общ. ред. Г. Л. Никольникова. Кол. авт.: Г. Л. Никольников, В. И. Яненко, В. А. Колыбанов и др. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 294 с.

БЕЗПАЛЬЧИЙ В. Ф. Соціологічні аспекти праці. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БЕРЕЗОВСЬКИЙ Г. Піклування кожного про суспільне добро. К., Політвидав України. 20 с.

БЕРШЕДА Р. В. Соціалістична законність — основа нормального життя радянського суспільства. К. 61 с. (Т-во «Знання» УРСР).

БЕСТУЖЕВ-ЛАДА И. В. Проблемы прогнозирования образа жизни в условиях развития социалистического общества. К. 29 с. (О-во «Знання» УССР).

ВАЛУЙСКИЙ А. А. Демократизм советского социалистического образа жизни. К. 30 с. (О-во «Знання» УССР).

ГОЛОВАХА І., СТОГНІЙ І. Про матеріалістичне розуміння історії. К., Політвидав України. 204 с.

ГОНТАРЖЕВСЬКИЙ І. С., ГОРОДИСЬКИЙ І. Є. Людина — найвища цінність соціалістичного суспільства. Розвиток марксистсько-ленінської концепції гуманізму і процес формування нової людини. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 207 с.

ДАНЧЕНКО М. І., МАЦЮК А. Р. Соціалістична дисципліна праці — резерв збільшення суспільного багатства. К., «Наук. думка». 160 с.

ДОБРОВ Г. М. Системное методическое и информационное обеспечение управления наукой. К. 35 с.

ДРАК М. М. За торжество комуністичної праці. К., «Наук. думка». 211 с. (АН УРСР. Ін-т суспільних наук).

ЗАДВОРНИЙ А. Радянська сім'я: її сучасне і майбутнє. Про роль сім'ї в умовах соціалістичного суспільства та її дальший розвиток. К., Політвидав України. 134 с.

ЗДОРОВЕГА В. Пошуки істини, утвердження переконань. Деякі гносеологічні та психологічні проблеми публіцистики. Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті. 175 с.

- КОПЕЙЧИКОВ В. В. Держава розвинутого соціалізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОРОВ'ЯКОВСЬКА Н. Вплив науково-технічної революції на характер і зміст праці. К., Політвидав України. 120 с.
- КОШАРНИЙ І. Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939—1958 рр.) Львів, «Вища школа», Вид-во при Львів. ун-ті 239 с.
- ЛАВРИНОВИЧ М. І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. К., Політвидав України. 165 с.
- ЛЕВИЦКАЯ А. И. Общественное сознание и его структура. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 28 с.
- ЛИСЕНКО В. Праця на благо суспільства. К., Політвидав України. 16 с.
- Личность и общество. Метод. указания для студентов-заочников всех специальностей. Одесса. 20 с.
- ЛУКЕРЕНКО В. Л. Социалистический образ жизни. (Основные черты и особенности). К. 32 с. (О-во «Знание» УССР).
- ЛУЧИНОВА С. М. Интеллигенция в социальной структуре капиталистического общества. Донецк. 14 с. (Донецкий гос. ун-т).
- МАЙБОРОДА І. Т. Буржуазна держава — експлуататор трудящих. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МИРОШНИКОВ П. С. Суть та основні напрями розвитку науково-технічної революції в СРСР. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МОДРЖИНСКАЯ Е. Д. Два мира — два образа жизни. К. 24 с. (О-во «Знание» УССР).
- МОРОЗ И. А. Проблема противоречий при социализме. Учеб. пособие, ч. 2. Диалектика духовной жизни развитого социалистического общества. Днепропетровск. 55 с. (Днепропетр. гос. ун-т).
- Науковий комунізм (семінарські заняття). За заг. ред. д-ра іст. наук проф. Й. Д. Ремезовського. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 239 с.
- Научные основы организации и управления наукой. Сб. статей. Отв. ред. В. Н. Клименюк. К. 133 с.
- НЕСТЕРЕНКО А. А. Закономерности социально-экономического развития города и деревни. К., «Наук. думка». 311 с.
- ОСИЧНЮК Е. В. Общественный идеал и советский образ жизни. К. 32 с. (О-во «Знание» УССР).
- ПАЗЕНОК В. С. Нравственные принципы советского образа жизни. К. 29 с. (О-во «Знание» УССР).
- ПЕРЕДЕРИЙ В. Ф. Образ жизни и духовная культура. К. 23 с. (О-во «Знание» УССР).
- ПЕТРЯЕВ К. Д. Марксизм в борьбе против буржуазных концепций XIX в. об историческом процессе. Киев—Одесса., «Вища школа», Голов. изд-во. 148 с.
- Питання наукового комунізму. Зб. статей. Ред. колегія: В. Г. Антоненко (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 27. 118 с. Вип. 28. 96 с. Вип. 29. 88 с. Вип. 30. 99 с. Вип. 31. 119 с.
- Проблеми подолання пережитків минулого. Авт. кол.: О. І. Стеценко, В. П. Терентьев, Є. Т. Євсеев та ін. К., Політвидав України. 152 с.
- РАКИТСКИЙ Б. В. Экономические основы советского образа жизни. К. 24 с. (О-во «Знание» УССР).
- РЕШЕТНИК В. А. Марксистско-ленинская теория социалистической революции. Современная эпоха и мировой революционный процесс. К. 30 с. (Киев. гос. ун-т).
- СЕРИЩЕВ Я. М. Молодь — активна сила в боротьбі за комунізм. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 143 с.
- СИДОРЕНКО В. П. Радянські жінки — активні будівники комунізму. К. 18 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СМИРНОВ Б. А., САМОШКИНА Н. М. Человек — труд — техника. Х., «Пропор». 206 с.
- СМОЛЯКОВ Л. Я. Утверждение социальной однородности советского общества — закономерность развития социалистического образа жизни. Сост. Т. Н. Старостенко. К. 31 с. (О-во «Знание» УССР).
- СОХАНЬ Л. В. Социалистический образ жизни и научно-техническая революция. К. 32 с. (О-во «Знание» УССР).
- Социально-классовая структура развитого социалистического общества. Авт.: Н. И. Сазонов, О. М. Васильев, Б. П. Ковалевский и др. Х., «Вища школа», Изд-во при Харьк. ун-те. 296 с.
- СПІРІН В. Ф. Наука управління і її роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Спосіб життя — радянський. (Метод. рекомендації). Кіровоград. 51 с.
- СУЩИНСЬКА І. Соціалістична інтеграція — важливий фактор у змаганні двох систем. К., Політвидав України. 97 с.
- ЧЕРКАСОВА С. І. Соціалістичне змагання — засіб розвитку творчої ініціативи мас. К., Політвидав України. 152 с.

ЩЕРБА С. П. Вплив Великого Жовтня на революційні перетворення в соціалістичних країнах Європи. Діалектика розв'язання демократичних і соціалістичних завдань. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 200 с.

ЩЕРБАК Ф. Н. Труд — основа формування соціалістического образу життя. Сост. Т. Н. Старостенко. К. 20 с. (О-во «Знання» УССР).

ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

АЛЕКСІЄВЕЦЬ М. М. Шляхом суспільного прогресу. Політичні та соціально-економічні проблеми розвитку світової системи соціалізму на сучасному етапі. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОРОВСЬКИЙ Ф. Я., БОГДАНОВ О. Т. Трудовий колектив — школа інтернаціонального гарту. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ГОРОВСЬКИЙ Ф., КОРОЛЬКО В., НАГОРНА Л. Розквіт і зближення націй в СРСР на сучасному етапі. К., Політвидав України. 143 с.

ДОРОНЧЕНКОВ А. И. Интернациональное и национальное в мировой социалистической системе. К., «Наук. думка». 247 с. (АН УССР. Ин-т философии).

ДОЦЕНКО А. П., БОРИНЕЦЬ С. Я. НТР і соціалістична науково-технічна інтеграція. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЗАЛЄВСЬКИЙ А., ФІНОГЕЄВ С. Братерське співробітництво і взаємодопомога — вирішальний фактор комуністичного будівництва. К., Політвидав України. 96 с.

КОЖУКАЛО І. Триумф ленінської національної політики КПРС. К., Політвидав України. 103 с.

КОРОЛЬКО В. Життєдайні джерела загальнонаціональної гордості радянських людей. К., Політвидав України. 103 с.

КОРОЛЬКО В. Г. Загальнонаціональна гордість — результат ленінського розв'язання національного питання в СРСР. К. 24 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ЛАВРОВА Л. Ф. Интернационализм советского народа. (Социальная активность народных масс в сфере международного социалистического сотрудничества). К., «Наук. думка». 143 с. (АН УССР. Ин-т философии).

Література і формування інтернаціоналістичної свідомості. Літ.-критич. статті. Упорядн. канд. філол. наук В. Г. Беляєв. К., «Рад. письменник». 190 с.

В. І. Ленін, КПРС про пролетарський інтернаціоналізм. Збірник документів і матеріалів. В 2-х т. Т. І. 1894—1924. Упорядники: А. Є. Азаров, Г. П. Лебедев,

О. О. Ходак. За ред. д-ра іст. наук М. Ф. Шитова. К., Політвидав України. 342 с.

ЛОМІДЗЕ Г. Ленінізм і розвиток національних літератур. (Пер. з рос. Вступ. стаття «Георгій Ломідзе — учений-інтернаціоналіст» Б. Буряка). К., «Дніпро». 317 с.

Марксистско-ленинская философия. Критика антинаучных теорий нации. Метод. разработка. Х. 25 с.

МИХАЙЛОВ В. А. Воспитание чувства интернационализма. (Деятельность Коммунистической партии Украины по интернациональному и патристическому воспитанию трудящихся в период развитого социалистического общества). Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 163 с.

ПАЦУЛА В. Д. Социализм и развитие наций. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 28 с.

ПОЗНЯКОВ К. І. Інтернаціональний характер діяльності КПРС. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

ХІДЕКЕЛІ А. В. Слово дружби і братерства. К., «Наук. думка». 190 с.

ХОЛМОГОРОВ А. И. Интернациональное и национальное в советском образе жизни. К. 30 с. (О-во «Знання» УССР).

ЧИРКО В. А. Великий Жовтень та утвердження нових міжнародних відносин. К., Політвидав України. 80 с.

ШПИЛЮК В. А. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 167 с.

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Актуальні питання соціології. 36 статей. Ред. колегія: І. П. Головаха (відп. ред.) та ін. К., «Наук. думка». 96 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).

АРУТЮНОВ В. Х. Научно-техническая революция и социально-психологические проблемы партийной пропаганды. К. 21 с. (О-во «Знання» УССР).

БЕДНЫЙ Г. З. Инженерная психология на производстве. К., Изд-во при Киев. ун-те. 168 с.

БРУСИЛОВСКИЙ Б. Я. Применение математических методов в экономике, социологии и психологии. К. 27 с. (О-во «Знання» УССР).

ВОЙТКО В. І. Зростання психологічного фактора в управлінні трудовими колективами. К. 20 с. (Т-во «Знання» УРСР).

- ВОЙТКО В. И. Некоторые социально-психологические аспекты управления. К. 19 с. (О-во «Знання» УССР).
- ГАЦА О. О., ВОСКОВОЙНИКОВ Ф. А., КОПИЛОВ Л. Д. Соціально-психологічні методи управління. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГОНОВОЛІН Ф. Н. Психологія. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 262 с.
- ГОНЧАРЕНКО М. В. На вістрі ідеологічної боротьби. (Нотатки про VIII Міжнар. соціол. конгрес). К., 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГРИЩЕНКО К. К., ЛІНКОВ О. С. Автоматизація процесів управління. (Організаційні та соціальні аспекти). К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГРУЗНОВ И. И., ГУСАРЕВ В. С. Творческая активность инженера. Одесса, «Маяк». 148 с.
- ДОРОВСКАЯ Г. М. Производственный коллектив и молодой рабочий. Донецк. 21 с. (Донецк. гос. ун-т).
- ЗАДИРАКО П. С. Кризис буржуазной социологии ФРГ. Киев — Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 203 с.
- ЗАЦЕПИН В. И. Семейная жизнь как условие человеческого счастья. (Социально-психол. аспект). К. 30 с. (О-во «Знання» УССР).
- Инженерно-психологические проблемы АСУ. Сб. статей. Ред. коллегия: канд. филос. наук К. К. Грищенко и др. К., «Техніка». 118 с. (АН УССР. Ин-т кибернетики. Ин-т философии. НТО Дарницкого ВРЗ).
- МИХАЙЛЕНКО А. Г. Творці нового життя. Соціологічні нариси. К., Політвидав України. 126 с.
- МОСКВИЧЕВ С. Г. Проблемы мотивации в психологических исследованиях. К., «Наук. думка». 144 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- МУСІЄВСЬКИЙ Р. А. Ефективне використання робочого часу, устаткування і трудових ресурсів. (На досвіді підприємств Львова). Львів, «Каменярь». 56 с.
- Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив. (Социально-психологический аспект). Отв. ред.: д-р филос. наук Л. В. Сохань, канд. филос. наук В. А. Тихонович. К., «Наук. думка». 344 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- ПАНИОТТО В. И. Структура межличностных отношений. Методика и математические методы исследования. К., «Наук. думка». 127 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- ПАРЫГИН Б. Д. Советский образ жизни и социально-психологические проблемы формирования личности. Сост. Т. Н. Старостенко. К. 24 с. (О-во «Знання» УССР).
- ПОПОВ В. І. Керівник. Яким йому бути? К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Стиль, методи та прийоми управління. Авт. М. Г. Чумаченко, О. О. Гаца, В. В. Дем'яненко, Л. Д. Копилов. К., «Наук. думка». 135 с.
- ТРОФИМОВ Ю. Л., АНТОНОВ А. В. Психологические основы выбора средств предъявления информации. К. 26 с. (О-во «Знання» УССР).
- ТРОШИХІН В. О., ВІЛЕНСЬКИЙ Ю. Г. Що ми знаємо про себе? К., «Наук. думка». 174 с.
- Эвристические модели в психологии и социологии. Сб. статей. Отв. ред. Л. М. Касаткина. К. 59 с.
- ЭЛЬКИН Д. Г. Инженерная психология. Вып. I. Киев — Одесса, «Вища школа», Голов. изд-во. 103 с. (Одесск. ун-т).
- ЭТИКА
- ГОРДІЄНКО Т. С. Проблеми морального виховання молоді в творах А. В. Луначарського. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Етика і естетика. 36. статей. Ред. колегія. В. О. Кудін (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 17. 133 с. Вип. 18. 126 с.
- ЛИТВИНОВА Г. А. Оцінки ставить життя. (Про комуністичне виховання молоді). К., Політвидав України. 167 с.
- Марксистско-ленинская этика. Методические советы по организации самостоятельной работы студентов всех специальностей. X. 15 с.
- МАЦЮК В. Наш девіз: дружба і братерство. К., Політвидав України. 19 с.
- НАДОЛЬНИЙ І. Ф. Науково-технічна революція і мораль. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Основи комуністичної моралі. Навч. посібник для системи політичного навчання молоді. Пер. з рос. вид. К., «Молодь». 260 с.
- ПАЗЕНОК В. С. Битва ідей і мораль. К., «Молодь». 197 с.
- Преемственность в системе и методах коммунистического воспитания молодежи в общеобразовательной и высшей школе. (Тезисы респ. науч.-теорет. конф.) Ред. коллегия: В. И. Брудный и др. Одесса. 145 с.
- ФОМЕНКО Ф. Ми — колективісти. К., Політвидав України. 18 с.
- ЯРОЦЬКИЙ Л. Бути відданим справі комунізму. К., Політвидав України. 18 с.

ЕСТЕТИКА

- БЕЗКЛУБЕНКО С. Д. Телевізійне кіно. Очерк теорії. К., «Мистецтво». 277 с.
- ВАРВАРЕЦЬКИЙ Ю. А. Мистецтво і глядач. К., «Наук. думка». 175 с.
- ВАСИЛЬЄВА О. С. Естетична культура сім'ї. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГРОМ'ЯК Р. Т. Естетика і критика. Філософсько-естетичні проблеми художньої критики. К., «Мистецтво». 224 с.
- ДЗЕВЕРІН І. Естетика ленінізму і питання літератури. Вид. 2-е, доопрац. і доп. К., «Дніпро». 263 с.
- КАПЕЛЬГОРОДСЬКА Н. М. Людина в сучасному буржуазному кіно. К. «Наук. думка». 247 с.
- ЛЯШЕНКО І. Ф. Музика в системі естетичного виховання. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МІТІНА В. О. Мистецтво і реальний світ. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- МОРОЗОВА Є. Ф. А. В. Луначарський — пропагандист ленінізму в естетиці і критиці. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПРОКОФЬЕВ Ф. И. В дружбе с красотой. Днепропетровск, «Промінь». 71 с.
- СЛОБОДЯН В. Р. Актор і кіно. Становлення акторського мистецтва і українського радянського кіно. К., «Наук. думка». 135 с.
- Сучасна науково-технічна революція та мистецтво. Відп. ред. канд. філос. наук В. І. Мазепа. К., «Наук. думка». 298 с. (АН УРСР Ін-т філософії).

ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ
ПРИРОДОЗНАВСТВА

- БАРАБОЙ В. А. Спадковість і природа живого. (Передмова М. П. Дубініна). К., «Наук. думка». 208 с.
- КОЛІСНИК Ф. В., ПОНОМАРЕНКО Ю. Г. Формування діалектико-матеріалістичного світогляду в учнів при вивченні хімії. Вид. 2-е, перероб. К., «Рад. школа». 67 с.
- Матеріалістическая диалектика и концепция дополнителности. Отв. ред. д-р филос. наук Н. П. Деленчук. Кол. авт.: Н. П. Деленчук, Ю. М. Ломсадзе, А. М. Кравченко и др. К., «Наук. думка». 207 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- ОЗАДОВСКАЯ Л. В. Гносеологический статус понятий в релятивистской физике. К., «Наук. думка». 159 с. (АН УССР. Ин-т философии).
- ПЕТРУСЕНКО А. М., ДОБРОНРАВОВА І. С. В. І. Ленін про єдність протилежностей у природі. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Філософські проблеми сучасного природознавства. Зб. статей. Ред. колегія: Н. Т. Костюк (відп. ред.) та ін. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. Вип. 38. 143 с. Вип. 39. 78 с.
- Формування основ діалектико-матеріалістичного світогляду в процесі вивчення загальної біології. Метод. лист. К., «Рад. школа». 63 с.

НАУКОВИЙ АТЕІЗМ

- АКУЛОВ І. Під маскою «класового миру». К., Політвидав України. 133 с.
- Атеизм и религия в современной борьбе идей. Сб. статей. Ред. колегія: В. И. Гараджа (пред.) и др. К., Политиздат Украины. 491 с.
- БАБКА Ю. М. Не для бога, а для людей. (Корінна протилежність комуністичного та релігійного ставлення до праці). К. 32 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- БИЧАТИН В. Ю., РАФІКОВА Р. Д. Духовенство пристосовується. (Релігія, церква і сучасний світ). К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- БОЙКО М. С., СТАРОВОИТ І. С. Науково-технічна революція і атеїстичне виховання трудящих. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ГЕРАСИМЕНКО В. К., ЗАХАРОВ М. Ф., ЦВЕТКОВ В. Д. С чужого голоса. Симферополь, «Таврія». 104 с.
- ГОПЧЕНКО П. Наукові передбачення і релігійні пророцтва. Одеса, «Маяк». 99 с.
- ДАРМАНСЬКИЙ П. Ф. Нові шати — стара суть. (Про модерністські тенденції в сучасному православ'ї). К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЗАКУРДАЕВ В. В. Возвращение. Очерки о бывших верующих, порвавших с религией. Донецк, «Донбас». 88 с.
- ЗОЦ В. П. Культурний прогрес і релігія. (Атеїзм і релігія в системі культурних цінностей). К. 64 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ІВАНЧЕНКО А. В. Значення атеїстичної роботи в комуністичному вихованні. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КОСТЕНКО В. Я. Щастя тут, на землі. Докум. нарис. про антигуманний характер сектантських вірувань. Х., «Прапор». 78 с.
- КОСУХА П. І. Розвиток науки і утвердження атеїстичного світорозуміння. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- КРАВЕЦЬ В. М. Наукова неспроможність і антигуманна суть моральних догм християнської релігії. К., «Вища школа», Вид-во при Київ. ун-ті. 118 с.

- ЛЕБЕДИНЕЦ Г. М. Диалектика соціальних коренів релігії. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 239 с.
- Науковий атеїзм. Вид. 2-е. Авт.: О. Ф. Окулов. (керівник), Л. Г. Балтанов, В. І. Гараджа та ін. К. Політвидав України. 280 с.
- НИШТА Л. Г. Форми і методи науково-атеїстичної пропаганди серед населення. К. 30 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ОНИЩЕНКО О. С. Атеїзм і сучасний науково-технічний прогрес. К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ПАРНЮК М. О. Народні прикмети і передбачення. К., «Наук. думка». 129 с.
- ПОДОЛЯК В. О. Модернізація християнської догматики — прояв кризи релігії. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- САФРОНОВА Н. А. Реакційність містических ідей сучасного християнського сектанства. Львов, «Вища школа», Изд-во при Львов. ун-те. 156 с.
- СТЕПАНОВ П. Я. Антигуманне виховання молоді сектантами-розкольникми. К. 45 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ТАНЧЕР В. К. Основи наукового атеїзму. К., «Вища школа», Голов. изд-во. 183 с.
- ТЕРЕЩЕНКО Ю. І. Антисупільні повчання і діяльність п'ятдесятників. К., Політвидав України. 102 с.
- ШАРГА М. І. Творчо й ефективно. (Про атеїстичне виховання). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ШИШ А. З. Армагеддон? Про політичний характер еговістського догмату «війна — Армагеддон». «Каменяр». 62 с. 62 с.
- ЮРЧЕНКО П. Антикомуністична спрямованість ідеології еговізму. К., Політвидав України. 137 с.
- КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ**
- БАБКІН В. Д. Антикомунізм і питання держави та права. (Критика буржуазно-реформістської державно-правової ідеології). К. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- Банкротство фальсификаторів. Сб. статей. Ред. колегія: канд. філос. наук І. А. Мороз і др. Днепропетровск, «Промінь». 287 с.
- ВЕРНІКОВ М. М. Криза сучасного ідеалізму. К. 46 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ВОЛЬКОВИЧ Л., ХОНИГСМАН Я. Антикомунізм — зброя приречених. Львів, «Каменяр». 175 с.
- ГАЙСИНОВИЧ М. Д. У змові з катами. (Про сіоністів). Львів, «Каменяр». 128 с.
- ГАМОЛЬСЬКИЙ Л. В. Тризуб і «зірка» Давида. Дніпропетровськ, «Промінь». 191 с.
- ГОРДІЄНКО А. Магістралі прогресу і тупики «деїдеологізації». Літ.-критич. нарис. К., «Рад. письменник». 244 с.
- Криза сучасної буржуазної філософії. Зб. статей. Ред. колегія: І. П. Головаха (відп. ред.) та ін. К., «Наук. думка». 80 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- Критика буржуазно-націоналістичних та ревізіоністських перекручень історії КПРС. Кол. авт.: чл.-кор. Академії наук УРСР В. І. Юрчук, проф. Л. Беренштейн, М. О. Буцько та ін. К., «Вища школа», Голов. вид-во. 351 с.
- ЛОГВИН М. О. Науково-технічна революція і питання критики буржуазної ідеології та ревізіонізму. Відп. ред. д-р. філос. наук В. І. Войтко. К. 47 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- ЛЯХ В. В. Критика інтуїтивізму сучасної буржуазної філософії. Відп. ред. д-р. філос. наук А. А. Аветисян. К., «Наук. думка». 111 с. (АН УРСР. Ін-т філософії).
- МАСЛОВСЬКИЙ В. Жовто-блакитна мафія. Львів, «Каменяр». 144 с.
- ПОБЕРЕЖНИЙ И. Н. Ленинские принципы критики оппортунизма и современность. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 33 с.
- ПОПОВ С. И. «Качество жизни» и современная идеологическая борьба. К. 22 с. (О-во «Знание» УССР).
- ПРАХЪЕ Б. В капкане. Одесса, «Маяк». 200 с.
- РИМАРЕНКО Ю. І., ПАНЧУК М. І. Змова приречених. (Спілкування українських буржуазних націоналістів та сіоністів). К. 62 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- САВЧУК Б. С., ПОЗДЕРКО В. В. Дійсність проти міфів. (Критика буржуазних та оппортуністичних теорій соціальної структури й класового конфлікту в капіталістичному суспільстві). 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).
- СКУРЛАТОВ В. Сионизм и апартеид. К., Полтвидав України. 121 с.
- ТАНЧЕР В. К. Критика соціального фіделізму. К., «Вища школа», Изд-во при Киев. ун-те. 232 с.
- ХВОСТІН М., ЧАПУГА С., ШИШ А. Народом осуджені. (Боротьба Комуністичної партії Західної України проти українського буржуазного націоналізму, сіонізму та клерикалізму). Ужгород, «Карпати». 111 с.
- ХМІЛЬ І. С. Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США. К., «Наук. думка». 333 с.
- ЧЕРЕДНИЧЕНКО В. П. Коллабораціоністи. (Про зрадицтво українських буржуазних націоналістів). К., Політвидав України. 135 с.
- Склали: ІВАНЕНКО Л. Т., КОРЧИНСЬКА Т. А.

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР

26 січня 1976 р. відбувся пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР, який підбив підсумки діяльності відділення в 1975 р. та розглянув завдання на 1976 р., обговорив проект зведеного плану наукових досліджень з марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму в республіці на десяту п'ятирічку, з'ясував організаційні питання.

З доповіддю з першого питання виступив голова Українського відділення Філософського товариства СРСР, член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук. Він відзначив, що бюро Українського відділення Філософського товариства СРСР, бюро філіалів і первинні групи Товариства здійснили ряд заходів, спрямованих на дальше організаційне зміцнення відділення, на вдосконалення форм і методів своєї діяльності, розширення контактів між науковими установами і вузами. Значній активізації пропагандистської роботи первинних груп Товариства сприяла підготовка до гідної зустрічі XXV з'їзду КПРС та XXV з'їзду Компартії України.

Члени Філософського товариства відділення взяли активну участь у республіканській конференції «Діалектико-матеріалістична філософія — методологічна основа сучасної науки», всесоюзній конференції «Комплексне вивчення людини і формування всебічно розвиненої особи», засіданнях Круглого столу журналів «Вопросы философии» і «Філософська думка» та в здійсненні інших заходів Президії ФТ СРСР і бюро Українського відділення товариства. Разом з Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР узагальнено і доопрацьовано зведену тематику наукових досліджень в галузі марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму в республіці на десяту п'ятирічку.

В обговоренні доповіді взяли участь представники філіалів відділення: Ю. Ф. Бухалов (Харків), Б. Г. Кубланов (Львів), Н. Т. Костюк, Л. Ф. Лаврова.

В обговоренні проекту зведеного плану наукових досліджень з марксистсько-ленінської філософії та наукового комунізму в республіці на десяту п'ятирічку виступили голови секцій: діалектичного матеріалізму — член-кореспондент АН УРСР В. І. Шинкарук, історичного матеріалізму —

доктор філософських наук В. І. Куценко, наукового комунізму — доктор філософських наук В. А. Буслинський, історії філософії — доктор філософських наук І. П. Головаха, наукового атеїзму — кандидат філософських наук О. С. Онищенко, логіки — доктор філософських наук М. В. Попович, філософських питань психології — доктор філософських наук Л. В. Сохань, етики — доктор філософських наук І. Ф. Надольний, заступник голови секції естетики — кандидат філософських наук В. І. Мазепа та заступник голови Українського відділення ФТ СРСР, кандидат філософських наук П. Ф. Йолош.

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР ухвалив: спрямувати роботу всіх ланок відділення на активне дослідження актуальних проблем філософської науки, тісно пов'язаних з завданнями комуністичного будівництва в СРСР, на пропаганду філософських знань в світлі рішень XXV з'їзду партії; зобов'язати бюро філіалів розробити план заходів на виконання завдань розвитку марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму, що випливають з рішень XXV з'їзду КПРС; розгорнути підготовку до всесоюзної наукової конференції з методологічних питань історії суспільної думки народів СРСР, яка відбудеться у Львові у жовтні 1976 р., та республіканської конференції з теоретичних проблем соціального передбачення (Київ, червень 1976 р.), до VII Всесоюзного симпозиуму з логіки, методології і філософії науки (Київ, жовтень 1976 р.); рекомендувати бюро філіалів відділення в 1976 р. провести обласні та регіональні науково-практичні конференції з актуальних проблем філософії та наукового комунізму; створити вчену раду Українського відділення Філософського товариства СРСР.

Пленум правління Українського відділення Філософського товариства СРСР обрав членами бюро відділення та затвердив керівниками: Львівського філіалу Українського відділення ФТ СРСР — Б. Г. Кубланова; Донецького філіалу — В. В. Альохіна. Введено до складу правління та обрано членом бюро Українського відділення ФТ СРСР В. Д. Тихоненка.

Н а ш і а в т о р и

- КОЧАРЛІ**
Фірудін Касум огли — член-кореспондент АН Азербайджанської РСР, доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії і права АН Азербайджанської РСР
- ГАСАНБЕКОВА**
Севда Джавидівна — кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Азербайджанського інституту нафти і хімії
- МАМЕДОВ**
Нізамі Мустафа огли — аспірант Інституту філософії і права АН Азербайджанської РСР
- ЕФЕНДІЄВ**
Фікрет Мамед огли — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії і права АН Азербайджанської РСР
- АХМЕДОВ**
Енвер Мірзакулійович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Азербайджанського інституту нафти і хімії
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ГОЛИКОВ**
Володимир Іванович — доктор економічних наук, заступник директора Інституту економіки АН УРСР
- СІРИЙ**
Володимир Петрович — асистент кафедри філософії і наукового комунізму Тернопільського фінансово-економічного інституту
- ЯКУБА**
Олена Олександрівна — доктор філософських наук, професор, завідувача лабораторією соціологічних досліджень Харківського державного університету
- ДОБРОВ**
Геннадій Михайлович — доктор економічних наук, професор, заступник директора Інституту кібернетики АН УРСР
- КОЧЕРОВЕЦЬ**
Ростислав Романович — завідуючий відділом Інституту проблем міцності АН УРСР
- ВОЙЦЕХОВСЬКИЙ**
Володимир Георгійович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- САКАДА**
Микола Олександрович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СІКОРСЬКИЙ**
Юрій Пилипович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПОЛІЩУК**
Олександр Олександрович — військовослужбовець, підполковник
- ГЕНДІН**
Олександр Мойсейович — доктор філософських наук, завідуючий кафедрою філософії і політекономії Красноярського педагогічного інституту
- ПОВОД**
Марко Іванович — кандидат філософських наук, доцент кафедри марксизму-ленінізму Запорізького індустріального інституту
- ДАІЄВ**
Хікмет Мамед огли — старший викладач кафедри філософії Азербайджанського Інституту народного господарства
- САТТАРОВ**
Максад Магамедали огли — доктор філософських наук, професор, завідуючий відділом Інституту філософії і права АН Азербайджанської РСР
- ДЖАЛІЛОВ**
Магсуд Фархад огли — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Азербайджанського інституту народного господарства

Редакційна колегія

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), А. А. АВЕТИСЯН, В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, П. С. ДИШЛЕВИЙ, М. В. ДУЧЕНКО, М. М. ОЛЕКСЮК, Д. Х. ОСТРЯНИН, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. К. ТАНЧЕР, В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК.

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, вул. Героїв Революції, 4,
редакція журналу «Філософська думка».

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *Л. М. Краченко*

Коректор *С. А. Пова*

БФ 07912. Здано до складання 18.III 1976 р. Підписано до друку 14.V 1976 р. Формат 70×108^{1/16}. Папір друк. № 1. Умовних друк. арк. 11,9. Облік.-вид. арк. 12,39. Тираж 2400 прим. Зам. К-18.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3. Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 3, 1976, май—июнь. (На украинском языке). Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 г. Выходит 6 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Героев Революции, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.